

*Qarabağlılar bu gün Qarabağa qayıdırlar.
Mən əminəm ki, biz eyni mənzərəni Qərbi Azərbaycana
qayıdış dövründə də görəcəyik.*

İlham Əliyev

QAYIDIŞ: QƏRBİ AZƏRBAYCANDAKI MADDİ-MƏDƏNİ İRSİMİZ

İndiki Ermənistan Respublikası
ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş,
mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri

III CİLD

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

Əfqan Vəliyev

QAYIDIŞ:
QƏRBİ AZƏRBAYCANDAKI
MADDİ-MƏDƏNİ İRSİMİZ

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış,
adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri

III CİLD

Bakı 2024

“Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz”. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri. – Üçüncü cild, I nəşr. – Bakı: “MM-S” müəssisəsi, 2024. 286 səh

Layihə rəhbəri: Zahid Oruc, *Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı*

Müəllif: Əfqan Vəliyev, *sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri, Qərbi Azərbaycan İcması Ziyalılar Şurasının üzvü*

Elmi redaktor: Əziz Ələkbərli, *filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin sədri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı*

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində – Qərbi Azərbaycan torpaqlarında dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş abidələr haqqında fundamental elmi tədqiqatın nəticəsi olan bu kitab bölgədəki azərbaycanlı izlərini daha aydın göstərməyə imkan verir. Kitabda müvafiq başlıqlı cədvəllər üzrə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında müxtəlif dövrlərdə, xüsusilə 1987–1991-ci illərdə – azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasından sonra qalan, haqqında az məlumat olan 144 sayda abidənin tarixi, təsnifatı, növü, əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti və onlar haqqında qısa məlumat – abidənin təsviri, ölçüləri ilə əlaqədar informasiyalar öz əksini tapıb. Kitab müvafiq sahə üzrə mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

*30 ilə yaxın erməni işğalı altında qalan torpaqlarımızı 44 günlük Vətən müharibəsində azad edən, Qarabağa Böyük Qayıdışın davamı olaraq, sülh yolu ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarına – İrəvan, Zəngəzur və Göyçəyə qayıdışı milli-strateji hədəfə çevirən, bu baxımdan, Qərbi Azərbaycan ərazisinin elmi-tədqiqi cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində öz mühüm tapşırığını verən, son 200 illik Azərbaycan tarixində ilk Şanlı Zəfərin sərkərdəsi, liderliyi və idarəçiliyi ilə daha güclü və qüdrətli, məğlubedilməz dövlətin banisi **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevə** dərin təşəkkür və minnətdarlığımızı çatdırırıq!*

“İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir...”

(Ümummilli lider Heydər Əliyevin “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının böyük bir qrupu ilə görüşündəki çıxışından, 10 dekabr 1998-ci il)

“Bu gün biz Azərbaycan xalqının əyilməz ruhunu Qarabağa və Şərqi Zəngəzura qayıdan soydaşlarımızın təmsalında görürük. O torpaqları heç vaxt görməyən Qarabağdan, Şərqi Zəngəzurdan olan soydaşlarımız həvəslə, səbirsizliklə o qayıdış gününü gözləyirlər, Böyük Qayıdış proqramının icrasını səbirsizliklə gözləyirlər. Əslində, bu proqram artıq icra edilir. Heç vaxt o torpaqlarda yaşamamış, amma o torpaqlara qayıtmaq eşqi ilə yaşamış qarabağlılar bu gün Qarabağa qayıdırlar. Mən əminəm ki, biz eyni mənzərəni Qərbi Azərbaycana qayıdış dövründə də görəcəyik. Çünki bu gün Şuşada, Laçında, Xankəndidə, Xocalıda, Füzulidə uşaqlar, məktəblilər məktəbə gedirlər. Birinci dərs günü bunu göstərdi. Yəni, sözün əsl mənasında, bütün bu bölgələrdə və bütün Azərbaycanda bayram ab-havası idi. Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız da əminəm ki, eyni hissləri yaşayacaqlar”.

(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Bakıda Azərbaycan aşığı yaradıcılığının görkəmli nümayəndəsi, böyük el sənətkarı Aşıq Ələsgərin abidəsinin açılışındakı nitqindən, 30 sentyabr 2024-cü il)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin 24 dekabr 2022-ci il tarixində Qərbi Azərbaycandan olan elm adamları və tədqiqat mərkəzləri qarşısında qoyduğu yeni milli hədəfi əsas götürərək, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən ərsəyə gətirilən “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” (I cild), “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” (II cild) və “Böyük Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” (III cild) toplularının ideya müəllifi olan, Qərbi Azərbaycan məsələsinin siyasi, elmi, tarixi baxımdan tədqiq və təbliği naminə sözügedən tədqiqat əsərlərinin qısa müddətdə hazırlanması istiqamətində mühüm işlərə rəhbərlik edən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri hörmətli Zahid Oruca xüsusi minnətdarlığımızı çatdırırıq!

ÖN SÖZ:

“Zəngəzur, Göyçə, İrəvan və digər vətən torpaqlarının geri qaytarılması bizim milli ideologiyamızın əsasını təşkil etməlidir”.

Ölkə başçısının uzun illərdir yurd, vətən həsrəti ilə yaşayan soydaşlarımızın qayıdış ruhunu oyadan, yaddaş silkələyən çağırışı Qarabağa başlayan Böyük Qayıdış yolu ilə Qərbi Azərbaycana da qayıdışın yollarını açdı. Azərbaycan xalqına və bütün dünya azərbaycanlılarına Böyük Zəfər bəxş edən Azərbaycan tarixinin ən dahi dövlət adamı və Qalib Lideri cənab İlham Əliyevin səsləndirdiyi bu çağırış xüsusi önəm kəsb edir.

Tarixi Qələbə müqəddəratımızın təyini üzrə yeni strategiyalar və hədəflər müəyyən etməklə yanaşı, həm də keçmişimizə həssas münasibət, onu yenidən qiymətləndirmə fərsətləri və çoxəsrlik tarixi, maddi-mədəni-mənəvi irsi yenidən və daha dərinlən tədqiq etmək öhdəliyini qoydu. Hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin 24 dekabr 2022-ci il tarixində Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki proqram mahiyyətindəki çıxışı elm adamları və tədqiqat mərkəzlərinə ünvanlanmış tapşırıq idi. Cənab Prezidentin qarşıya qoyduğu yeni milli hədəfi həyata keçirmək istiqamətində fəaliyyətə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin qoşulması nəticəsində Qərbi Azərbaycan məsələsinin siyasi, elmi, tarixi və strateji baxımdan tədqiqi və təbliği ümummilli məsələyə çevrildi.

Cənab Prezidentin nitqində səsləndirdiyi ideoloji və strateji xətti əsas götürərək, Böyük Qayıdışın başladığı Qarabağdan sonra dövlətimizin yeni milli hədəflərindən olan Qərbi Azərbaycan məsələsinə yönəlmək, onun ideoloji-siyasi konsepsiyasını və elmi-tarixi-ideoloji əsaslarını formalaşdırmaq çağırışına cavab olaraq Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi dövlətimiz qarşısında mühüm bir öhdəlik götürərək, Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin elmi və tarixi baxımdan tədqiq edilməsi istiqamətində tədqiqata başladı.

Sübhəsizdir ki, maddi-mədəni irs onu ərsəyə gətirən millətin pasportu, milli kimliyinin daşıyıcısı kimi tanınır və qəbul edilir. Maddi-mədəni irs yurdu vətənləşdirən, vətəni əbədləşdirən dəyərdir. Maddi-mədəni irs milli-tarixi yaddaşı qoruyub, nəsillərarası rabitəni təmin edib, onları əcdadlarının izlərinə calayan dəyərdir. Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsi el-obanın göz yaddaşı, xalqın söz yaddaşı və yurdun daş yaddaşıdır, xalqı milli kökə bağlayan tellərdir. Qərbi Azərbaycanın tarixinin və maddi-mədəni irsinin tədqiq edilməsi öz yaddaş gücü ilə silahlanan xalqın məğlubedilməzliyinin tarixən təsdiqini tapmış ənənələrindəndir. Bu məğlubedilməzliyin başlıca şərti isə tarixin bütöv şəkildə təhrifsiz, uydurmalarsız öyrənilməsidir.

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandakı çoxəsrlik yaşayış və həyat tərzini nəzərə alanda maddi-mədəni irsin tədqiq edilməsinin bu baxımdan nə qədər böyük önəm kəsb etdiyini söyləmək olar. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın tarixi və maddi-mədəni irsinin tədqiq edilməsi milli yaddaşımızın bütövləşməsinə imkan yaradacaq, Vətən müharibəsindəki Tarixi Qələbə ilə ruhu oyanmış bugünkü və sabahkı nəsillərin yaddaş bütövlüyü Qərbi Azərbaycana qayıdış yolunda maneələri aradan qaldıracaq.

Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsin mühüm bir hissəsi olan 244 abidə Mərkəzin əməkdaşı Əfqan Vəliyevin müəllifliyində Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin layihəsi kimi 4 iyul 2022-ci ildə ictimaiyyətə təqdim edilən “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” adlı

kitabın I cildində öz əksini tapıb. Qısa müddətdə, 2023-cü ildə Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən Ə.Vəliyevin müəllifliyində ərsəyə gətirilən “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” adlı kitabın II cildində Qərbi Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinin dəyərli nümunələri olan 144 müxtəlif mənşəli abidəyə yer verilib. Bu elmi tədqiqatın davamı olan və Mərkəzin əməkdaşı Ə.Vəliyevin müəllifliyində hazırlanan “Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” adlanan III cildə də Qərbi Azərbaycanla bağlı daha 144 maddi-mədəni irs nümunəsi tədqiq olunub. Hər üç elmi-tədqiqat əsərində həmin abidələrin tarixi hərtərəfli araşdırılıb və düzgün elmi təsnifata uyğun olaraq onların reyestri verilib. Beləliklə, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi Əfqan Vəliyevin müəllifliyində çətin və məsuliyyətli tapşırığın öhdəsindən uğurla qələrək, Qərbi Azərbaycan maddi-mədəni irsinə aid 532 abidəni tədqiq etməyə nail olub.

“Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” adlı elmi-tədqiqat əsərində 20 kateqoriya üzrə Qərbi Azərbaycanın azərbaycanlılara məxsus olan pir, ocaq və ziyarətgahlar, məscidlər, qəbirüstü abidələr, qəbirüstü sənduqə abidələr, məbədlər, qalalar, karvansaralar, türbələr, günbəzlər, sərdabələr, etnoqrafik-arxeoloji abidələr, gəbirüstü heykəllər, arxeoloji abidələr, körpülər, daşüstü kitabələr, mədrəsələr, dini məktəblər, məhəllələr, qayaüstü təsvirlər və qədim yaşayış məskənlərini əhatə edən 144 abidə tədqiq edilərək, müvafiq xüsusiyyətlərinə əsasən təsnif olunub.

“Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” kitabında 144 maddi-mədəni abidənin hər birinin adı, tarixi, yerləşmə yeri (əvvəlki toponim, sonrakı toponim), təsnifatı, növü, təyinatı, əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti haqqında informasiya əldə etmək və qısa məlumatlarla tanış olmaq mümkündür. Olduqca mühüm tarixi, milli və mənəvi əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatın nəticəsi olan bu kitab, indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsin məhv edilməsi və Yer üzündən silinməsi prosesinin bugünkü cari vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir, məsələnin nə qədər mühüm və ciddi önəm daşdığını bir daha əyani şəkildə ictimaiyyətə çatdırır.

Digər iki cild kimi, “Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” adlanan III cildinin də yalnız dövlət rəsmiləri və diplomatik-siyasi heyət üçün deyil, maddi-mədəni irs nümunələrini bir araya gətirməklə, ümumxalq ensiklopediyası səviyyəsində cəmiyyətimiz üçün faydalı olacağına şübhə yoxdur.

Zahid Oruc

**Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı**

“Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” kitabına RƏY

Qərbi Azərbaycan torpaqlarından soydaşlarımızın 1987–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiyası qədim oğuz türklərinə məxsus həmin ərazilərdə izlərimizi silməyi çoxdan planlaşdıran Ermənistan hakimiyyəti üçün fürsət oldu. Çar Rusiyasının Qafqazda hökmranlığı dövründə ərazilərimizə kütləvi erməni köçü ilə başlayan bu proses XXI əsrdə dağıdıcı sonluğa yaxınlaşırdı ki, qüdrətli Azərbaycan Respublikası bu bədnam gedişatın qarşısını qətiyyətlə aldı və bölgədə söz sahibinə çevrildi.

44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində əldə etdiyimiz üstün mövqe ötən əsrin əvvəllərindən fərqli olaraq, əzəli torpaqlarımız hesabına yeni “erməni dövləti”nin qurulmasını əngəllədi və “erməni xəstəliyi” epidemiyasına yoluxmuş qonşularımızı ərazi bütövlüyümüzü, sərhədlərimizin toxunulmazlığını qəbul etmək reallığı qarşısında qoydu. İndi Azərbaycan təkcə işğal edilmiş torpaqlara Böyük Qayıdışı təmin etmir, eyni zamanda sonuncu deportasiya zamanı Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşən soydaşlarımızın pozulan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində də mühüm işlər görür.

Bu yolda alim və ziyalılarımızın üzərinə də məsuliyyətli vəzifələr düşür. Bu vəzifələr ilk növbədə Qərbi Azərbaycan həqiqətlərini ortaya qoymaqdan, erməni saxtakarlıqlarını sona qədər ifşa etməkdən və dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir.

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri Əfqan Vəliyev tərəfindən hazırlanan “Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” (III cild) kitabı da məhz bu məqsədə xidmət edir. Kitabın bu cildində Qərbi Azərbaycanda tarixən mövcud olmuş, sonradan dağıdılmış, bir çox hallarda isə “erməni abidələri” kimi mənimsənilmiş xalqımıza məxsus daha 144 abidənin tarixi, xarakteri, mənsubiyyəti hərtərəfli tədqiq edilərək işıqlandırılıb.

Kitaba vaxtilə Qərbi Azərbaycanda mövcud olan 144 abidə və onların yerləşdiyi yaşayış məntəqələri haqqında məlumatlar, abidələrin müxtəlif şəkilləri də daxil edilib. Müəllif təqdim etdiyi abidələrin təsnifatını verməyə çalışıb.

Son zamanlar tədqiqatçılarımızın İrəvan şəhərində azərbaycanlıların tarixi izlərini özündə yaşadan Təpəbaşı yaşayış massivi ilə bağlı ortaya çıxardığı faktlar, Ermənistan dövlətinin bu ərazidəki məscid və tarixi tikililəri yox etmək planları ilə əlaqədar çaldıqları həyəcan təbili bir daha sübut etdi ki, ermənilərin bölgədə Azərbaycan mədəni irsini Yer üzündən silmək siyasəti bu gün də davam edir. Çox təəssüf ki, Azərbaycan alim və ziyalılarının, Qərbi Azərbaycan İcmasının bu məsələ ilə bağlı UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatlara ünvanladıkları müraciətlər hələ də cavabsız qalmaqdadır.

Hesab edirəm ki, məhz bu səbəbdən yer adlarının dəyişdirilməsi ilə başlanan və xalqımızın izlərini birdəfəlik silməyə hesablanan prosesin ifşası üçün bu gün “Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” kimi tədqiqat əsərlərinin ortaya qoyulması olduqca vacibdir. Həm də belə kitablarda faktların dəqiqliyinə xüsusi diqqət vermək lazımdır.

Dəyərli alim, sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əfqan Vəliyevə gələcək tədqiqatlarında yeni-yeni uğurlar arzulayıram!

Əziz Ələkbərli,
Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin sədri,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı

“Gayıdıř: Gerbi Azerbaycandakı maddi-medeni irsimiz” alıřması iin
Rapor

Azerbaycan Türklerinin kadim yurt yeri Batı Azerbaycan, kadim zamanlardan Trk hâkimiyetine kadar kavimlerin kprs ve beřiēi olmuřtur. Trk hâkimiyetinden sonra ise, Türklerin ebedi vatanı hâline gelmiřtir. 1987-1991 yılına kadar Azerbaycan Trkleri oluřturdukları önemli tarihi anıtlar ve yapıtlarla kadim Türk yurdu Batı Azerbaycan`da derin kültürel izler bırakmıřlar. Batı Azerbaycan'da hüküm süren Türk hkmetleri, kendinden önceki bu zengin mirası koruyarak, kendileri de bu vatanı muhteřem sanat eserleri ile bezemiřlerdir. Böylece Batı Azerbaycan bir yandan zengin sanat eserleri ve abidelerle dolarken, Türk yařam biçimi, kültür ve medeniyeti, hoř görüsünün açık müzesi haline gelmiřtir. Bunu belgeleyen Afgan Velyev'in “Gayıdıř: Gerbi Azerbaycan'daki maddi-medeni irsimiz” çalıřmasının 3. Cildi, tamamlanan bu hacimli külliyatı, bugün için olduēu kadar gelecek kuřaklar için de önemli bir döküm oluřturmaktadır.

Eserin bu cildi, kaya resimleri, arkeolojik abideler, kadim yařam mekanları, Bazilika gibi kadim mirasın kayıtları yanında Türk sözlü kültürünün inanç mekanları, somut olmayan kültürel miras unsurları kadar medrese, mescit, kabristanlar, köprüler gibi somut mirası da bünyesinde barındırır. Bu yönüyle sadece Azerbaycan Trklē için deēil tüm Türk dünyası için bir hazine hüviyetine sahiptir.

Prof. Dr. Abdullah Gndoēdu
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coērafya Fakültesi

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	7
GİRİŞ	19

PİR, OCAQ VƏ ZİYARƏTGAHLAR

1. Ağbaba ziyarətgahı	25
2. Allahu-Əkbər ziyarətgahı.....	26
3. Alma ağacı piri.....	26
4. Daşkənd kəndində Şişin ocağı	28
5. Dədəpir ziyarətgahı	28
6. Dərə ocağı.....	29
7. Gümrü piri	30
8. İnəkdağı (İkdağı) piri	31
9. Qaragüney piri	32
10. Qara Seyidin ocağı ziyarətgahı	33
11. Qara Seyid Həsənin ocağı ziyarətgahı	34
12. Qızıldağ ziyarətgahı	36
13. Qızıl Qoç ziyarətgahı	38
14. Qızılməzar piri	38
15. Ocaq bulağı ziyarətgahı	39
16. Ocaqqaya ziyarətgahı.....	40
17. Öksüz ocağı.....	40
18. Sarı Baba ocağı	42
19. Seyid Əli ocağı ziyarətgahı	42
20. Seyid Oruc ocağı ziyarətgahı	44
21. Tayaqaya ziyarətgahı	45

MƏSCİDLƏR

22. Dortnu kənd məscidi	47
23. Xalisa kənd məscidi-I	48
24. Xalisa kənd məscidi-II	49
25. Qışlaq kənd məscidi	50
26. Musluqlu kənd məscidi	52
27. Seldağılan kənd məscidi	53

QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR

28. Ərgişcə kəndində qəbirüstü abidələr	56
29. Gorus rayonunun Dığ kəndində qəbirüstü abidələr	57
30. Herher kəndində qəbirüstü abidələr	58
31. Kərimkənd kəndində qəbirüstü abidələr.....	59
32. Nərədüz kəndində qəbirüstü abidələr	61
33. Nərədüz kəndində Oğuz abidələri	62
34. Pəmbək kəndində qəbirüstü abidələr	64
35. Vəliağalı kəndində qəbirüstü abidələr.....	65
36. Yuxarı Zağalı kəndində alban abidələri.....	67
37. Yuxarı Zağalı kəndində qəbirüstü (Oğuz qəbirləri) abidələr	68
38. Zod kəndində qəbirüstü abidələr.....	70
39. Zolaxaç (Zolağac) kəndində qəbirüstü alban abidələri	71

QƏBİRÜSTÜ SƏNDUQƏ ABİDƏLƏR

40. Qabaxlı kəndində qəbirüstü sənduqə	74
41. Qalaça kəndində qəbirüstü sənduqələr	75
42. Nərədüz kəndində qəbirüstü sənduqə	76
43. Nərədüz kəndində qəbirüstü sənduqələr	77
44. Ortakilsə kəndində qəbirüstü sənduqələr	78
45. Pəmbək kəndində qəbirüstü sənduqələr	79
46. Zolaxaç (Zolağac) kəndində qəbirüstü sənduqələr	80

MƏBƏDLƏR

47. Ağbulaq kəndində alban məbədi.....	83
48. Ağcaqala kəndində məbəd	85
49. Ağoğlan məbədi	87
50. Carcarçı (Carcaris) kəndində Səlcuqlu dövrünə aid məbəd.....	89
51. Əştərək şəhərində Ərik məbədi.....	91
52. Əştərək şəhərində məbəd	92
53. Gödəkbulaq (Kediqarabulaq, Xırdabulaq) kəndində alban məbədi.....	93
54. Gölkənd (Göl) kəndində alban məbədi	96
55. Herher kəndində alban məbədi	97
56. Hors kəndində alban məbədi.....	99
57. Qanlı kəndində alban məbədi.....	101
58. Qışlaq kəndində alban məbədi	103
59. Qızılvəng alban məbədi	105
60. Nəhədək məbədi	106
61. Nərədüz məbədi	108

62. Ortakilsə kəndində alban məbədi.....	109
63. Pəmbək kəndində alban məbədi	110
64. Subatan kəndində alban məbədi.....	112
65. Verişen kəndində alban məbədi	114
66. Vəliağalı kəndində məbəd	115
67. Zod kəndində alban məbədi	117

QALALAR

68. Ağcaqala	120
69. Bazarçay qalası	121
70. Bozqala	122
71. Dəli qul qalası	123
72. Gödəkbulaq kəndində qala.....	125
73. Qaladibi kəndində qala.....	127
74. Qapılı kəndində qala	128
75. Qışlaq qalası (Qalalar kompleksi)	129
76. Mollaqaya qalası (Molla qalası).....	130
77. Ördəkli qalası.....	132
78. Teymurləng qalası	134
79. Yarpızlı kəndində qala	135
80. Yuxarı Zağalı kəndində qala.....	137
81. Zeynalağalı kəndində qala	139
82. Zolaxaç (Zolağac) kəndində qala.....	140
83. Zorqala	142

KARVANSARALAR

84. Alagöz karvansarası	145
85. Aruç kəndində karvansara.....	146
86. Bazarcıq kəndində karvansara	147
87. Karvansara kəndində qədim karvansara	148
88. Muğancıq kəndində karvansara	150

TÜRBƏLƏR

89. Ağcaqışlaq kəndində Səlcuqlu dövrünə aid türbə.....	153
90. Bayram türbəsi	156
91. İrəvan şəhərində türbə.....	157
92. Qaraçanta kəndində türbə	158

SƏRDABƏLƏR

93. Ağudi kəndində qədim sərdabə.....	161
94. İrəvan şəhərində sərdabə.....	162

GÜNBƏZLƏR

95. Qara Seyidin günbəzi	164
96. Seyid Mir Hüseyn ağanın günbəzi	165

ETNOQRAFİK-ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏR

97. Qaraçanta kəndində tarixi abidələr	168
98. Yuxarı Axtala kəndində arxeoloji abidələr	170
99. Zod kəndində alban abidələri	171

QƏBİRÜSTÜ HEYKƏLLƏR

100. Babakişi kənd qəbiristanlığında qəbirüstü at heykəli	174
101. Babakişi kənd qəbiristanlığında qəbirüstü qoç heykəli	175
102. Böyük Qaraqoyunlu kəndində qəbirüstü qoç heykəli	176
103. Elləroyuğu kəndində qəbirüstü at və qoç heykəlləri	179
104. Gölkənd (Göl) kəndində qəbirüstü at və qoç heykəlləri	180
105. Kiçik Zeyvə kəndində dərviş və ruhani heykəlləri	182
106. Kiçik Zeyvə kəndində strel abidə	183
107. Yuxarı Axtala qəbiristanlığında qəbirüstü at və qoç heykəlləri	184
108. Zolaxaç (Zolağac) kəndində qəbirüstü qoç heykəli	185
109. Zolaxaç (Zolağac) kəndində qəbirüstü at heykəli	186

ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏR

110. Nərədüz kəndində kurqan qəbirlər	189
111. Ördəkli kəndində kurqanlar (abidə, alətlər, qiymətli əşyalar)	190
112. Yuxarı Axtala kəndində kurqan qəbirlər	191
113. Zeynalağalı kəndində kurqanlar	193

KÖRPÜLƏR

114. Ayar körpüsü	195
115. Qafan bölgəsində körpü	196

DAŞÜSTÜ KİTABƏLƏR

116. Altuntaxt kəndində kitabələr.....	198
117. İnəkdağı kəndində qəbirüstü kitabələr.....	200
118. Qanlı kəndində qəbirüstü kitabələr	201
119. Qızılvəng kəndində daşüstü kitabələr.....	204
120. Zeynalağalı kəndində kitabələr	205

MƏDRƏSƏLƏR

121. Urud kəndində mədrəsə	207
122. Zod kənd mədrəsəsi	208

DİNİ MƏKTƏBLƏR

123. Ağbulaq kəndində dini məktəb	211
124. Zod kəndində dini məktəb	214

MƏHƏLLƏLƏR

125. Karvansara kəndində Ərgüclülər məhəlləsi.....	217
126. Karvansara kəndində Əyriçaylılar məhəlləsi	218

QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏR, QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

127. Ağudi kəndində kitabə	221
128. Ağudi kəndində Səlcuqlu dövrünə aid qəbirüstü kitabə	222
129. Astazur kəndində qədim evlər	223
130. Daşkənd kəndində istehkam divarları	223
131. Əştərək rayonunda Daş hamam	224
132. Hors kəndində qədim evlər	226
133. Qaçaq İskəndərin mağarası	227
134. Qaraçanta kəndində Qapılı zağa (mağara)	228
135. Quzükənd kəndində su dəyirmanları	230
136. Seldağılan kəndində imarət	231
137. Sultanbəy kəndində Sultanbəy çeşməsi (abidə-çeşmə)	232
138. Topqaya siklop abidələri	234
139. Yuxarı Qarabağlar kəndində qəbirüstü (Mustafa qızı Möhtərəm adına) kitabə	235
140. Yuxarı Qarabağlar kəndində qəbirüstü (Tağı qızı Müşərrəf adına) kitabə	236

BAZİLİKALAR

141. İlxiyabı kəndində alban bazilikası	240
142. Qapılı kəndində alban bazilikası	241
143. Qızıldəmir kəndində bazilika	243
144. Şıxovuz kəndində alban bazilikası	245
Fotoqalereya	246
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	273

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və oğlu Heydər Əliyev 30 sentyabr 2024-cü il tarixində Bakıda Azərbaycan aşığı yaradıcılığının görkəmli nümayəndəsi, böyük el sənətkarı Aşıq Ələsgərin abidəsinin açılışında iştirak ediblər. Dövlət başçısı həmin tədbirdəki nitqində Azərbaycanın indiki Ermənistan ərazisinə qatılan tarixi torpaqları barədə danışaraq bildirmişdir: “Qeyd etdiyim kimi, xalqımız XX əsrdə üç deportasiya dalğasına məruz qalmışdır – 1918-ci ildə birinci, 1940–50-ci illərdə ikinci və 1980-ci illərin sonları – 1990-cı illərin əvvəllərində üçüncü deportasiya baş vermişdir. İki deportasiyadan müəyyən müddətdən sonra Azərbaycan xalqı öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmış, yəni, hamısı olmasa da, böyük bir qisim qayıtmışdır. Bu, bizdə haqlı olaraq əminlik yaradır ki, üçüncü etnik təmizləmə dalğasına məruz qalmış Qərbi azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarına qayıdacaqlar. Bunu deməyə əsas verən bir çox amillər var. Əlbəttə ki, Vətən sevgisi, o torpaqlar unudulmayıb və unudulmayacaq, o torpaqları görməyən Qərbi azərbaycanlıların sonrakı nəsilləri Vətən həsrəti ilə yaşayırlar”.

Vətən müharibəsində əldə edilən Tarixi Qələbə XXI əsrin qalib dövləti və xalqı qarşısında yeni siyasi, elmi və strateji hədəflər mərhələsi zəminində geniş üfüqlər açdı. Təqvimimizə qəhrəman şəhidlərimizin əziz xatirəsini yad etdiyimiz kədərli 27 Sentyabr – Anım Günü ilə bərabər, iki bayram günü də əlavə edildi: 8 Noyabr – Zəfər və 20 Sentyabr – Dövlət Suverenliyi günləri. Əbədi yaşayacaq bu Zəfər Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifəsidir. Eyni zamanda bugünkü və gələcək nəsillər üçün ən qiymətli miras, ölkənin gələcək müqəddəratının təyində yeni böyük hədəf və strategiyaların qarşıya qoyulması yolunda əvəzolunmaz və əbədiyaşar sərvətdir.

Azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II əsrdən yaşamağa başlayıblar. Kimmer, sak, quqar, şirak, qarqar, şadılı, kəngərli, cinli, oğuz, sabunçu, baharlı, bayandur, əfqan, qacar, qazax, əfşar, xalac, şamlı, ustacılı, türkmən, ayrım, qarapapaq, zəngi, muğanlı, bayat, ilxıçı, kolanı, qacar, kürəkənli (körəkənli) və digər türk qövmələri bölgədə yaşayan köklü tayfalar olublar. Həmçinin Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş varsaq, barsil, şirak (siraq), qaşqay, saq, arsaq, bulqar kimi türk tayfaları da çox qədim zamanlardan Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayıblar.

Qərbi Azərbaycan ərazisi e.ə. IV əsrdən – eramızın 705-ci ilinə qədər qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın, VIII–IX əsrlərdə Ərəb xilafətinin, XI–XIII əsrlərdə Səlcuqlu dövlətinin, XIII–XIV əsrlərdə Böyük Monqol imperiyasının, 1410–1468-ci illərdə Qaraqoyunlu, 1468–1501-ci illərdə Ağqoyunlu, 1501–1736-cı illərdə Səfəvilər, 1736–1747-ci illərdə isə Əfşarlar dövlətinin tərkib hissəsi olub. XVI əsrin sonları və XVIII əsrin 20-ci illərində Osmanlı–Səfəvi müharibələri zamanı iki dəfə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılan İrəvan xanlığı mahallara bölünmüşdü: Abaran, Dərəçiçək, Gərnibasar, Göyçə, Kərbibasar, Qırxbulaq, Sərdarabad, Şəhur, Şörəyel, Sürməli, Talın, Vedibasar, Zəngibasar və s. Bu faktlar Qərbi Azərbaycanın əsrlər boyu soydaşlarımızın yaşadığı qədim yurd olmasını təsdiq edir.

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında imzalanan Kürəkçay, Rusiya və Qacarlar dövləti arasında bağlanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin Qərbi Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi siyasəti həyata keçirilib. Həmin dövrdə regionda siyasi maraqları olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülən ermənilər şərait yaranan kimi azərbaycanlıların torpaqlarını, mal-mülklərini mənimsəyib, siyasi görünümlü silahlı terror təşkilatları yaradaraq, böhranlı vəziyyətlərdə azərbaycanlıları doğma yaşayış məntəqələrindən qovublar. Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi nəticəsində bölgədə əhalinin etnik tərkibi dəyişib, ərazilər iğtişaş və münaqişə mənbəyinə çevrilib. Soyqırımı, deportasiya, eyni zamanda soydaşlarımıza məxsus yaşayış məskənlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, azərbaycanlılara aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixi adlarının dəyişdirilməsi, erməniləşdirilməyə məruz qoyularaq bölgədəki azərbaycanlı izlərinin silinməsi cəhdləri, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət abidələrinin ya məhv edilməsi, ya da “qədim ermənilərə məxsusluğu” barədə saxtakar əməllər düşünülmüş, planlı mənfur siyasətin tərkib hissəsi idi.

Qafqaz bölgəsində maraqları olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə 1918-ci il mayın 28-də daşnaklar tərəfindən qədim Azərbaycan torpaqları olan keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində tarixdə ilk dəfə olaraq erməni dövləti yaradıldı. Bolşeviklərin xidməti sayəsində Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistana verilməklə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salındı.

Bütün bunlarla yanaşı, 1905–1907, 1918–1920, 1948–1953, 1959–1979 və 1987–1991-ci illərdə “monoetnik Ermənistan” dövləti yaratmaq məqsədilə həmin ərazilərdə azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi aparılıb, 1987–1991-ci illərdə baş verən son deportasiya zamanı 22 rayondan (172 sırf azərbaycanlı, 89 ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqəsindən 40.928 ailə) 300.000-dən çox azərbaycanlı ata-baba yurdlarından zorla çıxarılıb, bir hissəsi qətlə yetirilib, yaralanıb və yollarda qar çovğununa düşərək həlak olublar.

Ermənistan rəhbərliyi “azərbaycanlıların təmizlənməsi aksiyası”nı başa çatdırdıqdan sonra, onların yaşadıkları kəndlərin adlarının dəyişdirilməsinin növbəti və yekun mərhələsinə başladı. Belə ki, Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məskəninin adı dəyişdirildi. Bu, Ermənistanda 1920–1987-ci illər ərzində aparılan “addəyişmə əməliyyatı”nın davamı hesab edilə bilər. Belə ki, təkcə 1920-ci ildən 1987-ci ilə qədər Ermənistanda 517 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi “erməniləşdirildi”. Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məskəni müxtəlif yollarla (rəsmi köçürmələrlə, silah gücünə qovmaqla, soyqırımı törədərək, kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla) siyahıdan silindi, tarixi Azərbaycan torpaqlarında “monoetnik Ermənistan dövləti” ortaya çıxdı. 7 noyabr 1995-ci ildə “Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında” yeni qanun qəbul edildi. Həmin qanuna əsasən, o vaxtadək mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv olundu, əvəzində 11 vilayət (marz) yaradıldı. 2007-ci ildə isə daha 21 yaşayış məntəqəsinin adlarının dəyişdirilməsi ilə “addəyişmə əməliyyatı” davam etdirildi.

Azərbaycanlıların yaratdığı zəngin mədəniyyət əsrlərdən bəri qorunub saxlanmış müxtəlif mənşəli abidələrdə yaşayıb, xalqın, millətin milli mənafeğini özündə əks etdirir. Əsrlər ötdükcə, zaman keçdikcə xalqın yaratdığı və nəsillərə qoyduğu maddi-mədəni miras daha da əzəmətli, möhtəşəm görünür. Maddi-mədəniyyət, memarlıq abidələri, toponimlər bir millətin müəyyən coğrafi məkanda formalaşmasını təsdiqləyən ən tutarlı və mühüm tarixi dəyəri olan dəlillərdir. Ona görə də zaman keçdikcə bu mədəni miras zəngin xəzinəyə çevrilir.

Qərbi Azərbaycanın qədim tarixinin arxeoloji baxımdan tədqiq edilməsi XIX əsrin 70-ci illərinə qədər sistemli şəkildə aparılırdı. 1870-ci illərdən etibarən Qafqazın, o cümlədən Qərbi Azərbaycanın arxeoloji cəhətdən öyrənilməsində yeni mühüm addım atıldı. 1871-ci ilin oktyabrında Tiflis şəhərində Qafqaz Arxeoloji Komitəsi təsis edildi. 1872-ci ildə qurum Qafqaz Arxeologiya Həvəskarları Cəmiyyəti adlandırıldı.

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinə və mədəniyyət tarixinə arxeoloqların marağı daha da artdı. 1896–1899-cu illərdə Moskva Arxeoloji Cəmiyyətinin tapşırığı ilə cəmiyyətin üzvü A.A.İvanovski Göyçə gölü kənarındakı ərazilərdə arxeoloji qazıntı işləri aparıb, Oğuz qəbirləri aşkar etdi, oradan üzə çıxarılan çox qiymətli maddi-mədəniyyət abidələri Moskva Dövlət Tarix muzeyinə göndərdi. Bu nümunələri ilk dəfə elmi cəhətdən tədqiq edən A.A.İvanovski əldə olunan nəticələri “Qafqaz arxeologiyasının materialları” toplusunda çap etdirdiyi “Zaqafqaziya haqqında” hesabatında ümumiləşdirdi. Lakin hesabatda tədqiq edilən abidələrin, aşkara çıxarılan qəbirlərin xəritələri haqqında məlumat verilməmiş və xəritə məxfi saxlanılmışdı. Sonrakı dövrlərdə xəritəni əldə edən erməni arxeoloqlar o xəritə əsasında Göyçə gölü ətrafındakı ərazilərdə yerləşən qalalarda qazıntı işləri aparıb, oradan çıxarılan əşyaları İrəvan dövlət muzeyi və Moskva Dövlət muzeyinə göndərirlər.

Xalqı milli kökünə bağlayan tellər nə qədər möhkəm, tarixinə bağlılıq isə nə qədər saf və qətiyyətli olarsa, Vətən o tənəşdə əyilməz, Dövlət o tənəşdə əbədi olar. Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsi xalqın yaddaşı, tarixinin gücü, qüdrətidir.

Hər abidə mənsub olduğu xalqın keçmişi ilə yanaşı, onların adət-ənənə, həyat tərzini və ruhunu yaşadır. Abidələr nəsillərin duyğularının nurunu, qılınc və qələm tutan əllərin gücünü, qüdrətini bizə çatdıran tarixi əmanətdir. Qərbi Azərbaycanın dastanlarından gələn nəşələri eşidəndə, ulu şərqiləri dinləyəndə, bir bayatının sehrinə düşəndə qəlbin coşub, qanın qaynayırsa, deməli, xalqın yaddaş qapıları açılır üzünə; mənsub olduğun xalqın tarixi gücünə qovuşursan, o güclə silahlanırsan. Maddi-mədəni irs keçmişdən bu günə-bu gündən gələcəyə uzanan yollar, dünyanın sinəsinə həkk olan əbədi izlərdir.

Tarixi keçmişi tədqiq etmək nə qədər vacibdirsə, bu günü yaddaşlara hopdurmaq ondan da zəruridir. Unutmuşuq ki, yaşadığımız dövrün tarixini bizdən yaxşı heç kim yazmağı bilməyəcək və əgər bizə gün kimi aydın görünən həqiqətlər elə bu gün tam aydınlığı ilə gələcəyə əmanətlənməsə, bunu bizə heç kim bağışlamayacaq. Bugünkü tarix barədə sabah yazılacaq əsərlər quru statistikadan, basmaqəlib

xronologiyadan başqa bir şey olmayacaq və gələcək nəsillər quru rəqəmlər arasındakı boşluğu doldurmaq üçün bu gün çəkdiyimizdən qat-qat çox əziyyət çəkməli olacaqlar. Tarix əməllə sözün vəhdətindən dikəlidir. Bu iki başlıca amildən biri olmayanda, digəri də öz dəyərini itirir.

Heç şübhəsiz, Qərbi Azərbaycan azərbaycanlılara məxsus on minlərlə maddi-mədəni irs nümunəsinin olduğu yerdir. Fəqət, bu irsin ancaq müəyyən bir hissəsi günümüzdə qədər tədqiq edilib. Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin əsaslı tədqiq edilməməsinin bir səbəbi sovet hakimiyyəti dövründəki qadağalarla bağlı olsa da, digər səbəbləri sırasında o yurdun gözdən iraq olmasını, itirilmə qorxusu olmadığı üçün xüsusi diqqətə ehtiyac duyulmamasını və onun salnaməsini yazmağa tələsməməyi göstərmək olar.

Tarixin fərqli dövrlərində azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycanda ulu əcdadlarının əmanətlədiyi maddi-mədəni irsi qorusalar da, sonuncu deportasiyadan sonra qədim kitabələrımız, məbədlərimiz, məscidlərimiz, türbələrımız, qalalarımız, pir, ocaq və ziyarətgahlarımız, digər maddi-mədəni irs nümunələrimiz ermənilər tərəfindən dağıdılıb və əksər hissəsi isə mənimsənilib. Bununla dünənimiz və bu günümüz arasında keçilməz yarğanlar qazmağa çalışıblar. İndiki Ermənistan ərazisində qalan, xüsusi milli-mənəvi dəyər kəsb edən yararlı vəziyyətdə olan və ya xarabalığa çevrilən bu tarixi, unikal abidələr bəzi hallarda ermənilər tərəfindən mənimsənilərək, bütün dünyaya “erməni abidələri” kimi təqdim olunmaqdadır. Eyni zamanda hazırda Qərbi Azərbaycanda salamat qalan bir neçə maddi-mədəni irsimizin nümunələri olan Göy məscid-“fars məscidi”, Əmir Səəd türbəsi-“türkmən abidəsi” kimi təqdim edilir.

Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin elmi və tarixi baxımdan tədqiq və təbliğ edilməsi soykökünə bağlılıq, milli özünüdərk, milli tarixi şüur, habelə milli kimlik və milli mədəni irs məsələləri ilə bağlı tarixşünaslığımızdakı böyük bir boşluğu doldurmağa, həmçinin bir çox cavabı dəqiq olmayan mübahisəli məsələləri aradan qaldırmağa təsir göstərə bilər.

Bütün qeyd edilənləri əsas götürən Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin əməkdaşı Əfqan Vəliyev tərəfindən dərin və gərgin tədqiqatların nəticəsi kimi ərsəyə gətirilən “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” (I cild) əsəri 4 iyul 2022-ci ildə, “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” (II cild) əsəri 6 noyabr 2023-cü ildə Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edilmişdir. Bu istiqamətdəki fəaliyyətin nəticəsi və həmin institusional əsərlərin davamı olaraq Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən ərsəyə gətirilən, Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin yer aldığı “Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” adlı III cild qısa müddət ərzində hazırlanmışdır.

Elmi-tədqiqat əsərində ilk dəfə 20 kateqoriya üzrə Qərbi Azərbaycandakı azərbaycanlılara məxsus 21 pir, ocaq və ziyarətgah, 6 məscid, 12 qəbirüstü abidə, 7 qəbirüstü sənduqə abidə, 21 məbəd, 16 qala, 5 karvansara, 4 türbə, 2 günbəz, 2 sərdabə, 3 etnoqrafik-arxeoloji abidə, 10 qəbirüstü heykəl, 4 arxeoloji abidə, 2 körpü, 5 daşüstü kitabə, 2 mədrəsə, 2 dini məktəb, 2 məhəllə, 14 qayaüstü təsvir və qədim yaşayış məskənləri, 4 bazilikanı əhatə edən 144 dəyərli və mühüm abidə haqqında dolğun və ətraflı məlumat verilib. Onlardan 32 abidə dağıdılıb, 42 abidə xaraba qalıb, 70 abidə isə mənimsənilib.

“Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” adlı elmi-tədqiqat əsərində İrəvan, Göyçə, Zəngəzur kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə məcbur edilmiş, hazırda Azərbaycanın indiki ərazisində yaşayan Qərbi azərbaycanlıların tarixi və maddi-mədəni irsi araşdırılıb.

Digər iki cildə olduğu kimi, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, İran və Avropa ölkələrindəki dövlət və şəxsi arxivlərdən toplanan mənbələr əsasında aparılan, çox əziyyət və əmək tələb edən tədqiqatın nəticəsi olan “Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” adlı elmi-tədqiqat əsəri təkcə indiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus irsin məhv edilməsinin miqyasını, statistikasını göstərməyə hesablanmış, araşdırma zamanı həm də abidələrin daşdığı yaddaşı, əfsanələri, inanc və hekayələri, onların pasportunu ortaya çıxarmağa, milli tariximizin yaddaşını yenidən bərpa etməyə cəhd edilmişdir.

“Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” (I cild), “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” (II cild) və “Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” (III cild) adlı əsərlərin hazırlanmasında bütün qüvvə və imkanlarını səfərbər edən, aparılan fəaliyyətə birbaşa rəhbərlik edən, istiqamət verən, bu baxımdan görülən gərgin işlərin dəqiq və düzgün yerinə yetirilməsi üçün mühüm dəstək göstərən, öz tövsiyələri və məsləhətləri ilə xüsusi töhfə verən, Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə hesab edilə biləcək sözügedən kitabların işıq üzü görməsi üçün önəmli xidməti ilə seçilən tanınmış ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri hörmətli Zahid Oruca dərin minnətdarlıq və təşəkkürümüzü bildiririk!

Sonda Qərbi Azərbaycan mövzusunda mühüm tədqiqatların və onlarca elmi kitabların müəllifi, Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin öyrənilməsində və təbliğində, həmçinin orada yaşayıb, deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlılarda doğma yurdlarına və el-obasına olan bağlılıq, doğmalığ hisslərinin yaşadılmasında, onların birliyi və həmrəyliyinin əldə edilməsində, Qərbi Azərbaycanın tarixi və maddi-mədəni irsinin tədqiqi istiqamətində Azərbaycan tarixşünaslığına mühüm töhfə verən, Qərbi Azərbaycana qayıdış amalı uğrunda insanları səfərbər edib, qayıdış yolundakı ümidlərinin qorunub saxlanmasına dəstək olan tarixi torpaqlara qayıdış hədəfli Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin sədri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı Əziz Ələkbərliyə kitabın ərsəyə gəlməsində dəyərli tövsiyə, məsləhət və mənəvi dəstəyinə görə təşəkkür edirik!

“Tarixi torpağımız olan Qərbi Zəngəzurun 1920-ci ilin noyabr ayında sovet hökumətinin qərarı ilə Azərbaycandan ayrılıb Ermənistana verilməsi Türk dünyasının coğrafi cəhətdən ayrılmasına səbəb olmuşdur. 1991-ci ilə qədər bütün azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən zorla qovulmuşdur. Ermənistan Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda olduğu kimi, indiki Ermənistan ərazisində, yəni, Qərbi Azərbaycanda da mədəni irsimizi, məscidləri, tarixi abidələrimizi dağıtmışdır”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Pir, ocaq və ziyarətgahlar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
PİR, OCAQ VƏ ZİYARƏTGAHLAR									
1	Ağbaba ziyarətgahı	XVIII–XIX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağbaba bölgəsindəki Ağbaba dağının ən hündür zirvəsində yerləşir.	Ağbaba bölgəsi – 1930-cu ilə qədər Güm-rü qəzasının Ağbaba nahiyəsi adlanmış, Ermənistan SSR rayonlaşdırılan zaman burada Amasiya inzibati rayonu yaradılmışdır ¹ .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Ağababa/ Ağbaba dağı. Hündürlüyü 2367 m. Türkcə “akbaba”- “qartal” deməkdir. Oronim “qartal dağı”, “qartallı dağ” mənasını ifadə edir. Dağda Ağbaba piri var. Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda böyük bir ərazi də Ağbaba adlanır. ²	1937-ci ilin yayından sərhəd möhkəmlən-dirildiyi üçün Ağbaba ziyarətgahında n xeyli aralı bir neçə yerdə sərhəd postu qoyulmuş, bununla da yerli əhalinin ziyarətə gediş-gəlişi qadağan olunmuş, 1956-cı ildən bu ərazi tikanlı məftillərin arxasında qalmışdır.	Ağbaba ziyarətgahı Ağbaba bölgəsində ən hündür zirvədə, Ağbaba dağında yerləşir. Ziyarətgah alçaq hasarla əhatəyə alınmışdı. Ziyarətgahdan xeyli aralıda, zirvənin qar-buz xəttinin yaxınlığında olduqca bol sulu Ziyarət bulağı çağlayırdı. İstər Ağbaba bölgəsinin, istər Çıldır, Qars, Axırkələk ellərinin adamları ziyarətə gəlir, qurban kəsir, ziyarətgaha nəzir qoyurdular. Ağbabanın ən müqəddəs ziyarətgahı Ağbaba ziyarətgahı sayılırdı ³ . Ağbaba ziyarətgahı bölgə əhalisi tərəfindən ən çox ziyarət edilən müqəddəs yer idi.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
2	Allahu-Əkbər ziyarətgahı	XIX əsr	Şörəyel mahalının Amasiya rayonunun Tezbahar kəndində	Amasiya rayonu – 09.09.1930-cu ildə yaradılıb, Tezbahar kəndi – Qıdaşen	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Kənd Türkiyə sərhədində yerləşir. Azərbaycan əhalisinin sakral irfan ocaqlarından olan Allahu-Əkbər ziyarətgahı kənd və bölgə əhalisinin ən çox ziyarət etdiyi ocaqlardan idi.	1950-ci illərdə Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhədə tikanlı məftillər çəkilib, sərhəd bağlandı. Bundan sonra bu ziyarətgahın ziyarət etmək mümkün olmayıb.	Allahu-əkbər ziyarəti Allahu-əkbər dağının başında, Qıdaşen (Tezbahar) kəndinin üstündə yerləşir. Bu pir Allahu-Əkbər dağında yerləşdiyinə görə dağın adı ilə “Allahu-Əkbər” ziyarəti adlanır. Ziyarətgah uzunluğu bir metrədən artıq çaydan (baş daşı) ibarətdir, onun ətrafında hasar vardı. Ziyarətgah çox sınaqlı idi. Yaşlıların dediklərinə görə, bu ziyarətgah XX əsrin 50-ci illərinə qədər yerli əhali tərəfindən ziyarət edilir, üstündə qurbanlar kəsilirdi. 50-ci illərdə tikanlı məftillər çəkilib, sərhəd bağlandı. Bundan sonra bu ziyarətgahın ziyarət etmək mümkün olmayıb.
3	Alma ağacı piri	XIX–XX əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun İnəkdağı , 1976-cı ildən Yeni-kənd adlanan kəndində	Basarkeçər rayonu – Vardenis , İnəkdağı kəndi – 19.04.1991-ci ildən Tretuk	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Kənd ərazisində müqəddəs pirlərlə yanaşı, məşhur yurd yerləri – Qurban bulağı, Ağbulaq, Soyuq bulaq, Şuşəli bulaq, Xacca qarının yeri, Qurban biçən yer, Pörnək biçən yer, Boşçala biçən	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra azərbaycanlılara piri ziyarət etmək imkanı verilməyib.	Kəndin müqəddəs ziyarətgahlarından olan Alma ağacı piri kənddən 1 km şimal hissədə yerləşir. Alma ağacı piri bölgənin tanınmış sınaqlı dini abidələrindəndir. Həmin pirlərə kənd əhalisi ilə birlikdə qonşu kəndlərin də əhalisi niyyət edər, nəzir diləyər və qurban kəsərdilər. Ortasında Ulu Tanrıdan bəxş edilən kiçik sandıqca şəklində dörd ədəd alma ağacının birləşməsindən əmələ gələn həmin pir çınqıllıq olan bir dərədə yerləşmişdir. Həmin ağacdən 100–150 m aralıqda bir bulaq sızaraq ağacı suvarardı.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							nəyi, Calaçu-xur biçənəyi, At tutulan dərəsi və biçənəyi, Bayramqulu dərəsi, Göydöş örüşü, Çaldağ əkənəyi və başqa yerlər vardı. Kəndin ərazisində su ilə işləyən 3 dəyirman olmuşdur. Bunlar Həmidlilər tayfasından Bəşirin, Daşdəmirilər tayfasından Xamoyun və Məşədilər tayfasından Əsgərxanın dəyirmanları idi. Bütün bunlar kəndin əzəli sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu göstərir.		İnəkdağı kəndi rayon mərkəzi Basarkeçərdən 19 km məsafədə yerləşir. Məlumat aldığımız mənbələrə görə, İnəkdağı kəndinin yaranma tarixi XVIII əsrin başlanğıcında (1715–1720) Dərişdilər tayfasından olan Qazax Məmmədin adı ilə bağlıdır. Kəndin adının mənası kəndin şimal hissəsindəki yüksəklikdə yerləşən inək formasında olan dağın adı ilə bağlıdır. Deyilənlərə görə, dağın ətrafındakı meşəlikdə vaxtilə maral sürüləri yaşayırmış. Marallardan biri kəndin Dərişdilər tayfasından Aişə nəninin qapısına gələrək sağılırdı. 13 aprel 1919-cu ildə tayqulaq Andronikin başçılıq etdiyi daşnak terror qrupları Göyçə mahalının 22 kəndinə, İnəkdağı və ətraf kəndlərə basqın etmiş, əhalisini yurd-yuvasından didərgin salmışlar. Söyüdlü aşırımından Kəlbəcər tərəfə aşmağa can atan 400 ailə qara, çovğuna düşərək Sümüktökülən dərədə kütləvi şəkildə donvurmada məhv olmuşlar⁶.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
4	Daşkənd kəndində Şişin ocağı	XIX–XX əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində	Basarkeçər rayonu – Vardenis , Daşkənd kəndi – 19.04.1991-ci ildən Hayrik	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Şişin ocağı azərbaycanlıların ərazidə yerləşmə tarixini və onların malik olduğu sakral inanc tərzini və mədəniyyətini təmsil edən irs kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır. Pir kənd və bölgə əhalisinin ümid, inanc mənbəyi kimi ziyarət olunub.	1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyadan sonra azərbaycanlılara piri bir daha ziyarət imkanı verilməyib.	Şişin ocağı ziyarətgahı Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndinə aid Hacı Qurban yaylağındakı “Şişin ocağı” adlı dağda yerləşir. Rəvayətə görə, Şişin ocağındakı böyük saldaşın və qayanın üstündə olan ayaq izləri Həzrəti Əliyə məxsusdur. Bu ocaq bütün Göyçə mahalının və “Sarı yer”ə köçən elat camaatının ziyarətgahı olmuşdur. ⁷
5	Dədəpir ziyarətgahı	XIX–XX əsrlər	Dədəpir Tayaqayanın yaxınlığında, Ağbabadan Qarsa gedən karvan yolunun yanında yerləşirdi.	Ağbaba nəhiyəsi – 09.09.1930-cu ildən Amasiya rayonu	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Dədəpir ziyarətgahı Qərbi Azərbaycan ərazisindəki digər ibadət ocaqları kimi Azərbaycan xalqına məxsus dini-irfani, sakral-tarixi abidə kimi maddi-mədəni irsin	Dədəpir ziyarətgahı Türkiyə-Ermənistan arasındakı tikanlı sərhəd məftillərinin keçdiyi ərazidə qalıb. Dədəpiri ziyarət etməyə icazə verilmir. Xaraba vəziyyətdədir.	Dədəpir ziyarətgahı hündürlüyü iki metrə çatan başdaşı olub, balaca hasarla əhatəyə alınmışdı. Hasarın qapısından pırə daxil olur, onun üstündə qurban kəsir, oraya nəzir qoyurdular. Yaşlıların dediklərinə görə, çox qədim pirlərdən sayılırdı. Dədəpir də sərhədin tikanlı məftillərinin arasında qaldığından ziyarət edilməsə də, yaşlıların söz-söhbətində tez-tez xatırlanırdı. ⁸

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dəyərli elementlərindən hesab olunur. Dədəpir ziyarətgahı ətraf ərazilərdən gələn əhalinin ən çox ziyarət etdiyi yerlərdən biri idi.		
6	Dərə ocağı	XVIII–XIX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun Amasiya kəndində	Amasiya qəsəbəsi	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarət-gah	Azərbaycan xalqının və müsəlman-türk dünyasının dini-irfani ocaqları kimi Dərə ocağı da tarixi torpaqlarda Azərbaycan mədəni irsinin nümunəsidir.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi torpaqlardan deportasiyasından sonra, ocaq ermənilər tərəfindən məhəmmədşünaslığa və azərbaycanlılara bir daha Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən müqəddəs ocağı ziyarət etmək imkanı verilməyib.	Dərə ocağı Amasiya kəndinin (bölge mərkəzi) alt tərəfində, dərədə (Qərbi Arpaçay dərəsində) yerləşirdi. Digər ocaqlar kimi kiçik həşarlarla əhatə olunmuşdu. Bura ziyarətə gələnlər həmişə çox idi. Sonralar, ziyarətə gəlmək daha asan olsun deyə, buraya xüsusi yol da çəkilmişdi. Maraqlıdır ki, onun yaxınlığında bir neçə dəfə partlayıcı ilə partlayış törədilsə də, ocağın bir daşı belə yerindən tərpənməmişdi. Dərə ocağı o qədər sınaqlı idi ki, buranı namərd qonşularımız (ermənilər) da ziyarət edir, ocağın müqəddəsliyinə inanırdılar. Dərə ocağı da digər Ağbaba ocaqları, pirləri kimi yerli əhali tərəfindən 1988-ci ilə qədər ziyarət olunmuşdur.⁹

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
7	Gümrü piri	XIX əsr	Gümrü şəhəri yaxınlığında	Gümrü şəhəri – 1837-ci ildə Aleksandropol , 1924-cü ildə Leninakan , 1990-cı ildə Kumayri adlandırılmışdır. ¹⁰	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	1728-ci ilə aid türkcə mənbədə Kumri kimidi ¹¹ . Qədim forması Kəmə (yaxud Qəmə). E. ə. VIII əsrdə Şimaldan Cənubi Qafqaza, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisinə gəlmiş qədim türk mənşəli kəmə, yaxud qəmə (antik mənbələrdə kimmer) tayfasının adını əks etdirir. “Kümrü” toponiminin Kəmə etnonimindən gəldiyini elə erməni tarixçiləri yazmışlar. Lakin onlar kimmerləri İrandilli tayfa saydıqlarına görə bu adı dəyişdirmirlər ¹² .	Azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasından sonra onların sakral inanc yerlərindən olan Gümrü piri ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Gümrü piri, Gümrü şəhəri yaxınlığında yerləşirdi və 3 metr civarında uzun bir daşdan ibarət idi. Pirin ətrafı daş hasarla əhatə olunmuşdu. Bura bölgənin ən çox tanınan sınaqlı ziyarətgahlarından hesab olunurdu. Pir övladı olmayan qadınlar, ruhi və psixi xəstəlikləri olan insanlar tərəfindən daha çox ziyarət olunurdu. Piri ziyarətə gələn insanlar dua edib, nəzir deyərdir. Gümrü şəhərinə ermənilər 1830-cu ildə Türkiyənin Ərzurum bölgəsindən köçürülüb ¹³ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
8	İnəkdağı (İkdağı) piri	XIX–XX əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun İnəkdağı , 1976-cı ildən Yeni-kənd adlanan kəndində	Basarkeçər rayonu – indiki Varde-nis , İnəkdağı kəndi – 19.04.1991-ci ildən Tre-tuk	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Kəndin ilk adı “İnəkdağı” sözünün mənası kəndin şimal hissəsindəki yüksəklikdə yerləşən inək formasında olan dağın adı ilə adlanır. Kənd rayon mərkəzi Basarkeçərdən 19 km məsafədə yerləşir. İnəkdağı kəndinin yaranma tarixi aldığımız mənbələrə görə, XVIII əsrin başlanğıcında (1715–1720) Dərişdilər tayfasından olan Qazax Məmmədin adı ilə bağlıdır.	Azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasından sonra onların sakral inanc yerlərindən olan İnəkdağı (İkdağı) piri ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	İkdağı piri İnəkdağı kəndindən 1 km şimal hissədə yerləşir. Pir yerli əhali arasında sınaqlı yer kimi tanınır. “İnəkdağı (İkdağı) piri” adlanan pır bölgə insanının sakral inancı olan dini abidədir. Pırə kənd əhalisi ilə birlikdə qonşu kəndlərin də əhalisi niyyət edər, nəzir dilər və qurban kəsərdi. Kənd rayon mərkəzindən 14 km şimal tərəfdə yerləşmişdir. 1905–1907-ci illərdə kənd əhalisinin bir hissəsi dağlarda gizlənmiş, qalanlar doğma yurdlarından qaçqın düşmüşdür. Əhali 1907-ci ilin yazında yenidən doğma kəndinə qayıtmışdır. Az bir hissəsi isə həmin yerlərdə qalmışdır. Qaçqınlıq zamanı kəndin təxminən 60–70 evi, 250–300 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1918–1920-ci illərdə də kənd əhalisi doğma yurdlarından çıxarılmışdır. Qaçqın düşəndə kənd əhalisindən həlak olanlar olmuşdur. Kənd əhalisi 1921-ci ilin yazından 1930-cu ilə qədər öz kəndinə qayıtmış, az bir hissəsi isə həmin yerlərdə qalmışdır. O zaman kəndin 100 evi, 450–500 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kənd əhalisi köçürülməyib, o zaman kəndin 120 evi, 480–530

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1987–1991-ci illərdəki deportasiya-da kənd əhalisi doğma yurdlarından qaçqın düşmüşdür. Deportasiya zamanı kəndin 150–160 evi, 850–900 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur ¹⁴ .
9	Qaragüney piri	XIX–XX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağ-baba nahiyyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun Güllücə kəndində	Güllücə kəndi – 19.04.1991-cü ildən Tsağkut	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarət-gah	Qaragüney piri, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki digər ibadət ocaqları kimi Azərbaycan xalqına məxsus dini-irfani, sakral-tarixi abidələr kimi maddi-mədəni irsin dəyərli elementlərindən hesab olunur. Toponim “gül” sözünə sifət düzəldən “-lü” və sifətin çoxaltma dərəcəsinin əlamətini bildirən “-cə” şəkilçisinin	Qaragüney piri 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra sahəsiz qalıb.	Qaragüney piri Güllücə kəndi yaxınlığında Qaragüney təpəsinin ətəyində, Güllücə kəndinin üstündə yerləşir. Pir qara çay daşından yonulmuş, hündürlüyü iki metrədən artıq olan uzun daşdan (başdaşı) ibarətdir. Onun ətrafına balaca hasar çəkilmişdir. Yaşlıların dediklərinə görə, bu pirin tarixi çox qədimdir. Bəzi ağsaqqalların dediklərinə görə, bu “Qaragüney” adlı bir tanınmış şəxsin qəbridir. Qaragüney pirini Güllücə kəndinin sakinləri ziyarət edir, üstündə qurbanlar kəsirdilər ¹⁵ . Güllücə kəndinin köklü sakinləri azərbaycanlılar olub. Kənddə 1886-cı ildə 193, 1897-ci ildə 288, 1908-ci ildə 324, 1914-cü ildə 378 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1916–1918-ci illərdə azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuş və Türkiyəyə pənah aparmışlar. İndiki Ermənistanı sovet hökuməti qurulandan

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							artırılması əsasında əmələ gəlmişdir. Fitotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir.		sonra onlar doğma yurdlarına qayıda bilməmişlər. Burada 1922-ci ildə 517, 1926-cı ildə 553, 1931-ci ildə 576 ¹⁶ , 1939-cu ildə 624, 1959-cu ildə 594, 1979-cu ildə 985 nəfər ¹⁷ azərbaycanlı yaşayıb. 1989-cu ilin yanvarında kəndin sakinləri tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. İndi kənddə ermənilər yaşayır.
10	Qara Seyidin ocağı ziyarətgahı	XVIII–XIX əsr	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən – XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başkalafa, 1813–1814-cü illərdə Vəli-ağa olub) kəndində	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Zod kəndi 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Bəzi mənbələrə əsasən, “Zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Bir digər açıqlamaya əsasən, alban tarixçisi Musa Kalankatlı eramızın birinci əsrinin ortalarından danışarkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənicə	Azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə başverən sonuncu deportasiyasından sonra onların sakral inanc yerlərindən olan Qara Seyidin ocağı ziyarətgahı ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Qara Seyidin ocağı Zod kəndində yerləşirdi. Sınaqlı olan bu ziyarətgah kəndin və eləcə də mahalın tanınmış inanc yeri idi. Ziyarətgah Seyidlər tayfasının banisi Qara Seyidin adı ilə bağlıdır. Əhalinin sakral inanc mənbəyi olan bu dini abidə ilin hər günü ziyarət edilirdi. Ziyarət edənlər dərdlərinə dava olsun deyə dualar edir, nəzir deyərmişlər. Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı hesab edilən kəndlərin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. Rəsmi məlumatlara görə, Zod həmin vaxt, əhalisinin etnik tərkibi etibarilə sırf türk kəndi idi və burada 425 nəfər yaşayırdı. 1873-cü ildə kənd əhalisinin sayı artaraq 905, 1897-ci ildə 1588 nəfər olmuşdur. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kəndin təxminən 100 evi, 300–350-yə yaxın əhalisi, 1914-cü

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yazılışda <i>Sav dey / Tsavdey</i> , V əsr erməni müəllifi Moisey Xore-nasi <i>Sod</i> tayfasının adını çəkir və onun Alban çarı Ərənin nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Bu etnonim/tayfa adı Göyçə mahalındakı <i>Zod</i> toponimində öz əksini tapmışdır.		İldə isə 1988 nəfər sakini olmuşdur. 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin 200–230 evi, 800–1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 125 evi, 500 nəfərə yaxın əhalisi Azərbaycanın Göygöl rayonunda məskunlaşmışdır. Kəndin 400–450 evi, 1600–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1988–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından çıxarılaraq, qaçqın düşmüşlər. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Xanlar (indiki Göygöl), Samux və başqa yerlərdə məskunlaşmışlar. Kənd əhalisi bu günə qədər məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar. Kəndin 650–700 evi, 4700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur ¹⁸ .
11	Qara Seyid Həsənin ocağı ziyarətgahı	XIX əsr	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən – XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başka-	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis , <i>Zod</i> kəndi 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Bəzi mənbələrə əsasən, “Zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Bir digər açıqlamaya	Azərbaycanlıların 1987-1991-ci illərdə başverən sonuncu deportasiya-sından sonra onların sakral inanc yerlərindən olan Qara Seyid Həsənin ocağı ziyarət-	Ziyarətgahlarda həm İslamdan əvvəl, həm də İslamdan sonraya aid izlərə rast gəlinir. Bu yerlər əsasən ayrı-ayrı müqəddəs şəxslərin adları, daş, ağac, su-bulaq, qəbir və s. ilə əlaqələndirilir. Həmçinin azərbaycanlıların digər xalqlar ilə ortaq ziyarət etdiyi yerlər mövcuddur. <i>Zod</i> kəndində yerləşən Qara Seyid Həsənin ocağı adlı ziyarətgah bölgənin tanınmış din xadimlərindən Qara Seyid Hə-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
			lafa, 1813–1814-cü illərdə Vəli-ağa olub) kəndində				əsasən, alban tarixçisi Musa Kalankatlı eramızın i-rinci əsrinin ortalarından danışarkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənicə yazılışda <i>Savdey</i> / <i>Tsavdey</i> , V əsr erməni müəllifi Moisey - Xorenasi <i>Sod</i> tayfasının adını çəkir və onun Alban çarı Ərənin nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Bu etnonim/tayfa adı Göyçə mahalındakı Zod toponimində öz əksini tapmışdır.	gahı ermənilər tərəfindən dağdılıb.	sənin adı ilə bağlıdır. Qara Seyid Həsən ziyarətgahı əhali arasında sınaqlı ocaq kimi tanınırdı. Bu sınaqlı ocağa düz niyyətlə gələnlərin hamısı diləklərinə çatacağına inanırdı. Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı hesab edilən kəndlərin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. Rəsmi məlumatlara görə, Zod həmin vaxt, əhalisinin etnik tərkibi etibarilə sırf türk kəndi idi və burada 425 nəfər yaşayırdı. 1873-cü ildə kənd əhalisinin sayı artaraq 905, 1897-ci ildə 1588 nəfər olmuşdur. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kəndin təxminən 100 evi, 300–350-yə yaxın əhalisi, 1914-cü ildə isə 1988 nəfər sakini olmuşdur. 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin 200–230 evi, 800–1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 125 evi, 500 nəfərə yaxın əhalisi Azərbaycanın Göygöl rayonunda məskunlaşmışdır. Kəndin 400–450 evi, 1600–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1988–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından çıxarılaraq, qaçqın

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									düşmüşlər. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Xanlar (indiki Göygöl), Samux və başqa yerlərdə məskunlaşmışlar. Kənd əhalisi bu günə qədər məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar. Kəndin 650–700 evi, 4700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur ¹⁹ .
12	Qızıldağ ziyarətgahı	XVIII–XIX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun Düzkənd kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonunun Düzkənd kəndi 19.04.1991-ci ildən Alvar	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Toponim Azərbaycan dilində “düzən, çöl, düzənlik”, “eniş, yoxuşu, çuxuru olmayan yer” mənasında işlənən “düz” sözü ilə ^{20,21,22,23} qədim türk dilində “yaşayış yeri, şəhər” mənasında işlənən kənd sözünün ^{24,25,26} birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra azərbaycanlılara piri ziyarət etmək imkanı verilməyib.	Düzkənd kəndi rayon mərkəzindən 13 km şimalda, Qərbi Arpaçayın sağ sahilində yerləşir. Qızıldağ ziyarətgahı Amasiya rayonunun Düzkənd kəndinin yaxınlığında “Qızıldağ” deyilən dağın döşündə yerləşir. Qızıldağın önü çox sıldırım olduğundan onun arxa tərəfindən dağın başına çıxmaq olurdu. Dağın başı geniş ərazi, yastama idi. Qızıldağdakı ziyarətgah yeddi daş topasından ibarət idi. Bir-birindən xeyli aralıda yerləşən daş topası, daha doğrusu, top daşların hündürlüyü 0,6-0,7 metr idi. Bu ziyarətgah da digər Ağbaba ziyarətgahları kimi sınaqlı və müqəddəs sayılırdı²⁷. Bu ocağı Düzkəndin, Sultanabadın, Təpəköyün əhalisi tez-tez ziyarət edir, onun üstündə qurbanlar kəsirdilər. Bir sözlə, Qızıldağ ziyarətgahı 1988-ci ilə qədər ağbabalıları tərəfindən ziyarət edilmişdir²⁸.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									“İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə²⁹ Qafqazın 5 verstlik xəritəsində³⁰ qeyd edilmişdir. Amasiya rayonunda tarixən Düzkənd adında iki kənd olmuşdur: Böyük Düzkənd, Kiçik Düzkənd.³¹ XIX əsrin əvəllərində Böyük Düzkənd və Kiçik Düzkənd kəndləri birləşdirilərək Düzkənd kəndi kimi rəsmiləşdirilmişdir. Kəndin köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Erməni mənbələrinə kənddə qarapapaqların yaşadığı göstərilir.³² Kənddə 1886-cı ildə 348, 1897-ci ildə 520, 1908-ci ildə 636, 1914-cü ildə 722 nəfər azərbaycanlı yaşamış, 1916-cı ildən başlayaraq onlar ermənilər tərəfindən qovulmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar ata-baba yurdlarına qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 359, 1926-cı ildə 402, 1931-ci ildə 468³³, 1970-ci ildə 516, 1987-ci ildə 580 nəfər³⁴ yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr-dekabr və 1989-cu ilin yanvar aylarında azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. İndi ermənilər yaşayır. Qərbi Arpaçayın sahilində düzənlikdə yerləşdiyinə görə “Düzkənd” adını almışdır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
13	Qızıl Qoç ziyarətgahı	XIX–XX əsrlər	İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) qəzasındakı (İndi Qukasyan rayonunda) Qızıl Qoç kəndi ³⁵	1938-ci ildə kənd ermənilər tərəfindən Verin Qukasyan adlandırıldı. 1956-cı ildən Qukasyan rayonunun mərkəzinə çevrildikdən sonra 1960-cı ildə “Verin” sözü atılmışdır. 1990-cı ildən Aşosk	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Kənd süxuru qırmızı rəngə çalan yaylaq yerinin adındandır. Yaylağın adındakı “qoç” sözü qırmızı rəngli daşdan yonulmuş qəbirüstü qoç heykəllərini bildirir. Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisində qoç heykəllərinin (qoç daşlarının) mənşəyi məlum deyil. Lakin onların türk mənşəli xalqlara mənsub olması şübhəsizdir ³⁶ .	Qızıl Qoç piri 1920-ci ildən ermənilərin əhatəsində qaldı. Boş qalmış kəndlərə ermənilər sahib oldular.	Qızıl Qoç ziyarətgahı eyniadlı kənd mərkəzinin yaxınlığında yerləşən Balaca təpənin döşündə idi. Buraya ziyarətə gələnlər niyyət edəndə, əgər bir kiçik daşı pırə yaxınlaşdıranda daş yapışsaydı niyyət qəbul edilmiş sayılır, bunun əksi niyyətin baş tutmayacağını göstərirdi ³⁷ . Qızıl Qoç ziyarətgahı bölgə əhalisi tərəfindən sınaqlı ziyarətgahlardan hesab olunurdu. Pir kənd əhalisi ilə yanaşı, ətraf kənddən gələn sakinlər tərəfindən də ziyarət edilirdi. Kənddə Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir. 1918–1920-ci illərdə Qızıl Qoçda yaşayan türk əhali qırğına məruz qaldı. Kənddə Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir.
14	Qızılməzar piri	XIX–XX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyyəsinin Ağbaba dağında, indiki Amasiya rayonunda	Amasiya rayonu	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Qızılməzar piri kənd və bölgə əhalisinin ümid və inanc mənbəyi kimi ziyarət olunub.	Qızılməzar piri Türkiyə-Ermənistan sərhədində tikanlı məftillərin olduğu ərazidə qalıb. Əhəlinin gediş-gəli	Qızılməzar piri Ağbaba dağının döşündə, Ağbaba ziyarətgahından xeyli aşağıda yerləşirdi. Pir üstü yazısız, hündürüyü bir metrədən artıq olan başdaşından ibarət idi, onun ətrafı kiçik hasarla əhatə olunmuşdu. Hasardan xeyli aralıda bir neçə qəbir də vardı. Deyilənlərə görə, bu qəbir-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								şi və piri ziyarət etməsi qadağan olunub.	lər seyidlərindi. Qızılməzar da uzun müddət ziyarət edilmiş müqəddəs yerlərdən sayılmışdır. Bu pir də sərhəd ərazisinə düşdüyündən 1937-ci ildən buraya da gözətçi postu qoyulmuş, gediş-gəliş kəsilmiş, yerli əhəlinin bu müqəddəs yeri ziyarət etməsi qadağan edilmiş, 1956-cı ildən bu pir də, Ağbaba kimi sərhədin tikanlı məftilləri arasına salınmışdır. ³⁸
15	Ocaq bulağı ziyarətgahı	XIX əsr	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində	Basarkeçər rayonu– Vardenis , Daşkənd kəndi – 19.04.1991-ci ildən Hayrik	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Azərbaycan və müsəlman-türk dünyasının dini-irfani ocaqları kimi Ocaq bulağı ziyarətgahı da tarixi torpaqlardakı Azərbaycan mədəni irsinin nümunəsidir. İnsanların ümid və arzuları üçün pənah apardığı pir xalqın sakral inancını təmsil edirdi.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasından sonra, ziyarətgah ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	“Ocaq bulağı” adlı müqəddəs yer Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndinə aid Hacı Qurban yaylağında yerləşir. Ocaq bulağının yanında böyük bir daş vardı. Daşın üzərində olan ayaq izi elə düşmüşdür ki, baş barmaqla, qalan dörd barmağın izi çox aydın görünür. Daş çox möhkəmdir, xeyli hissəsi yerə batmışdır. Həmin ölçüdə, bir-birinə oxşar ayaq izləri Daşkənd kəndinin ərazisində dörd yerdə var. Rəvayətə görə, İmam Həzrəti Əli (ə) ərəb xilafəti dövründə, ya da ondan qabaq həmin ərazidən keçərkən bu izlər bir nişanə kimi qalmışdır. Göyçədə həmin yerləri ziyarət etmək ənənəyə çevrilmişdir. ³⁹

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
16	Ocaqqaya ziyarətgahı	XIX əsr	Şörəyel mahalının Amasiya rayonunun Mağaracıq kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonunun Mağaracıq kəndi–1991-ci ildən Qtaşen	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Ocaqqaya ziyarətgahı Azərbaycan xalqına məxsus dini-irfani, sakral-tarixi abidələr kimi maddi-mədəni irsin dəyərli elementlərindən hesab olunur.	Ocaqqaya ziyarətgahı 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi torpaqlardan deportasiyasından sonra tərk edilmiş vəziyyətdə qalıb. Ermənistan dövləti tərəfindən azərbaycanlıların müqəddəs yeri ziyarət etməsinə icazə verilməyib.	Ocaqqaya ziyarətgahı Amasiya rayonunun Mağaracıq kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Ocaqqaya və ətraf kəndlərin əhalisi tərəfindən həmişə ziyarət edilir, bu qayanın qabağında qurbanlar kəsilir, nəzir verərdilər. Bu ocaq kənd əhalisinin Seyid Abbasın günbəzi kimi müqəddəs saydıqları qeyri-adi bir yer sayılırdı ⁴⁰ . Əhali tərəfindən sınaqlı ziyarətgah hesab olunurdu. Mağaracıqda 1988-ci ildəki son deportasiyaya qədər 250-yə yaxın azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı. Bunlar arasında ən məşhurları: Molla İsmayillilər, Molla Məmmədlilər, Molla Hasanlılar, Hacı Salmanlılar, Kərbəlayı Söyünlülər, Xıləsgərlər idi.
17	Öksüz ocağı	XIX əsr	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin, indiki Amasiya rayonunun Öksüz kəndində	Öksüz kəndi – 19.04.1991-ci ildən Darık	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Toponim qədim türk dilində “çay” mənasını bildirən öküz sözü ⁴¹ əsasında formalaşmışdı. Bu söz həm də oquz, okus, oqus formasında	1989-cu ilin qışında əhalinin Öksüz kəndindən soyqırımı yolu ilə deportasiyasından sonra Öksüz ocağını azərbaycanlıların ziyarət etməsinə icazə	Öksüz ocağı Amasiya rayonunun Öksüz kəndinin yaxınlığında yerləşir. Pir hündürlüyü təxminən 3 metr, eni bir metrədən az olan uzun daşdan ibarətdir. Ağbaba bölgəsində sınaqlı ocaqlardan sayıldığından bütün Ağbaba nahiyəsinin kəndlərinin əhalisi ocağı ziyarət etməyə gəlir, niyyət edir, nəzir deyir, qurbanlar kəsirdilər. Nahiyənin Öksüz kəndinin kənarında çoxsaylı bulaqların ya-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							qeyd edilir ^{42, 43} . Hidrotoponimdir. Quru luşca sadə toponimdir.	verilməyib. Hazırkı dövrdə Öksüz ocağının daşı ermənilər tərəfindən devrilib, ətrafındakı hasar isə sökülüb.	xınlığında yerləşən pirin üstündə heç bir tikili olmasa da, yığılmış daş qalaqları ilə əhatəli idi. Camaat orada dua edər, şam yandırar, bayram günlərində ocağa ellikcə ziyarətə gələrdilər, ətrafını təmiz saxlayardılar ⁴⁴ . Öksüz kəndi Amasiya rayon mərkəzindən 23 km şimal-qərbdə, Gürcüstan Respublikası ilə həmsərhəddə yerləşir. Kənddə 1886-cı ildə 62, 1897-ci ildə 96, 1908-ci ildə 153, 1914-cü ildə 176 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1916-cı ildə azərbaycanlılar qovulmuşdur. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlıların sağ qalanları doğma kəndlərinə qayıda bilmişlər. Kənddə 1922-ci ildə 202, 1926-cı ildə 242, 1931-ci ildə 270 ⁴⁵ , 1971-ci ildə 241, 1987-ci ildə 291 nəfər ⁴⁶ azərbaycanlı yaşamışdır. Azərbaycanlılar 1989-cu ilin qışında tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşdur. İndi ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
18	Sarı Baba ocağı	İlkin orta əsrlər dövrü	Amasiya ilə Kalinino rayonları arasında sərhəddə, Amasiya rayonu ərazisində	Kalinino rayonu – 03.03.1935-ci ilə qədər Vorontsovska , 1991-ci ildən Taşir , rayonu adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Azərbaycan və müsəlman-türk dünyasının dini-irfani ocaqları kimi Sarı Baba ziyarətgahı da tarixi torpaqlardakı Azərbaycan mədəni irsinin nümunəsidir. İnsanların ümid və arzuları üçün pənah apardığı pir xalqın sakral inancını təmsil edir.	Azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə baş verən sonuncu deportasiyasından sonra onların sakral inanc yerlərindən olan Sarı Baba ocağı ziyarətgahı ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Sarı Baba ocağı Amasiya ilə Kalinino rayonunun sərhədində, Qaraxaç kəndinə yaxın hündür yamacda “Qarovultəpə” deyilən ərazidə yerləşirdi. Sarı Baba ocağı qədim ocaqların biri idi. İlkin orta əsrlərə aid abidə olub. Sarı Babanın məzarının olduğu yer müqəddəs ocaq kimi yerli və ətraf kəndlərin əhalisi tərəfindən ziyarət olunurdu. Ziyarətgah 3–4 metrliyində nəhəng daşdır. Ətrafı hasara alınıb. Sınaqlı ziyarətgah hesab olunurdu. İnsanlar nəzir verib, dualar edib, qurbanlar kəsərdilər ⁴⁷ .
19	Seyid Əli ocağı ziyarətgahı	XIX əsr	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən – XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başkalafa, 1813-	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Zod kəndi 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Bəzi mənbələrə əsasən, “Zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Bir digər açıqlamaya əsasən,	Azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə baş verən sonuncu deportasiyasından sonra onların sakral inanc yerlərindən olan Seyid Əli ocağı ziyarətgahı ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Göyçə mahalında çox sayda sınaqlı sakral inanc yerləri mövcud olub. Onlardan biri Seyid Əli ocağıdır. Müqəddəs ziyarətgah Göyçənin böyük və inkişaf etmiş kəndi olan Zoddə yerləşirdi. Ocaq kənd və ətraf bölgələrdən gələn insanlar tərəfindən də ziyarət edilirdi. Ocağı ziyarət edən insanlar dua edib, nəzir deyərdir. Kənd əhalisinin dediyinə görə, bu sınaqlı ocağa düz niyyətlə gələnlərin hamısı diləklərinə çatıb, ocağa şəkk edənlər isə öz cəzalarını alıblar.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
			1814-cü illərdə Vəliağa (olub) kəndində				alban tarixçisi Musa Kallankatlı eramızın birinci əsrinin ortalarından danışıqarkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənəcə yazılışda <i>Savdey</i> / <i>Tsavdey</i> , V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi <i>Sod</i> tayfasının adını çəkir və onun Alban çarı Ərənin nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Bu etnonim/tayfa adı Göyçə mahalındakı Zod toponimində öz əksini tapmışdır.		Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı hesab edilən kəndlərin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. Rəsmi məlumatlara görə, Zod həmin vaxt əhalisinin etnik tərkibi etibarilə sırf türk kəndi idi və burada 425 nəfər yaşayırdı. 1873-cü ildə kənd əhalisinin sayı artaraq 905, 1897-ci ildə 1588 nəfər olmuşdur. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kəndin təxminən 100 evi, 300–350-yə yaxın əhalisi, 1914-cü ildə isə 1988 nəfər sakini olmuşdur. 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin 200–230 evi, 800–1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 125 evi, 500 nəfərə yaxın əhalisi Azərbaycanın Göygöl rayonunda məskunlaşmışdır. Kəndin 400–450 evi, 1600–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1987–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından çıxarılaraq, qaçqın düşmüşlər. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Xanlar (indiki Göygöl), Samux və başqa yerlərdə məskunlaşmışlar. Kənd əhalisi bu günə qədər məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar. Kəndin 650–700 evi, 4700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur⁴⁸.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
20	Seyid Oruc ocağı ziyarətgahı	XIX əsr	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən – XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başkalafa, 1813–1814-cü illərdə Vəli-ağa olub) kəndində	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Zod kəndi 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Pir/ ocaq/ ziyarətgah	Bəzi mənbələrə əsasən, “Zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Bir digər açıqlamaya əsasən, alban tarixçisi Musa Kallankatlı eramızın birinci əsrinin ortalarından danışarkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənicə yazılışda <i>Savdey / Tsavdey</i> , V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi <i>Sod</i> tayfasının adını çəkir və onun	Azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə baş verən sonuncu deportasiyasından sonra onların sakral inanc yerlərindən olan Seyid Oruc ocağı ziyarətgahı ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Seyid Oruc piri azərbaycanlıların tarixən yaşadığı ərazilərdən olan Zod kəndində yerləşən və davamlı olaraq yerli və ətraf kəndlərdən gələn əhalinin ziyarət etdiyi müqəddəs yerlərdəndir. Əhali arasında sınaqlı pir kimi tanınır. Ermənilər torpaqlarımızı mərhələ-mərhələ işğal etdikləri kimi, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi, tarixi abidələrimizi və müqəddəs ziyarətgahlarımızı da qarət etməkdən, dağıtmaqdan çəkinmədilər. Göyçə hövzəsində o zaman yaşayıb üçün yararlı hesab edilən kəndlərin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. Rəsmi məlumatlara görə, Zod həmin vaxt, əhalisinin etnik tərkibi etibarilə sırf türk kəndi idi və burada 425 nəfər yaşayırdı. 1873-cü ildə kənd əhalisinin sayı artaraq 905, 1897-ci ildə 1588 nəfər olmuşdur. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kəndin təxminən 100 evi, 300–350-yə yaxın əhalisi, 1914-cü ildə isə 1988 nəfər sakini olmuşdur 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kənd 200–230 evi, 800–1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 125 evi, 500 nəfərə yaxın əhalisi Azərbaycanın Göygöl rayonunda

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Alban çarı Ərənin nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Bu etnonim/tayfa adı Göyçə mahalındakı Zod toponimində öz əksini tapmışdır.		məskunlaşmışdır. Kəndin 400–450 evi, 1600–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1988–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından çıxarılaraq, qaçqın düşmüşlər. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Xanlar (indiki Göygöl), Samux və başqa yerlərdə məskunlaşmışlar. Kənd əhalisi bu günə qədər məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar. Kəndin 650–700 evi, 4700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur ⁴⁹ .
21	Tayaqaya ziyarətgahı	XVIII–XIX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyyəsinin, indiki Amasiya rayonunda	Amasiya rayonu	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Tayaqaya ziyarətgahı və onun ətrafındakı qədim türk tayfalarına aid abidə və tikililər buranın qədim əhalisinin kimliyini ortaya qoyur.	Türkiyə-Ermənistan arasında sərhədi ayıran tikanlı məftillərin olduğu ərazidə qalıb. Əhəlinin gediş-gəlişi və piri ziyarət etməsi qadağan olunub.	Tayaqaya ziyarətgahı keçmiş SSRİ ilə Türkiyənin dövlət sərhədində yerləşir. Əvvəllər sərhəd xətti olmayanda insanlar ziyarət edə bilirdi. Tayaqayanın üstündə qədim abidə mövcud olub. Sərhəd xətti çəkiləndən sonra iki dövlət arasındakı sərhəd ərazisində qalan bu qaya möhtəşəm və hündür görünürdü. Adamlar onu uzaqdan belə görməyi xoşbəxtlik hesab edirdilər. Yaşlıların dediklərinə görə, bu, ziyarətgah olmuş, qədimlərdə müqəddəs yerlərdən sayılmışdır. Sonralar unudulsa da, oraya getmək, bu yeri görmək hər kəsin arzusu olmuşdur. Tayaqaya Ağbabadan Çıldıra, Qarsa gedən karvan yolunun üstündə yerləşdiyindən adamlar həmişə gedib-gələndə onu ziyarət edirdilər.

“Hətta işğal dövründə, 10 il, bəlkə də ondan da qabaq mən bəzi çıxışlarımda Qərbi Azərbaycanla bağlı fikirlərimi səsləndirirdim. Biz hər dəfə qarşıya hədəflər qoymalıyıq. Bu hədəflər həm stratejidir, həm taktikidir, həm qısamüddətlidir, həm uzunmüddətlidir. Amma hədəflər düzgün seçilməsə, heç bir nəticəyə nail olmaq mümkün olmayacaq. Hədəflər həm həqiqəti, ədaləti və həm də real vəziyyəti, real gücümüzü əks etdirməlidir. Nə qədər güclü olsaq, o qədər də bizim səsimiz eşidiləcək”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Məscidlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏSCİDLƏR									
22	Dortnu kənd məscidi	XVIII – XIX əsrlər	Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Dortnu kəndində	Qafan rayonu – Kapan, Dortnu kəndi 29.06.1949-cu ildən Antaraşat	Memarlıq	Məscid	Məscidlər təkcə ibadət, dini mərasimlər keçirmək üçün inşa edilmirdi. Məscid çox-funksiyalı ellik bina hesab edilir, orada keçirilən tədbirlər həm də müsəlmanlar arasında ünsiyyəti, birliyi gücləndirirdi. Dortnu kənd məscidi də bu qəbildən olan məscidlərdən idi. İslam abidəsi bu ərazinin azərbaycanlı yurdu olduğunu göstərir.	Dortnu kənd məscidi 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra tərk edilmiş, dağılmağa məhkum vəziyyətdə qalmışdır. Dam örtüyünün kirəmit təbəqəsi sökülüb, qapısı götürülüb. Damın üstünü otlar basıb. Hal-hazırkı dövrdə yarıxaraba halda ərazidə qalmaqdadır ⁵⁰ .	Dortnu kənd məscidi Qafan şəhərindən 7 km şimaldakı Dortnu kəndində yüksək təpəlik ərazidə yerləşir ⁵¹ . Kənd, həmçinin Gəncədə yaşayanların yay ayını keçirdiyi yurd yeri olub. Məscid qaya və çay daşlarından ağ suvaq istifadə olunaraq, inşa edilib. Divar enliyinin 1 metrə yaxınlığı onun sərt iqlim şəraitində hazırkı dövrə qədər qalmasında təsirli olub. Məscidin uzunluğu 11–12, eni 5, hündürlüyü isə dam örtüyü ilə birlikdə 5–6 metr civarında olub. Yuxarı hissəsi oval quruluşunda olan məscid qapısının hündürlüyü 2–2,5, eni isə 1 metr civarındadır. Qapı kənarı dördkünc mişar daşları ilə hörülüb. Qapının sağ tərəfində 0,4 m hündürlüyü, 0,3 m eni olan dördkünc pəncərə qoyulub. Kənd 1930–1995-ci illər aralığında Qafan rayonu inzibati-ərazi vahidinin tərkibinə daxil idi. Toponim qıpçaq mənşəli “durt” (>dort) etnonimi əsasında yaranmışdır. 1588-cı ildə qışı Gəncə sancagığında, yayı Zəngəzurda keçirən bir el “dördnu” adlanırdı. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ⁵²

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Kənddə 1897-ci ildə 181, 1904 - cü ildə 363, 1914-cü ildə 327 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ⁵³ . 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur. Xaricdən köçürülən ermənilər 1918–1919-cu illərdən burada yerləşdirilmişdir. Dortnu Qaradığa kəndindən yaranmış məntəqədir. Xalq arasında “Dornı” formasında tələffüz edilir. Kəndin adı əslində Dördlü olmuşdur. Kolagirən tayfasının Dördlü tirəsinin adındandır ⁵⁴ .
23	Xalisa kənd məscidi-I (Aşağı məhəllədə)	XIX–XX əsrlər	İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, Vedibasar mahalının Vedi rayonundakı Xalisa kəndində	Vedi rayonu – Ararat , Xalisa kəndi 1991-ci ildən Noyakert	Memarlıq	Məscid	Toponim “dövlət torpağı, dövlətə məxsus olan yer” mənasında işlənən ərəb mənşəli xalisə sözündən ⁵⁵ törəmişdir. Relyef əsasında yaranan sadə toponimdir.	Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ibadət üçün bağlanıb, taxıl anbarı kimi fəaliyyət göstərən məscid 1988-ci il dekabr ayında azərbaycanlıların deportasiyası dövründə yarıxarabə vəziyyətdə idi.	Xalisa kənd məscidi İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Vedi rayon mərkəzindən 10 km cənub-şərqdə, Vedi çayından ayrılan arxın yanındakı Xalisa kəndinin aşağı məhəlləsində yerləşir. Məscid XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində kəndin xeyriyyəçi şəxsləri tərəfindən inşa etdirilib. Məscidin uzunluğu 14–15, eni 7, hündürlüyü isə 4–5 metr civarında olub. Sovet hakimiyyətindən əvvəl məsciddə ibadətlə yanaşı, Molla Paşa tərəfindən din dərsi də verilirdi. Sovet hakimiyyəti dövründə məscid ibadətə bağlandı. Bir müddət boş qalan məscid 1966–1968-ci illərdən etibarən dəyirman kimi fəaliyyətə açıldı. Erməni Nersiq (Melonun dəyirmanı)

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									tərəfindən 10 il dəyirman kimi fəaliyyət göstərdi. İnsanlar son deportasiyaya qədər hər Novruz bayramında məscidin divarında şam yandırır, dualar edirdilər. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ⁵⁶ qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində kəndin başqa adının Xalisa Gyuley yurd olduğu göstərilir ⁵⁷ .
24	Xalisa kənd məscidi-II (Yuvalı məhəlləsində)	XIX–XX əsrlər	İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, Vedibasar mahalının Vedi rayonundakı Xalisa kəndində	Vedi rayonu– Ararat , Xalisa kəndi 1991-ci ildən Noyakert	Memarlıq	Məscid	Toponim dövlət torpağı, dövlətə məxsus olan yer” mənasında işlənən ərəb mənşəli xalisə sözündən ⁵⁸ törəmişdir. Relyef əsasında yaranan sadə toponimdir.	Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ibadət üçün bağlanıb, taxıl anbarı kimi fəaliyyət göstərən məscid 1988-ci il dekabr ayında azərbaycanlıların deportasiyası dövründə yarıxaraba vəziyyətdə idi.	Xalisa kənd məscidi İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, Vedi rayon mərkəzindən 10 km cənub-şərqdə, Vedi çayından ayrılan arxın yanındakı Xalisa kəndinin Yuvalı məhəlləsində yerləşirdi. Məscid XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində kəndin xeyriyyəçi şəxsləri tərəfindən inşa etdirilib. Məscidin uzunluğu 10–12, eni 6, hündürlüyü isə 3,5–4 metr civarında olub. Məscid dini və milli bayramlarda əhalinin ən çox toplaşdığı ümumi yığıncaq yeri idi. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ⁵⁹ qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində kəndin başqa adının Xalisa Gyuley yurd olduğu göstərilir ⁶⁰ . Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscid ibadət üçün bağlanıb, taxıl anbarı kimi istifadə olunub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
25	Qışlaq kənd məscidi	XV–XI əsrlər	Göyçə mahalının Kəvər rayonundakı Qışlaq kəndində	Kəvər rayonu– 13.04.1959-cu ildən Kamo, Qışlaq kəndi 1831–1873-cü illər aralığında dağıdılıb və ləğv edilib.	Memarlıq	Məscid	Azərbaycan mədəniyyət nümunəsi olan məscid kənddə azərbaycanlıların dərin sosial-iqtisadi və tarixi inkişaf yolu keçdiyini sübut edir.	XIX əsrin ortalarında dağıdılıb, tərk edilmiş Qışlaq kəndində 1988-ci il deportasiyasına qədər məscidin qalıqları mövcud idi. Ermənilər azərbaycanlılara aid maddi-mədəni abidələrin bir çoxunu məhv etmişdir. Bu vandallıqdan kənd məscidi də nəсібini almışdır.	İslam dini abidəsi olan məscid Kəvər rayonundakı Qışlaq kəndində yerləşir. Məscid XV–XVI əsrlərdə kəndin imkanlı xeyriyyəçi şəxslərinin maddi köməkliyi ilə inşa olunub. Göyçə gölünün cənub-qərbində, Kəvər çayının deltasında, sahilə yaxın bir ərazidə XIX əsrin ortalarında dağıdılıb, tərk edilmiş kəndin və məscidin xarabalıqları 1988-ci il deportasiyasına qədər toxunulmamış qalırdı. Məscid kənd əhalisinin ibadət məkanı idi. Eyni zamanda dini bayramlarda və xüsusi günlərdə kənd əhalisi məsciddə toplaşır. Kəndin xarabalıqlarındakı və erməni alimlərinin özlərinin IX əsrə aid etdiyi məbədin, XV–XVI əsrlərə aid məscid-mədrəsənin, qədim məzarlığın ərazisindəki kitabələrin varlığı Qışlaq kəndinin Göyçə mahalının qədim, sorağı min illiklərin dərinliyindən gələn ən iri yaşayış məskənlərindən biri olduğunu deməyə əsas verir. Oğuz kitabələrinin qalıqlarına əsasən isə bu iki fakt hər cür elmi mübahisələrə son qoymaq, Qışlağın 3000 illik tarixi və o tarixin oğuz türkləri ilə bağlılığını təsdiqləyən gerçəkliklərdir. İ.Şopenin tərtib etdiyi siyahıda yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									rəcəliyinə verilmiş Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı sayılan kəndlərin arasında Qışlaq kəndinin də adı var. Kənd XIX əsrin ortalarına qədər mövcud olub. 1555-ci ilə dair rəsmi yazışmalarda Qalaca Qışlaq kəndi Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyiinin inzibati vahidlərindən biri kimi təsniflənir. 1723-cü ildə osmanlılar Göyçə gölü hövzəsinə tam nəzarət imkanı əldə etdikdən 5 il sonra təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində isə Qalacıq (Qışlaq) kəndinin İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsinin inzibati bölgüsünə aid edilməsi və illik vergisinin 3920 ağça həcmində müəyyənləşdirilməsi barədə qeydlər aparılıb. 1831-ci ilə dair sənədlərdə Qışlaq kəndinin 583 nəfər əhalisi olduğu göstərilə də, 1873-cü ilə dair statistikada və bundan sonrakı dövrlərə dair rəsmi sənədlərdə Yeni Bəyazid qəzasının kəndləri sırasında Qışlağın adına rast gəlinmir. Bu, o deməkdir ki, Qışlaq kəndi məhz 1831–1873-cü illər aralığında Göyçədə tüğyan etmiş 42 illik erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur⁶¹.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
26	Musluqlu kənd məscidi	XIX əsr	Şörəyel mahalının Amasıya rayonunun Musluqlu (Mustuxlu) kəndində	Amasiya –09.09.1930-cu ildə yaradılıb. Musluqlu kəndində 1947-ci ilə qədər yaşayış olub. Ermənilər Lancik adlandırıblar.	Memarlıq	Məscid	Musluqlu kənd məscidi İslam mədəni irsinin və dini kimliyinin nümunəsi olmaqla yanaşı, xalqın mənəvi dünyasına xitab edən abidə olması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Şörəyel mahalında “daşdan düzəldilən su qabı” mənasında “mus-tuq” sözü işlədilir. Mus-tuq “musluq” sözünün (Azərbaycan dilində l-t səsvəzlənməsi qanuna uyğun haldır) fonetik variantıdır. Relyef əsasında yaranan dü-	Musluqlu kənd məscidi ermənilər tərəfindən sökülüb. Sökülən məscidin daşları ermənilər tərəfindən ev və tövlə inşaatında istifadə olunub.	Musluqlu məscidi Amasiya rayon mərkəzindən 17 km şimal-qərbdəki Musluqlu kəndində yerləşmişdir. Məscidin tikintisində çay və qaya daşlarından istifadə olunmuş, üzü isə ağ torpaqla suvanmışdı. Təxmini hesablamalara görə, məscid eni 10, uzunluğu 12, hündürlüyü isə 4–5 metr civarında idi. Məscid dəfn mərasimləri və müsəlmanlara aid dini bayramlarda daha qələbəlik olurdu. 1918–1920-ci illərdə baş verən deportasiya zamanı ermənilər azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı, vandallıq və vəhşiliklər törədərək, neçə əsrlərlə tarixi olan azərbaycanlılara aid maddi-mədəni abidələrin bir çoxunu da məhv etmişlər. Bu vandallıqdan Musluqlu məscidi də nəсібini almış, məscid yandırılmışdır. 1922-ci ildə kəndə qayıdan azərbaycanlılar tərəfindən bərpa edilən məscid 1925–1930-cu illərdə ermənilər tərəfindən sökülüb, daşları ev və tövlə inşasında istifadə olunub. Kənddə 1886-cı ildə 150, 1897-ci ildə 199, 1908-ci ildə 223, 1914-cü ildə 317 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918–1920-cı illərdə kəndin sakinləri qovulmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılardan sağ qa-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							zəltmə toponimdir ⁶² .		lanları öz doğma kəndlərinə qayıda bilmişlər. Kənddə 1922-ci ildə 57, 1926-cı ildə 82 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ⁶³ Kənd 1930-cu illərdə ləğv edilib. İndi xaraba kənddir. ⁶⁴
27	Seldağılan kənd məscidi	XIX əsr	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyyəsinin, sonradan Amasiya (Hamasa) rayonundakı Seldağılan kəndində	Amasiya—09.09.1930-cu ildə yaradılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscidlər təkcə ibadət, dini mərasimlər keçirmək üçün inşa edilmirdi. Məscid çox-funksiyalı ellik bina hesab edilir, orada keçirilən tədbirlər həm də müsəlmanlar arasında ünsiyyəti, birliyi gücləndirirdi. Seldağılan kənd məscidi də bu qəbildən olan məscidlərdən idi.	Ermənilər tərəfindən dağıdılan məscidin qalıqları azərbaycanlıların deportasiyasına qədər mövcud olub.	Seldağılan kəndi Amasiya rayon mərkəzindən 15 km şimal-qərbdə, Ağbaba dağının ətəyində yerləşir. Kəndin sakinləri azərbaycanlılar olub. Kəndin maddi cəhətdən imkanlı xeyriyyəçiləri və kənd sakinləri tərəfindən XIX əsrdə kənd məscidi tikilmişdir. Məscidin eni 14, uzunluğu 18, hündürlüyü isə 5 metr civarında idi ⁶⁵ . Kənd məscidinə ətraf kəndlərdən də ziyarət və ibadət üçün əhali gəlirdi. Məscid 1916 və 1918-ci illərdə ermənilər tərəfindən yandırılıb. Toponim “su daşqını” mənasında işlənən “sel” sözü ilə “dağılan” feli sifətinin birləşməsindən əmələ gəlib. Böyük Ağbaba və Kiçik Ağbaba dağlarından axıb gələn güclü sel suları göstərilən kəndin yanında müxtəlif tərəflərə dağılıb selovlarla axdığı üçün seldağılan demişlər. Kəndin digər adı Seyidoğlan olmuşdur ⁶⁶ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Hidrotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Erməni mənbələrində kəndin sakinləri kimi qarapapaqlar göstərilir və onlar xalq kimi təqdim edilir⁶⁷. Burada yaşayan qarapapaqlar ayrı xalq yox, azərbaycanlıların etnoqrafik qruplarından biridir. Kənddə 1886-cı ildə 231, 1887-cı ildə 360, 1908-ci ildə 359, 1914-cü ildə 414 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır⁶⁸. Seldəğilan kəndinin əhalisi 1916-cı ildə ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalıb. Kənd əhalisinin qalan hissəsi erməni hücumlarına tab gətirməyərək, 1920-ci ildə Türkiyə ərazisinə köçmüşdür.

“Hamımız yaxşı bilirik ki, 1970-ci illərdə Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə Aşıq Ələsgərin 150 illik yubileyi qeyd edilmişdir, özü də Sovet İttifaqı miqyasında və bu yubiley münasibətilə doğma Ağkilsə kəndində onun abidəsi ucaldılmışdır. Xalqımız deportasiyanın üçüncü dalğasına məruz qalanda erməni vandalları onun abidəsini dağıtmışdılar. Necə ki, indi biz hamımız bunu görürük. Qarabağda, Şərqi Zəngəzurdə bizim tarixi abidələrimiz, görkəmli şəxsiyyətlərin abidələri, məscidlərimiz, saraylarımız, qəbiristanlıqlarımız erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdı. Bu praktika yeni deyil, əsrlər boyu bütün dünyanın gözü qarşısında bizə qarşı bu ədalətsizlik, bu vəhşilik törədilirdi”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qəbirüstü abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR									
28	Ərgişcə kəndində qəbirüstü abidələr	3000 il əvvəl	Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Ərgişcə kəndində	Kəvər rayonu, 13.04.1959-cu ildən Kamo	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Osmanlıların tətbiq etdiyi inzibati bölgü nəticəsində Ərgişcə kəndi İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsinin idarəçiliyinə verilmişdi.	Alban və oğuz türkləri dövrünə aid qəbirüstü abidələrin bir çoxu dağıdılmış, bir qismi isə kəndin qədim yerində azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdəki deportasiyasına qədər qalırdı.	Ərgişcədəki yeganə məzarlıqda albanlara aid çox sayda qəbirüstü abidələr və 2–3 metr hündürlüyündə qaya daşlarından yonulub hazırlanmış, üzəri naxış və təsirlər olan oğuz qəbirləri olub. Həm oğuz kultunun, həm alban, həm də İslam mədəniyyətinin izlərini yaşıdan qəbirüstü abidələrin mövcudluğu burada 3000 il ərzində eyni bir etnosun yaşadığını təsdiqləyən maddi sübutlardır. 1555-ci ilə dair rəsmi yazışmalarda Ərgişcə Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyiinin inzibati vahidlərindən biri kimi səciyyələndirilir. Osmanlıların 1723-cü ildə Göyçə gölü hövzəsinə tam nəzarət imkanı əldə etməsindən 5 il sonra hazırlanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 16-cı səhifəsində Ərgüş kəndinin adı yer alıb. 1826–1829-cu illər İran–Rusiya, Rusiya–Türkiyə müharibələri zamanı həm dağıdılmış kəndlərin, həm də yaşayış üçün yararlı məntəqələrin siyahılarında Ərgişcənin adının olmaması ona dəlalət edir ki, məhz bu müharibələr nəticəsində Göyçədə dağıdılmış, sonradan

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									isə bilərəkdən “adı unudulmuş ölü kəndlər” kimi təsniflənmiş qədim türk yurdlarından biri də məhz Ərgişçədir. Amma nə yazıq ki, bütün digər analogi hallarda olduğu kimi, bu qədim türk yurdunun yaşadığı faciələrin izləri də Azərbaycan tarixşünaslığında öz əksini tapmayıb. Erməni tarixşünaslığı isə bu adın, ümumiyyətlə, tarixdən silinməsi yönündə “misilsiz” xidmətlər göstərib. Dağıdılan Ərgişçə kəndinin əhalisi XIX əsrin ortalarında Karvan-sara kəndinə gedib və orada “Ərgişçəlilər məhəlləsi” deyilən yeni bir məhəllə inşa edib orada yaşayıb⁶⁹.
29	Gorus rayonunun Dığ kəndində qəbirüstü abidələr	XIII–XIV əsrlər	Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun Dığ (Tex) kəndində	Gorus rayonu– Goris , Dığ kəndi– Teğ kimi dəyişdirilib.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim fars dilində “kənd, qışlaq” mənasında işlənən dex (> tex) sözündən ⁷⁰ yaranmışdır. Relyef əsasında yaranan sadə quruluşlu toponimdir.	Dığ kənd məzarlığındakı abidələr ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra dağıdılıb. Bu qəbirüstü abidə hazırda yerləşdiyi ərazidə unudulmuş və dağıdılmış vəziyyətdə qalmaqdadır ⁷¹ .	Qəbirüstü abidə Dığ kəndinin kənarındakı təpəlik ərazidəki qədim məzarlıqda yerləşir. Azərbaycanlılara məxsus olan məzardakı sinə daşının üstünə dördkünc formada üzərində təsvirlər olan abidə qoyulub ⁷² . Abidə ağ qaya daşı yonularaq hazırlanıb. Sinə daşının uzunluğu 1–1,20 metr, eni 0,5–0,6 m civarında, qəbirüstü abidənin isə uzunluğu 1 metr, hündürlüyü 0,6 m civarındadır. Dığ kəndi Gorus şəhərindən 8 km şərqdə, Laçın şəhərindən 12 km cənub-qərbdə yerləşir. Azərbaycanlılar 1926–1929-cu illərdə kənddən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. İndi ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
30	Herher kəndində qəbirüstü abidələr	XII əsr	Dərələyəz mahalının Paşalı rayonundakı Herher kəndində	Paşalı rayonu 15.10.1931-ci ildə yaradılıb. 12.10.1956-cı ildən Əzizbəyov , 1991-ci ildə dəyişdirilərək Vayk rayonu adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Strabonun “Coğrafiya” əsərində adı çəkilən qarqar tayfasının adından yaranmışdır. Qarqar tayfası qədim türk tayfalarından biridir ^{73 74} , Qarqar etnonimində <i>q</i> səsi <i>h</i> səsinə keçərək Herher formasını almışdır. Q~h səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilində qanunauyğun haldır: qamuhamı, qansıhansı sözlərindən q~h səs əvəzlənməsi özünü aydın şəkildə göstərir. Ümumiyyətlə, XVIII əsrə qədər <i>h</i> səsi ilə başlayan sözlər	Herher kəndində yerləşən qədim qəbiristanlıqdakı abidələr azərbaycanlıların qədim dövrlərdən orada yaşadığını təsdiqləyən maddi-mədəni irs nümunələri ilə zəngin olduğu üçün ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Alban məbədlərini özününküləşdirməyə çalışan ermənilər əvvəl dağıtdıqları qəbirüstü alban xaç daşlarını indiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim edir, özləri dağıtdığı qəbirlərdəki xaç daşları abidələrinin bir neçəsini	Herher qəbirüstü abidələri rayon mərkəzindən 17 km şimal-qərbdə, Şərqi Arpaçayın sağ qolu olan Herherçayın yanındakı Herher kəndinin kənarındakı yüksək ərəzidə yerləşir. Herher məbədinin ətrafında yerləşən qəbiristanlıqda tarixin müxtəlif dövrlərini əks etdirən qəbirüstü abidə və heykəllər mövcud olub. Abidələr zaman-zaman buraya gəlib ərəzini mənimsəyən ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi deportasiyalar dövründə dağıdılıb və ya mənimsənilib. Herher qəbirüstü xaç daşları da bu siyasətin qurbanı olub. Dağıdılan qəbiristanlıqdan toplanan 10 ədədə yaxın abidə Herher məbədinin divarına söykənmiş vəziyyətdə ərəzidə indiki dövrdə də qalır. Hündürlüyü 1, 1,5, 2 metr və müxtəlif ölçülərdə olan abidələr qaya daşları yonularaq hazırlanıb ⁷⁷ . Herher kəndi 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Hərher kimi ⁷⁸ , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Qerqer (Herher) formasında ⁷⁹ qeyd edilmişdir. Kəndin qədim adı erməni, eləcə də rus mənbələrində Erern formasında göstərilir ^{80,81,82} . Kəndin adı VIII əsrdə Erern formasında xatırlanır ⁸³ . Kəndin adı indi Gerger (Gərgər) formasında işlənir. Elə Gərgər qarqar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							(sual əvəzlilikləri) <i>q</i> səsi ilə işlənmişdir ⁷⁵ . Herher etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.	toplayıb məbədin divarına söykəyib nümayiş etdirirlər ⁷⁶	türk etnoniminin səs dəyişməsi əsasında yaranan bir variantıdır. 1728-ci ilə aid mənbədə Dərələyəz nahiyyəsinə Hərhar kimidir ^{84,85} . Burada 1831-ci ildə yalnız 213 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ⁸⁶ . 1850–1870-cı illərdə kəndə İranın Salmas vilayətindən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı, 1873-cü ildə 647, 1886-cı ildə 656, 1897-ci ildə 1047, 1914-cü ildə 1220 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalanlar tarixi-etnik torpaqlarına qayıtmışlar. Burada 1922-ci ildə 156, 1926-cı ildə 220, 1931-ci ildə 278 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ⁸⁷ . SSRİ hökumətinin xüsusi qərarı ilə kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1948–1953-cü illərdə zorla Azərbaycana köçürülmüşdür. İndi kənddə ermənilər yaşayır.
31	Kərimkənd kəndində qəbirüstü abidələr	VIII–IX əsrlər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Kəvər rayonundakı Kərimkənd kəndində	Kəvər rayonu–13.04.1959-cu ildən Kamo , Kərimkənd kəndi 02.03.1940-cı ildən	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Kərim şəxs adına kənd coğrafi nomeninin qoşulması əsasında əmələ gəlmişdir. Antropotoponimdir.	Azərbaycanlıların burada qədim dövrdə yaşadığını təsdiq edən Alban və Oğuz dövrünə aid qəbirüstü abidələri	Qəbirüstü abidələr İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Kəvər rayon ⁸⁸ mərkəzindən 6 km cənub-qərbdəki Kərimkənd ərazisindəki qədim qəbiristanlıqda yerləşir. Alban və Oğuz qəbirüstü abidələri qaya daşları yonularaq hazırlanıb. Alban abidələrinin hündürlüyü 1,5–2 metr, Oğuz qəbir-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
				Zaxkaşen adlandırılıb.			nimdir. Quru-luşca mürək-kəb toponim-dir.	dələr sübut ki-mi Qaranlıq rayonunun ərazisindəki Xartlıq kəndindən 6–8 km şimal-qərbdə 1988-ci il deportasiyasına qədər qalırdı.	lərinin hündürlüyü isə 2–3 metr ci-varında idi. VIII–IX əsrlərə aid qədim məzarlığın abidələri həm Alban mədəniyyətindən, həm də Oğuz kultundan xəbər verir. Oğuz abidələrinin varlığı kəndin təxminini hesabla 1500 illik yaşı olduğunu göstərir. Kəndin adına 1826–1829-cu illərdə baş vermiş İran-Rusiya, Türkiyə-Rusiya müharibələri zamanı erməni-rus hərbi birləşmələrinin Göycədə dağıtdığı yaşayış məskənlərindən 67-sinin İ.Şopen tərəfindən hazırlanmış siyahısında rast gəlinir. XIX əsrin ortalarında kənd öz əzəli sahibləri tərəfindən bərpa edilib və bu fakt 1873-cü ilə dair rəsmi sənədlərdə öz əksini tapıb. Belə ki, həmin il Kərimkənddə 115 azərbaycanlının yaşadığı ermənilərin özləri tərəfindən təsbitlənilib, 1897-ci ildə bu göstərici 213, 1904-cü ildə 286, 1914-cü ildə isə 412 nəfər təşkil edib. 1914-cü ildə burada yaşayan ermənilərin sayı artıq 511 nəfərə çatıb ki, bu da demoqrafik vəziyyətin onların xeyrinə kəskin sürətdə dəyişməsi demək idi. 1918-ci ildə daşnak qoşunlarının kəndə basqını zamanı azərbaycanlı əhali soyqırımına məruz qalıb. Sağ qalınlar isə kəndi tərk edib. 1922-ci ildə bir neçə ailə geri qayıdıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
32	Nəredüz kəndində qəbirüstü abidələr	IX–XVI əsrlər	Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Nəredüz kəndində	Kəvər rayonu – 13.04.1959-cu ildən Kamo, Nəredüz kəndi – Noradus adlandırılıb.		Qəbirüstü abidə	Nəredüz kəndi qədimdən türk-oğuz boy-larının, Qaf-qaz albanları-nın vətəni olub. Bunu oradakı qədim dövrlərə aid abidələr də təsdiq edir. Məzarlığın ümumi ərazisi yeddi hektara yaxındır və burada təxmi-nən minə ya-xın məzar vardı. Məzar daşlarının ək-səriyyəti tək-rarolunmaz, incə və gözəl naxışlarla bə-zədilmişdir ⁸⁹ .	Bu qədim Azər-baycan məzar-lığının yaxınlı-ğında əraziyə sonradan köçü-rülmüş erməni-lər tərəfindən yeni bir erməni məzarlığı salı-nmışdır. XIX əsrdə isə abidə-lər kompleksi yaxınlığında erməni kilsəsi olan Müqəddəs Bakirə kilsəsi inşa edilmişdir. Ərazidəki qə-dim abidələri erməni abidəsi kimi təqdim et-məyə çalışan erməni katoli-kosu I Vazgen 1978-ci ildə Nə-redüz məzarlı-ğındakı bədii ornamentli baş daşlarının bir neçəsini Brita-niya Muzeyinə bağışlamışdır. ⁹⁰	Nəredüz məzarlığında olan ən qə-dim xaç daşın tarixi X əsrə aiddir ⁹¹ . Buradakı qəbiristanlıqda XIII əsrə aid alban xaç daşları ilə XIV əsrin əvvəllərinə aid müsəlman qəbirüstü sənduqələrinin və daş stelalarının ya-naşı mövcud olması bölgədə yerli al-ban əhalinin xristianlıqdan müsəl-manlığa keçidinin məhz XIII əsrin sonu–XIV əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyini təsdiqləyir ⁹² . Lakin bədii tər-tibat və zənginlik baxımından dəyərli sənət əsəri kimi qiymətləndirilən mə-zar daşları XIV–XVI əsrlərə aid olan məzar daşlarıdır ⁹³ . Həmin daşlarda İslam və xristian elementləri, eyni zamanda sırf Azər-baycan türklərinin tarixi gələnləri ilə bağlı olan və erməni bədii oyma nü-munələri olan tarixi xaçkarlarda heç vaxt rast gəlinməyən səkkizguşəli ul-duz kimi müxtəlif elementlər, o cüm-lədən ərəb əlifbası ilə yazılar, İslam motivli naxışlar və azərbaycanlı ad və soyadları qeyd olunmuşdur. Bu zən-gin Azərbaycan abidələrini öz adları ilə dünyaya təqdim etməyə çalışan er-mənilər xaçkarların yaradıldığı dövr-lərdə Ermənistanın Səfəvilərə tabe olması səbəbi ilə erməni mədəniyyə-tinin İslam və türk mədəniyyətinin tə-sirlərinə məruz qalması ilə izah et-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								Azərbaycanlıların 1987–1991-ci ildəki deportasiyasından sonra oradakı İslam dövrünə aid abidələr dağıdılıb, qalanların üzərinə isə erməni elementləri əlavə edilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	məyə çalışırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni hal Cuğa alban məzarlığında da xaçkarlarda əks olunur. Lakin tarixi mənbələr Səfəvilərin hakimiyyətinə tabe olan həmin ərazilərin Ermənistan deyil, Çuxur Səəd vilayəti adlandığını və əhalininin, demək olar ki, hamısının Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını göstərir⁹⁴. Məzarlıqdakı müsəlman və xristian məzar daşlarının əsas müəlliflərinin adı da məlumdur. Onlar Kəri Kazım oğlu (1551–1610), onun müasirləri Ərəkəli və Məliksəddir. Ermənilər isə ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmış həmin adları Kiram Kazmoq, Arakel və Meliset kimi təqdim edirlər⁹⁵.
33	Nəradüz kəndində Oğuz abidələri	V–VI əsrlər	Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Nəradüz kəndində	Kəvər rayonu 13.04.1959-cu ildən Kamo , Nəradüz kəndi Noradus adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Erməni ədəbiyyatında bu ad “Nuratus” formasında əksini tapır. Kənddə əvvəlcə azərbaycanlılar yaşamış, ermənilərin bölgədə məs-	Nəradüz kəndinin qərb hissəsində yerləşən qədim qəbiristanlıqda Oğuz dövrünə aid çox sayda qəbirüstü abidələr mövcud olub. İki və üç metr hündürlüyü olan abidələrin üzərində oğuzların məişət və həyat şəraitini özündə əks etdirən müxtəlif təsvirlər və yazılar olub. Hündür ərazidəki Oğuz qəbirləri öz heyrətamiz ölçüləri ilə diqqət çəkib. Əlində	

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							kunlaşdırılmasından sonra əhali tədricən kəndi tərk etmişdir. Kəndə ermənilər 1828-ci ildən sonra Türkiyədən köçürülmüşdür. Toponim türk dillərində “sıldırım qayalıq, dərin dəre, uçurum” mənasında işlənən “nori” sözü ilə “düz” sözünün birləşməsindən əmələ gələn orotoponimdir. Hazırda erməni dilində olan rəsmi sənədlərdə yaşayış məntəqəsinin adı “Noradus” kimi yazılır ⁹⁶ .	duğu 1988-ci ilə qədər toxunulmamış qalırdı. Azərbaycanlıların deportasiyasından sonra Oğuz qəbirlərinin bir çoxu dağıdılıb, qalanların üzərindəki yazı təsvirləri silinib, erməni elementləri əlavə edilərək “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	qopuz olan ozan, əlində səhəng tutan xanımlar, at üstündə yayı çəkib ceyran ovlayan atlı təsvirləri diqqət çəkən abidələrdən olub. 1828-ci ildə ermənilərin Türkiyədən köçürülməsindən sonra, o cümlədən 1905–1906-cı, 1918–1920-ci və 1948–1953-cü illərdə baş verən soyqırımı və deportasiyalar dövründə oğuz abidələrinin bir qismi tamamilə dağıdılıb. 1987–1991-ci illərdə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasından sonra isə abidələrin üzərindəki orijinal yazı və təsvirlər ermənilər tərəfindən silinərək azərbaycanlı izləri yox edilməyə çalışılıb ⁹⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
34	Pəmbək kəndində qəbirüstü abidələr	VII–VIII əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonu–nundakı Pəmbək (Quşçu, Göldək, Pəmbəkli) kəndində	Basarkeçər rayonu–11.06.1938-ci ildən Vardenis	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim quşçu türk etnonimi ilə “iki dağ və ya təpə arasında, eləcə də düzənlikdə uzun dərin çuxur” mənasında işlənən dərsözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Dərədə quşçu tayfasının yaşadığı kənd” mənasını ifadə edir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	1988–1989-cu illərdə Qotur-bulaq kəndinin sakinləri Ermənistandan deportasiya edildikdən sonra kənddəki qədim qəbiristanlıqdakı qəbirüstü abidələrin bir qismi ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Qalan bir neçə qəbirüstü abidənin üstünə isə erməni elementləri əlavə edilərək, mənimsənilib.	Pəmbək kəndinin Duzdağ adlanan ərazisində çox sayda 2–3 metr hündürlüyündə və 0,7–0,8 m civarında qəbirüstü heykəllər mövcud idi. Bu qədim oğuz türklərinə aid olan abidələr Göyçə gölünün sahilində yerləşən Pəmbək kəndinin ərazisi ilə yanaşı, Göyçə gölünün ətrafında olan bütün ərazilərdə də mövcud idi. Bunu 1893-1896-cı illərdə həmin ərazilərdə tədqiqat və arxeoloji qazıntı işləri aparmış məşhur rus alimi və arxeoloqu A.A.İvanovski də əsərlərində qeyd edib. Bu daşların üzərinə Ay və Günəş təsvirləri həkk olunmuşdu. Kənddə 1873-cü ildə 166, 1886-cı ildə 237, 1897-ci ildə 283, 1908-ci ildə 352, 1914-cü ildə 392, 1916-cı ildə 331, 1919-cu ildə 398 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1919-cu ilin yazında kənd ermənilərin soyqırımına məruz qalıb, sağ qalan azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndi tərk etməyə məcbur olmuş azərbaycanlılar tarixi torpaqlarına qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 390, 1926-cı ildə 349, 1931-ci ildə 512 nəfər⁹⁸, 1987-ci ildə 2000 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr ayının axırlarında – dekabr ayının əvvəllərində

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									də kəndin əhalisi tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş və kəndə ermənilər yerləşdirilmişdir. İndi də kənddə ermənilər yaşayır. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə “Quşçu”, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində “Quşi dərəsi” formasında qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində, eləcə də XX əsrin rəsmi sənədlərində kəndin adı “Pəmbək” göstərilir. Kəndin bir adı da Pəmbəkli olmuşdur⁹⁹.
35	Vəliağalı kəndində qəbirüstü abidələr	VII–VIII əsrlər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Vəliağalı kəndində	Qaranlıq rayonu – Martuni , Vəliağalı kəndi 03.01.1935-ci ildən Dzoragyuğ	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Vəliağa şəxs adına mənsubluq bildirən “-lı” şəkilçisinin artırılması əsasında əmələ gəlmişdir. Antropotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir. Azərbaycan memarlığı, naxış sənəti və xalçaçılıqda da istifadə edilən milli naxışlar qəbir-	Deportasiyalar dövründə və sonuncu 1987–1991-ci illərdəki deportasiyadan sonra qədim qəbirüstü abidələrin əksəriyyəti dağıdılıb, qalanlarına isə erməni elementləri əlavə olunub, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir. Hal-hazırda qəbiristanlıqda olan	Qəbirüstü alban abidələrinin yerləşdiyi qədim məzarlıq Qaranlıq rayonu mərkəzindən 8 km şimal-şərqdə, Göyçə gölünün yaxınlığındakı Vəliağalı kəndində yerləşir. Kənd Qafqazın 5 verstlik xəritəsində¹⁰¹ qeyd edilmişdir. Məzarlıqda tarixin müxtəlif dövrlərinə aid çox sayda qəbirüstü abidələr mövcud olub. Hündürlüyü 1.2, eni 50–60 sm civarında olan qəbirlər ağ qaya daşlarından hazırlanıb. Qəbir daşlarının üzərində təsvir edilən naxışlar hazırkı dövrdə də Azərbaycan memarlığı, naxış sənəti və xalçaçılıqda da istifadə olunur¹⁰². 1828-ci ilə kimi burada yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Türk-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							üstü abidələrin üzərində yer alır. Bu, milli köklərimiz haqqında tarixi mənbədir.	abidələrin bir neçəsi aid olduğu yerdədir. Bir çoxu sındırılıb, yerə yatıq vəziyyətdədir, bir neçəsi isə məbədin qismən salamat qalan tək divarına söykənmiş vəziyyətdə qoyulub¹⁰⁰.	mənçay müqaviləsindən sonra 1828–1829-cu illərdə Türkiyədən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilib¹⁰³ Elə həmin ildən başlayaraq kəndə Türkiyədən gətirilmiş ermənilərin ilk dəstəsi yerləşdirildiyindən artıq 1831-ci ilə dair sənədlərdə Vəliağalı qarışıq kənd kimi səciyyələnirdi. Bu zaman kənddə 184 nəfər türk və 37 nəfər erməni yaşayırdı. Sonrakı 60 il ərzində isə ermənilərin məskunlaşması xüsusi intensivliklə aparıldığından, 1897-ci ildə demoqrafik balans (əhalinin etnik tərkibi baxımından) ermənilərin xeyrinə kəskin şəkildə dəyişmişdi: türklərin sayının 47 nəfərə qədər azalması müqabilində ermənilərin sayı artaraq 300 nəfər həddini keçmişdi. 1918-ci ildə ermənilər Vəliağalı kəndində daha bir tarixi cinayətə imza atdılar: Andronikin birbaşa əmri ilə Vəliağalıda məskunlaşmış ermənilər 90 ildən bəri qonşuluq etdikləri insanları – kəndin əzəli sahibi olan türklərin sonuncu nümayəndələri olan 63 nəfərin hamısını vəhşicəsinə qətlə yetirdilər.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
36	Yuxarı Zağalı kəndində alban abidələri	III–V əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonu-ndakı Yuxarı Zağalı kəndində	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis, Yuxarı Zağalı kəndi 25.01.1978-ci ildən Axpradzor adlandırılıb	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Azərbaycan dilində “mağara” mənasında işlənən zağa sözünə “-lı” şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Toponimin əvvəlində işlənən “Yuxarı” sözü fərqləndirici əlamət bildirir. Yuxarı Zağalı kəndi Taşır Zağalısı və Qızılxaraba da adlanmışdır. Zağalı kəndində Aşağı Zağalı məntəqəsi yarandıqdan sonra Yuxarı Zağalı adlanmışdır. Kəndin adı zağa,	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi deportasiyasına qədər köhnə qəbiristanlıq ərazisindəki qəbirüstü abidələrin bir çoxu toxunulmamış qalırdı. Daha sonra ermənilər tərəfindən bir qismi məhimsənilib.	Yuxarı Zağalı kəndindən 1 km şərqdə qədim qəbiristanlıq yerləşir. Qəbiristanlıqda 1,5–2 metr hündürlüyündə və 60–70 sm enində çox sayda alban qəbirləri mövcud olub ¹⁰⁴ . Qaya daşlarından yonulub hazırlanan alban qəbirüstü abidələrinin üzərindəki albanlara məxsus böyük xaçların ətrafı Azərbaycan memarlığında və sənətkarlığında istifadə olunun naxışlarla bəzədilib. Yuxarı Zağalı kəndi rayon mərkəzindən 15 km cənub-qərbdə, Göyçə gölünün yaxınlığında Dik Pilləkən dağının ətəyində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ^[2] qeyd edilmişdir. Kənd həm də Tatar (azərbaycanlı) Zağalısı adlandırılmışdır ¹⁰⁵ . Kənddə 1831-ci ildə 98, 1873-cü ildə 515, 1886-cı ildə 717, 1897-ci ildə 774, 1908-ci ildə 917, 1914-cü ildə 1018, 1916-cı ildə 922 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ¹⁰⁶ . 1918-ci ilin sonu–1919-cu ilin əvvəllərində azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlarla qovulmuşlar ¹⁰⁷ . İndiki Ermənistanda 1920-ci ildə sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıda bilmişlər. 1922-ci ildən sonra Türkiyənin Muş bölgəsindən köçürülən ermənilər Yuxarı

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							mağara, kaha, sığınacaq adını əks etdirir. Toponimdə də ermənilərlə bağlı hər hansı ifadə yoxdur.		Zağalı kəndində yerləşdirilmişdir ¹⁰⁸ . Ermənilərlə yanaşı, 1926-cı ildə burada 185 nəfər, 1931-ci ildə 206 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ¹⁰⁹ . 1988-ci ilin noyabr deportasiyasında kənddən 450–500 nəfərə yaxın azərbaycanlı zorla qovulub.
37	Yuxarı Zağalı kəndində qəbirüstü (Oğuz qəbirləri) abidələr	VII–VIII əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Yuxarı Zağalı kəndində	Basarkeçər rayonu–11.06.1969-cu ildən Vardenis , Yuxarı Zağalı kəndi 25.01.1978-ci ildən Ax-pradzor adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Azərbaycan dilində “mağara” mənasında işlənən zağa sözünə “-lı” şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Toponimin əvvəlində işlənən “Yuxarı” sözü fərqləndirici əlamət bildirir. Yuxarı Zağalı kəndi Taşir Zağalı sı və Qızılxaraba da adlanmış-	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi deportasiyasına qədər köhnə qəbiristanlıq ərazisindəki qəbirüstü abidələrin bir çoxu toxunulmamış qalırdı. Daha sonra ermənilər tərəfindən bir qismi mənimşənilib, qalanları isə məhv edilib.	Yuxarı Zağalı kəndindən 1 km şərqdə qədim qəbiristanlıq yerləşir. Qəbiristanlıqda çox sayda 2 metr hündürlüyündə və 50-60 sm enində oğuz qəbirləri mövcud olub ¹¹⁰ . Ağ və sarı qaya daşlarından yonulub hazırlanmış bu qəbirlərin üzərində onların həyat şəraitini və məişətini əks etdirən təsvirlər yer alıb. Oğuz qəbirləri və qəbiristanlıqdakı digər qəbirlər o ərazidə müxtəlif dövrlərdə yaşamış türk tayfalarına mənsub olub. Ermənilərin 1905–1906-cı, 1918–1920-ci və 1948–1953-cü illərdə apardıqları etnik təmizləmə və erməniləşdirmə siyasəti nəticəsində oğuz qəbirlərinin əksər hissəsi dağıdılıb. Qəbirüstü abidələr oğuz türkünün bu yurdda binələşməsinin azı 3500 illik tarixinə şəhadət verən maddi sübutdur Yuxarı Zağalı kəndi rayon mərkəzindən 15 km cənub-qərbdə, Göy-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dır. Zağalı kəndində Aşağı Zağalı məntəqəsi yarandıqdan sonra Yuxarı Zağalı adlanmışdır. Kəndin adı zağa, mağara, kaha, sığınacaq adını əks etdirir. Toponimdə də ermənilərlə bağlı hər hansı ifadə yoxdur.		çə gölünün yaxınlığında Dik Pilləkən dağının ətəyində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində^[2] qeyd edilmişdir. Kənd həm də Tatar (azərbaycanlı) Zağalısı adlandırılmışdır¹¹¹ Kənddə 1831-ci ildə 98, 1873-cü ildə 515, 1886-cı ildə 717, 1897-ci ildə 774, 1908-ci ildə 917, 1914-cü ildə 1018, 1916-cı ildə 922 nəfər azərbaycanlı yaşayıb¹¹². 1918-ci ilin sonu–1919-cu ilin əvvəllərində azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlarla qovulmuşlar¹¹³. İndiki Ermənistanda 1920-ci ildə sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıda bilmişlər. 1922-ci ildən sonra Türkiyənin Muş bölgəsindən köçürülən ermənilər Yuxarı Zağalı kəndində yerləşdirilmişdir¹¹⁴. Ermənilərlə yanaşı, 1926-cı ildə burada 185 nəfər, 1931-ci ildə 206 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır¹¹⁵ 1988-ci ilin noyabr deportasiyasında kənddən 450–500 nəfərə yaxın azərbaycanlı zorla qovulub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
38	Zod kəndində qəbirüstü abidələr	XIII–XIV əsrlər	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başkalafa, 1813–1814-cü illərdə Vəliağa olub) kəndində	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Zod kəndi 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Bəzi mənbələrə əsasən, “Zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Bir digər açıqlamaya əsasən, alban tarixçisi Musa Kalankatlı eramızın birinci əsrinin ortalarından danışarkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənicə yazılışda <i>Savdey/Tsavdey</i> , V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi <i>Sod</i> tayfasının adını çəkir və onun Alban çarı Ərənin	Zod kəndində yerləşən qəbirüstü abidələrin bir çoxu dağıdılıb, yerdə qalanlar erməni xaçı və ermənicə yazılar yazılaraq, ermənilər tərəfindən mənimşənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Basarkeçər rayonunun ən böyük qədim və inkişaf etmiş kəndlərindən olan Zod kəndində müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəni irs nümunələri mövcuddur. Maddi-mədəni irs nümunələri ilə zəngin ərazilərdən biri “Böyük taxta” deyilən yerdə yerləşən XIII–XIV əsrlərə aid oğuz qəbiristanlığı idi. Burada olan, üstündə “Həsən İbn Şirin” yazılmış gözəl memarlıq nümunəsi baş daşını camaat ziyarət edərdi ¹¹⁶ . Qaya daşından yonularaq hazırlanmış qəbirüstü abidənin hündürlüyü 2–3 metr, eni isə 50–60 sm civarında idi. Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı hesab edilən kəndlərin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. Rəsmi məlumatlara görə, Zod həmin vaxt, əhalisinin etnik tərkibi etibarilə sırf türk kəndi idi və burada 425 nəfər yaşayırdı. 1873-cü ildə kənd əhalisinin sayı artaraq 905, 1897-ci ildə 1588 nəfər olmuşdur. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kəndin təxminən 100 evi, 300–350-yə yaxın əhalisi, 1914-cü ildə isə 1988 nəfər sakini olmuşdur. 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin 200–230 evi, 800–1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Bu etnonim/tayfa adı Göyçə mahalındakı Zod toponimində öz əksini tapmışdır.		1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 125 evi, 500 nəfərə yaxın əhalisi Azərbaycanın Göygöl rayonunda məskunlaşmışdır. Kəndin 400–450 evi, 1600–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1988–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından çıxarılaraq, qaçqın düşmüşlər. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Xanlar (indiki Göygöl), Samux və başqa yerlərdə məskunlaşmışlar. Kənd əhalisi bu günə qədər məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar. Kəndin 650–700 evi, 4700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur ¹¹⁷ .
39	Zolaxaç (Zolağac) kəndində qəbirüstü alban abidələri	IV–V əsrlər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolaxaç (Zolağac) kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Zolaxaç kəndi 03.01.1935-ci ildən Zolakar	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Kənd qəbiristanlığında türk və müsəlman mədəniyyətini özündə əks etdirən sənduqə və oğuz qəbirləri bu ərazinin əzəli sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu göstərir ¹¹⁸ . Burada abidələr Azərbaycan	Hazırkı dövrdə ermənilər tərəfindən qəbiristanlıq ərazisi zəbt olunaraq, oradakı abidələr dağıdılıb, yerində evlər tikilib. Qəbirüstü abidələr sındırılıb. Qəbiristanlıq ərazisində salamat vəziyyətdə qalan bir neçə alban abidəsi isə	Zolaxaç kəndindəki alban abidələri kəndin mərkəzindəki qədim qəbiristanlıqda yerləşir, ətrafında kənd evləri və meyvə ağacları var. Qəbiristanlıqda sayı 200-dən çox olan qədim alban qəbirüstü xaç daşı abidəsindən 3-ü qalıb. Abidələrdən biri hündürlüyü 2,5–3, eni 0,7–0,8 m olanı alban əsilzadəsinə aiddir. Həmin abidənin üzərində müasir Azərbaycan memarlıq və naxış sənətində istifadə olunun ornamentlər yer alıb və albanların istifadə etdiyi biri böyük olmaqla, 6 ədəd kiçikölçülü xaç elementi işlənib. Digər iki abidənin hündürlüyü 1, eni isə 0,4–0,5 m

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							tarixinin nişanələrini üzərində daşıyan irs nümunələridir.	ermənilər tərəfindən mənimlənilib, "erməni abidəsi" kimi təqdim olunur ¹¹⁹ .	civarındadır. Boz qaya daşından yonularaq, hazırlanıb üzərində alban xaçları təsvir olunub¹²⁰. Rus mənbələri də qeyd edir ki, Zolağac Çar Rusiyasının İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indi Qaranlıq (Martuni) rayonunda kənd olmuşdur^{121,122}. Zolağac kəndinin adına İ.Şopen tərəfindən tərtib edilmiş siyahıda da rast gəlinir. 1831-ci ildə Zolağacın yalnız azərbaycanlılardan ibarət əhalisinin sayı 128 nəfər olub. 1873-cü ilə dair məlumatlarda isə Zolağac artıq qarışıq yaşayış məntəqələrinin siyahısında yer alır: 75 nəfər erməni və 153 nəfər azərbaycanlı. Bu tarixdən sonra isə Türkiyədən gətirilən ermənilərin hesabına demografik balans ermənilərin xeyrinə sürətlə dəyişdi. 1897-ci ildə kəndin erməni əhalisinin sayı azərbaycanlıların sayından az qala 3 dəfə çox idi: 286 nəfər erməni və 107 nəfər azərbaycanlı. 1918-ci ildə daşnak qoşunlarının Göyçədə törətdikləri qətləmlər zamanı kəndin 131 nəfər azərbaycanlı əhalisi soyqırımına məruz qalıb, sağ qalanlar isə kəndi tərk edib. 1922-ci ildən sonra kəndə qayıdıb orada həyatını bərpa edən azərbaycanlılar 1948-ci ildə Azərbaycana köçürülmüşdür¹²³.

“Qoy onlar Avropa İttifaqına xas olanı – milli azlıqların, onların dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin necə qorunmalı olduğunu nümayiş etdirlsinlər. Bunu sözdə deyil, əməldə nümayiş etdirlsinlər. Düşünürəm ki, burada təkcə Azərbaycanın istəyi, yaxud Azərbaycanın fəaliyyəti kifayət etməyəcək. Zənnimcə, bu məsələyə beynəlxalq media qurumları və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları qoşulsaydı, çox yaxşı olardı. Çünki Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlıların və onların nəsilələrinin sayı bu gün Azərbaycanda milyonlardır. Əgər buna Azərbaycanın region kontekstindən yanaşsaq, bu, əhalisinin sayına görə ölkəmizin ən böyük regionudur”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qəbirüstü sənduqə abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QƏBİRÜSTÜ SƏNDUQƏ ABİDƏLƏR									
40	Qabaxlı kəndində qəbirüstü sənduqə	X–XI əsrlər	Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qabaxlı (Canı-Qabaxlı, Aşağı Canı) kəndində	Keşişkənd 1935–1957-ci illərdə Mikoyan , 06.12.1957-ci ildən Yeğeqnadzor adlanır ¹²⁴ . Qabaxlı kəndi–1990-cı ildən Qoğtanik	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim türk Qabaq tayfasının adına ¹²⁵ mənsubluq bildirən “-lı” şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib “qabaq tayfasına mənsub yer, kənd” mənasını bildirir. F.Kırzıoğlu göstərir ki, yayı hazırkı Ermənistan-da, qışı Qarabağda keçirən türk tayfalarından biri “qabaq” adlanırdı ¹²⁶ Etnotoponim-dir. Quruluşca düzəltmə toponimdir.	Azərbaycanlıların Qabaxlı kəndindən 1988-ci ilin noyabr ayının sonundakı deportasiyasından sonra Qabaxlı kəndindəki tarixi, qədim məzarlıqla birlikdə oradakı abidələr də ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Haqqında yazılan qəbirüstü sənduqə də qismən dağıdılıb ¹²⁷ .	Qəbirüstü sənduqə Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunda Alagöz çayının sol sahilindəki Qabaxlı kəndindəki qədim qəbiristanlıq ərazisində yerləşir. Sənduqə boz qaya daşı yonularaq hazırlanıb. Uzunluğu 1,7–2 metr hündürlüyü isə 0,6–0,7 m civarındadır. Sənduqənin yan tərəflərinin ətrafı hörük formasında naxışla bəzədilib. Sənduqə üzərində atlı süvari, qalxan, qopuz, oturaq vəziyyətdə olan insan təsviri yer alıb. Bununla yanaşı, səkkizguşəli ulduz quruluşunda möhür təsviri də var ¹²⁸ . Mərhumun döyüşçü və ozan olması təsvirdən aydın olur. Təsvirlər abidənin oğuz türklərinə mənsubluğunu göstərir. 1873-cü ilin kameral siyahıyaalınmasına əsasən, İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Alagöz (Canıçay) çayının hər iki sahilində yerləşən və dövlət xəzinəsinə məxsus Qabaxlı kəndində 33 evdə 159 nəfəri kişi, 109 nəfəri qadın olmaqla, toplam 268 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ¹²⁹ . 1905-ci ilə olan məlumata əsasən, İrəvan quberniyası, Şərur-Dərə-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									ləyəz qəzası, Alagöz kənd cəmiyyətinə daxil olan Qabaxlı kəndində 42 evdə 316 nəfəri kişilər, 298 nəfəri isə qadınlar olmaqla, 614 nəfər ¹³⁰ azərbaycanlı yaşamışdır. Kənddə 1916-cı ildə 763 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə erməni təcavüzünə məruz qalan kənd sakinləri deportasiya olunmuşdur. Yalnız indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar geri – öz kəndlərinə qayıda bilmişdilər. Burada 1922-ci ildə 59, 1926-cı ildə 217, 1931-ci ildə 330 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr ayının axırlarında kəndin sakinləri tamamilə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunub ¹³¹ .
41	Qalaça kəndində qəbirüstü sənduqələr	XII–XIII əsrlər	Loru mahalındakı Barana rayonunun Qalaça kəndində	Barana rayonu– Noyemberyan , Qalaça kəndi 25.01.1978-ci ildən– Berdavan (Qala qəsəbəsi)	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim qala sözünə kiçiltmə mənasını bildirən “-ça” şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlib “kiçik qala yanında olan kənd” mənasını verir. Kəndin cənub-şərqində XII–XIII əsrlərə aid qalanın	XII–XIII əsrlərə aid Qalaça qalasının xarabalıqları və onun yaxınlığındakı qəbiristanlıqda olan qəbirüstü sənduqələrin çoxu ermənilər tərəfindən dağıdılsa da, bir qismi indiki	Qəbirüstü sənduqələrin yerləşdiyi Qalaça kəndi rayon mərkəzindən 3 km şimalda yerləşir. Sənduqələrin olduğu qədim məzarlıq yüksəklik yerdə, qalanın 100–150 metr yaxınlığındadır. Sənduqələr ağır qaya daşları yonularaq hazırlanıb. 20 civarında müxtəlif ölçüdə sənduqənin, qalanın və İslam mədəni irs nümunəsi hesab olunun qəbirüstü sənduqələrin varlığı azərbaycanlıların qədim dövrlərdən kənddə yaşadığına nişanədir ¹³³ . 1831-ci ildə kəndin əhalisi azərbaycanlılar olub. Gülüstən və Türk-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							xarabalıqları indi də qalır. Kənd adını məhz həmin qaladan götürmüşdür. Quruluşca düzəltmə toponimidir.	dövrdə otların arasında tərk edilmiş vəziyyətdə qalmaqdadır ¹³² .	mənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin İrandan kəndə köçürülməsi nəticəsində azərbaycanlılar terrora məruz qalaraq qovulub. 1918–1920-ci illərdəki soyqırımı zamanı kəndin azərbaycanlı əhalisinə divan tutulub. Sağ qalanlar kəndi tərk edib. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ancaq bir neçə ailə geri qayıdıb. 1926-cı ildə burada 3 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ¹³⁴ . Kəndin cənub-şərqində XII–XIII əsrlərə aid xarabalıqları qalır.
42	Nəradüz kəndində qəbirüstü sənduqə	1305-ci il	Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Nəradüz kəndində	Kəvər rayonu – 13.04.1959-cu ildən Kamo , Nəradüz kəndi Noradus adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim türk dillərində “sıldırım qayalıq, dərin dəre, uçurum” mənasında işlənən “nori” sözü ilə ¹³⁵ “düz” sözünün birləşməsindən əmələ gələn orotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Yerli əhali –azərbaycanlılar adını “Nəradüz” formasında	Nəradüz qəbiristanlığında bədii tərtibatlı daş sənduqə hazırda oradadır. Sənduqənin yuxarı hissəsində ətraf kəmərin bir hissəsinin sonradan kobud şəkildə ermənilər tərəfindən silinərək, erməni əlifbası ilə yazı əlavə edilib, “erməni abidəsi” kimi mənimsəməyə	Nəradüz kəndində, tarixən azərbaycanlı əhalinin “Abıllu” dediği yerdə 1305-ci ildə vəfat etmiş, “şəhid” əmir Səədəddin ibn Seyfəddinə məxsus sanduqə tipli, üzərində müxtəlif motivləri olan qəbir daşı var. Bu Ermənistan ərazisində ən qədim müsəlman yazılı abidələrindən biridir ¹³⁷ . Nəradüz qəbiristanlığındakı sənduqə formalı qəbirüstü abidənin bir tərəfində qarşı-qarşıya dayanmış iki əjdaha təsvir edilmiş, digər tərəfində isə ərəb dilində aşağıdakı yazı həkk edilmişdir: “ <i>Bu məzar Allahın mərhəmətinə yüksəlmiş mərhum şəhid...dir. Yeddi yüz dördüncü il</i> ” ¹³⁸ . Hicri 704-cü il isə miladi təqvimlə 1304–1305-ci ilə təsadüf edir. Sənduqənin uzunluğu 1,5, eni 0,7 metr,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							tələffüz edilir- dilər.	çalışıldığı görünür ¹³⁶ .	hündürlüyü isə 0,9–1 metr civarın- dadır. Rayon mərkəzindən 6 km məsafə- də, Kəvər çayının yaxınlığında yer- ləşir. “İrəvan əyalətinin icmal dəf- təri”ndə qeyd edilmişdir ¹³⁹ . Kənd qədim dövrlərdən türk-oğuz boylarının, Qafqaz albanlarının vətəni olmuş, əraziyə ilk ermənilər 105 ailədə 605 nəfər ol- maqla Türkiyədən köçürülmüşdür ¹⁴⁰ .
43	Nəradüz kəndində qəbirüstü sənduqələr	IX–XVI əsrlər	Göyçə maha- lının Kəvər rayonunun Nəradüz kəndində	Kəvər rayo- nu – 13.04.1959- cu ildən Kamo , Nə- radüz kən- di Nora- dus adlan- dırılıb.	Memar- lıq	Qəbirüs- tü abidə	Nəradüz kən- dindəki mə- zarlıq İslam abidələri baxı- mından ən çox zəngin olması ilə yanaşı, al- ban və oğuz türkləri döv- rünün maddi- mədəni mira- sının olduğu tarixi bir yer- dir.	1987–1991-ci illərdə baş ve- rən azərbay- canlıların de- portasiyasına qədər kəndin xarabalıqları və qəbirüstü abidələr qis- mən sağlam vəziyyətdə olub. Azər- baycanlıların deportasiya- sından sonra sənduqələrin üzərindəki yazılar və təsvirlər türk- İslam mədə- niyyətinin	Nəradüz kəndindəki məzarlığın ümu- mi ərazisi yeddi hektara yaxındır və burda təxminən minə yaxın məzar var- dır. Məzarlıqda orta əsrlərdən XVII– XVIII əsrlərə qədər dövrü əhatə edən müsəlman və xristian məzarları daxil- dir. Buradakı min abidənin yarısından çox hissəsini üzərində ərəb əlifbası ilə yazı- lar həkk olunmuş İslam dövrünə aid sənduqə qəbirlər təşkil edir. Sənduqə qəbir daşları üzərində mərhumların fəaliyyətini əks etdirən təsvirlər də yer alib. Bu həm də onların həyat və məişəti, mədəniyyətini tanıyıb öyrənmək im- kanı verir. Məzar daşlarının əksəriyyəti təkrarolunmaz, incə və gözəl naxışlarla bəzədilmişdir ¹⁴² . Müxtəlif ölçülərdə olan qəbirüstü sənduqələr sərt qaya daşların- dan hazırlanıb. Yazı və təsvirlər daşın üzərinə dəlici və kəsici alətlərdən ist- ifadə olunaraq həkk olunub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								izlərini daşıdığı üçün ermənilər tərəfindən silinib, elementlər əlavə edilərək, erməniləşdirilməyə çalışılıb ¹⁴¹ .	
44	Ortakilsə kəndində qəbirüstü sənduqələr	XI–XII əsrlər	Şörəyel mahalının Düz-kənd rayonunun Ortakilsə kəndində	Düz-kənd rayonu– Axuryan , Ortakilsə kəndi 26.04.1946-cı ildən Mais-yan (may ayının adı ilə bağlıdır) qoyulub.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim kəndin ərazisindəki dini məbəd – kilsə adı əsasında əmələ gəlmişdir. Həmin ərazidə bir neçə kilsə olduğu üçün toponimə fərqləndirici söz kimi “orta” leksik vahidi əlavə edilib və Ortakilsə adlı kənd yaranıb. Relyeflə bağlı yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	Sənduqə qəbirlər İslam dəfn ənənəsinə xas olan abidələrdir. Ortakilsə qəbiristanlığında yerləşən sənduqə qəbirlərin əksəriyyəti müsəlman abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən dağıdılıb ¹⁴³ .	Qəbirüstü sənduqələr rayon mərkəzindən 15 km məsafədəki qədim qəbiristanlıq ərazisində yerləşir. Kəndin kənarındakı böyük qəbiristanlıqda çox sayda müxtəlif ölçülərdə sənduqələr mövcuddur ¹⁴⁴ . Çoxunun uzunluğu 1,5–2 metr, eni 0,5 metr, hündürlüyü isə 0,6 metr civarındadır. Ölçü baxımından bir az kiçik olanları uşaq və yeniyetmələrə aiddir. Sənduqələr qırmızı və boz daşlar yonularaq hazırlanıb. Üzərində yazı və təsvirlər yer alıb. Ortakilsə qəbiristanlığında onların sayının çox olması bu kəndin ərazisində türk-müsəlman əhalinin daha çox yaşaması ilə bağlıdır. Kənd 1937-ci ilə kimi Leninakan (Gümrü) rayonunun tabeliyində olmuşdur. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə ¹⁴⁵ , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ¹⁴⁶ qeyd edilmişdir. Oradakı kilsə alban kilsəsi olub. Ermənilər Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra İrandan köçürülüb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
45	Pəmbək kəndində qəbirüstü sənduqələr	VI–VII əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Pəmbək (Quşçu, Göldək, Pəmbəkli) kəndində	Basarkeçər rayonu—11.06.1938-cu ildən Vardenis	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim quşçu türk etnonimi ilə “iki dağ və ya təpə arasında, eləcə də düzənlikdə uzun dərin çuxur” mənasında işlənən dərə sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Dərədə quşçu tayfasının yaşadığı kənd” mənasını ifadə edir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	Ermənilər tərəfindən qədim qəbirüstü abidələrin bir qismi dağıdılıb. Qalanları isə indiki dövrdə üzərinə ermənilərə xas olan elementlər əlavə edilərək “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qədim məzarlıqdakı sənduqələrin qalıqları Pəmbəyin oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1500 illik tarixinə şəhadət verən maddi sübutlardır. Duzdağdakı qədim qəbiristanlığın ərazisində yerləşən sənduqə qəbir daşlarının eni 0,7–0,8 m, uzunluğu 2, hündürlüyü isə 0,4-0,5 metr civarında idi. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Quşçu, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Quşi dərəsi formasında qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində, eləcə də XX əsrin rəsmi sənədlərində kəndin adı Pəmbək göstərilir. Kəndin bir adı da Pəmbəkli olmuşdur ¹⁴⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
46	Zolaxaç (Zolağac) kəndində qəbirüstü sənduqələr	XI–XII əsrlər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolaxaç (Zolağac) kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Zolaxaç kəndi 03.01.1935-ci ildən Zolakar	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Qəbirüstü sənduqə abidələr türk-İslam mədəniyyətinə xas olan ənənədir. Sənduqə abidələri ərazidə türk-müsəlman əhalinin tarixin bütün dövrlərində yaşadığını göstərir.	Hal-hazırkı dövrdə ermənilər tərəfindən qəbiristanlıq ərazisi zəbt olunaraq, oradakı qəbirüstü sənduqələrin çoxu türk-İslam abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən dağıdılıb, yerində evlər tikilib. Qəbiristanlıq ərazisində salamat vəziyyətdə qalan bir neçə sənduqənin üzərindəki yazılar ermənilər tərəfindən yonucu və kəsici alətlərdən istifadə edərək silinərək, mənimənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur ¹⁴⁸ .	Qəbirüstü sənduqələr Zolağac kənd məzarlığında yerləşir. Ətrafında kənd evləri və meyvə ağacları var. Qəbiristanlıqdakı sənduqə qəbirüstü abidələri müxtəlif ölçüdə mövcud olub. Sandıq formasında olduğu üçün bu adı alıb ¹⁴⁹ . Qədim qəbiristanlıqda yerləşən sənduqələrin böyüklər üçün olanının uzunluğu 1,7–2,5 metr, eni 0,5–0,7, hündürlüyü isə 0,5–0,7 m civarında olub. Əsasən boz qaya daşlarından yonularaq hazırlanıb. Üzərində ərəb əlifbası ilə mərhumun adı, soyadı, anadan olduğu və vəfat etdiyi tarixlə yanaşı, “Quran-i Kərim”dən ayələr də həkk olunub. Kiçik ölçüdə uzunluğu 0,9-1,2 metr civarında olan sənduqələr isə uşaqlara aid olub. Rus mənbələri də qeyd edir ki, Zolağac Çar Rusiyasının İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Qaranlıq (Martuni) rayonunda kənd olmuşdur ^{150,151} . Zolağac kəndinin adına İ.Şopen tərəfindən tərtib edilmiş siyahıda da rast gəlinir. 1831-ci ildə Zolağacın yalnız azərbaycanlılardan ibarət əhalisinin sayı 128 nəfər olub. 1873-cü ilə dair məlumatlarda isə Zolağac artıq qarışıq yaşayış məntəqələrinin siyahısında yer alır: 75 nəfər erməni və 153 nəfər azərbaycanlı. Bu tarixdən sonra isə Tür-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									kiyədən gətirilən ermənilərin hesabına demoqrafik balans ermənilərin xeyrinə sürətlə dəyişdi. 1897-ci ildə kəndin erməni əhalisinin sayı azərbaycanlıların sayından az qala 3 dəfə çox idi: 286 nəfər erməni və 107 nəfər azərbaycanlı. 1918-ci ildə daşnak qoşunlarının Göyçədə törətdikləri qətliaamlar zamanı kəndin 131 nəfər azərbaycanlı əhalisi soyqırımına məruz qalıb, sağ qalanlar isə kəndi tərk edib. 1922-ci ildən sonra kəndə qayıdıb orada həyatını bərpa edən azərbaycanlılar 1948-ci ildə Azərbaycana köçürülmüşdür¹⁵².

“1920-ci ilin aprelində sovetləşmədən sonra noyabr ayında artıq sovet hökuməti Qərbi Zəngəzurun böyük hissəsini Azərbaycandan qoparıb Ermənistanı vermişdir. Bu da tarixi faktdır, xəritələr var, XX əsrin əvvəlinin xəritələri var. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəritəsi var və orada Zəngəzur, - şərq, qərbi yoxdur, – bütün Zəngəzur Azərbaycan ərazisidir və bu, sovet dövründə baş verib”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Məbədlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz								
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim				
MƏBƏDLƏR								
47	Ağbulaq kəndində alban məbədi	V–VI əsrlər	Göyçə mahalının Çəmbərək rayonundakı Ağbulaq kəndində	Çəmbərək rayonu–31.12.1937-ci ildən Krasnoselsk, Ağbulq kəndi 19.04.1991-ci ildən Ağberk adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Kəndin adının “içməli su”, “şirin su” mənası verən “ağ” və “bulaq” sözlərindən ibarət olması ehtimalı (B.Budaqov, Q.Qeybullayev) ilə biz də razıyıq. Məsələ bundadır ki, kənd Ağbulaq adlı bulağın yerləşdiyi ərazidə salındığı üçün həmin adı alıb. rəvan diyarının Çəmbərək, Ağın, Sürməli, Şörəyel, Kəvər, Qırxbulaq, Abaran, Vədi-basar bölgələrində eyniadlı	Qədimdən Türk-Oğuz boylarının ana yurdu olmuş Ağbulaq kəndinə ilk dəfə ermənilər məhz 1988-ci ildə kənd camaatı soyqırımına məruz qalaraq kənddən qovulduqdan sonra köçüblər. Ağbulaq kəndindəki alban məbədi ermənilər tərəfindən mənimlənilib, hazırda erməni kilsəsi kimi təqdim olunur ¹⁵³ . Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunda, Göyçə gölündən 4 kilometr şimalda yerləşən məbədin tikintisində boz tuf daşdan istifadə olunub. Uzunluğu 14, eni 6, hündürlüyü isə 6 metr civarındadır. Təxmini olaraq 2 metr enində və 3 metr hündürlüyündə üst hissəsi oval olan dəmir qapıları var. Qapının üst tərəfində üçbucaq quruluşunda naxışlarla bəzədilmiş gipsdən hazırlanmış bəzək yerləşdirilib ¹⁵⁴ . “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə (1728) Dərəçiçək nahiyyəsinin Ağbulaq kəndi kimi qeydə alınıb, kənddə Əbdürrəhman adlı şəxsin adına olan timardan dövlətin ilə 3 min ağça gəlir götürdüyü göstərilir. İ.Şopen (1832) İrəvan əyalətinin Göyçə mahalının Ağbulaq kəndi kimi qeydə alıb, kənddə 26 təsərrüfatda 136 (79 kişi, 57 qadın) azərbaycanlının yaşadığını göstərib. 1873-cü ilə aid statistik məlumatlarda İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə gölü höv-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							xeyli toponim–kənd, bulaq və dağ adları qeydə alınıb.		zəsi nahiyyəsinin Ağbulaq kəndi kimi siyahıya alınan kənddə 51 təsərrüfatda 422 (234 kişi, 188 qadın) azərbaycanlının yaşadığı, kəndin Göyçə gölünün kənarında, Adatəpə burnunda yerləşdiyi göstərilib. 1886-cı ildə İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının Məzrə nahiyyəsinin Ağbulaq kəndi kimi qeydə alınmış kənddə 83 təsərrüfatda 575 (318 kişi, 257 qadın) azərbaycanlı yaşayıb. Nəhayət, 1908-ci ildə kənddə azərbaycanlılarının sayı 940, 1914-cü ildə 982, 1919-cu ildə 1329 nəfərə çatıb. 1919-cu ildə erməni quldur dəstələri hücum edərək əhalini qırğınlara məruz qoyublar. 1919–1920-ci illərdə soydaşlarımız kənddən didərgin düşərək Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində sığınacaq tapıblar. Yalnız bölgədə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qaçqın əhali geri qayıdıb və kəndi təzədən bərpa edərək doğma yurdda məskunlaşıblar. 1922-ci ildə kənddə 1053, 1926-cı ildə 1113, 1931-ci ildə 1392, 1970-ci ildə 1542, 1979-cu ildə 1450 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1985-ci ildə kənd əhalisinin

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									sayı 1500 nəfər, məktəb şagirdlərinin sayı isə 330 nəfər olub. Hesablamalara görə, 1988-ci ildə Ağbulaq kəndini 345 azərbaycanlı ailə tərk edib. 1988-ci il noyabrın 24-də kənd erməni quldurlarının daha intensiv hücumlarına məruz qalıb. Noyabrın 28-də qarlı-şaxtalı gecədə saat 1–3 radələrində kənd əhalisi güllə yağışı altında doğma yurdu tərk etmək məcburiyyətində qalıb¹⁵⁵.
48	Ağcaqala kəndində məbəd	VII əsr	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, sonradan Üçkilsə rayonundakı Ağcaqala (Uruş) kəndində	Üçkilsə rayonu – Eçmiədzin, Ağcaqala kəndi 25.01.1978-ci ildən Tsaxqalanc adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Toponim Azərbaycan dilində sifətin çoxaltma dərcəsinin morfoloji əlamətini bildirən “-ca” şəkilçisini qəbul etmiş qədim türk dilində “kiçik, alçaq, çox da hündür olmayan” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə “qala” sözünün birləşməsindən əmələ gəlib, “kiçik, alçaq	Məbəd ermənilər tərəfindən mənimsənilib. Hazırkı dövrdə S. Gevorq “erməni kapellası” kimi təqdim olunur ¹⁵⁶ .	Məbəd İrəvan quberniyasının Üçkilsə rayonunda Alagöz dağının cənub - qərbindəki Ağcaqala kəndində yerləşir. Məbəd VII əsrdə inşa edilib. Tikintisində sarı və qəhvəyi rəngli tuf daşdan və ağ suvaqdan istifadə olunub. 1870-ci ildə restavrasiya edilib ¹⁵⁷ . Məbədin uzunluğu 10, hündürlüyü 3, eni isə 5 metr civarındadır. Dam hissəsi uçub dağılıb, yerinə məbədin qədim memarlığı ilə uyğunluq təşkil etməyən düz dam örtüyü qoyulub. Ağcaqala kəndi İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasındakı Üçkilsə rayonunda Alagöz dağının cənub-qərbində yerləşirdi. 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edil-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							qala yanında olan kənd” mənasını ifadə edir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Ağcaqala “ağım-tıl rəngli daşdan tikilmiş qala” mənasındadır. XIX əsrdə Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazilərində mövcud olmuş 9 Ağcaqala toponimindən biridir. Ağcaqala toponimi “Ağcaqala Sürməli” formasında ilk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda yer alır.		mişdir. Kənddə 1828-ci ilə qədər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Buraya ermənilər 1828–1830-cu illərdə Türkiyədən köçürülmüşdür. Kənddə ermənilərlə yanaşı, 1831-ci ildə 79, 1873-cü ildə 38, 1886-cı ildə 6, 1897-ci ildə 31 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə kənddə yaşayan azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. Mənbədə kəndin həm də Uruş adlandırıldığı qeyd olunur. 1828–1832-ci illərdə kənddə xaricdən gəlmə ermənilər də məskunlaşmışlar. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdur. 1946-cı ildə kənd ermənicə Bazmaberd, 1978-ci ildə Tsaxqalanq adlandırılmışdır. Yaxınlığındakı “Ağcaqala” xarabalığının adındandır. Xarabalıq isə qədim Yervandaşat şəhərinin qalıqlarıdır. XVII əsr erməni müəllifi yazır ki, qədim Yervandaşat indiki Ağcaqaladır. Şərqi Türkiyədə, Qars çayı üstündə yerləşən həmin Ağcaqalanı XVII əsrin əvvəllərində bir erməni müəllifi də qeyd etmişdir. Həmin Ağcaqala orta əsrlərdə sancqlığın mərkəzi idi¹⁵⁸.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
49	Ağoğlan məbədi	X əsr	Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında, sonradan Barana rayonunun Yuxarı Körpülü kəndində	Barana rayonu – 04.01.1938-ci ildən Novemberyan , Yuxarı Körpülü kəndi – 04.07.2006-cı ildən Zorakap . 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni qanuna əsasən, Tavuş vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir.	Memarlıq	Məbəd	Kənd XII əsr tarixi abidəsi olan Sınıq körpünün (Qırmızı körpü) yanında salındığı üçün Körpülü adlandırılmışdı. “Yuxarı” fərqləndirici əlamət bildirir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	Rayon mərkəzindən 6 km şimal-qərbdə, Quruçay vadisində yerləşir. Ağoğlan məbədi qismən yararlı vəziyyətdədir. Ermənilər tərəfindən təmir və restavrasiya edilməyib, fəqət mənimlənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Ağoğlan məbədi Yuxarı Körpülü kəndinin meşəsində yerləşirdi. Məbəd X əsrdə xristian qıpçaqlar tərəfindən tikilib və ermənilər tərəfindən ziyarət olunmurdu. Erməni abidəsi olmadığı üçün erməni tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmayıb. Ağoğlan məbədi haqqında ermənilərin siyahısında məlumat yoxdur, meşənin qalın yerində, çox əzəmətli məbəd idi. Azərbaycanlı-türklər burada qurbanlar kəsirdilər, (Biz də dəfələrlə orada olmuşuq. Hər il məbədi kənar ölkələrdən gələn insanlar da ziyarət edirdi və onlar türk dilində danışdılar. Biz onları başa düşürdük ¹⁵⁹), azərbaycanlılar və qıpçaq kökənli insanlar tərəfindən ziyarət olunurdu. Bu ellər Dədə Qorqud elləri olduğundan qurban kimi xoruz kəsmək adəti qalmışdı. Xoruz kəsmək türklərin Dədə Qorquddan qalan adətidir, qızıl xoruz türk mifologiyasında müqəddəs sayılır. Ətraf kəndlərdə yaşayanların bir diləyi olanda Ağoğlan məbədində xoruz, qoyun kəsərdilər, Allaha–Tanrıya dua edərdilər. Bu adətlər zərdüştlükdən, şamanlıqdan, tanrı inancından qalmış, xristian-qıpçaq türklərində olan dini adətdir. ¹⁶⁰ Kənddə qədim dövrdə türk

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									mənşəli tayfalar yaşayıb. Sonradan kənddə 1831-ci ildə 43, 1886-cı ildə 361, 1897-ci ildə 402, 1908-ci ildə 440, 1914-cü ildə 427, 1916-cı ildə 792 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə kəndin sakinləri ermənilər tərəfindən qırğınlara məruz qalmış və qovulmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlılar öz kəndlərinə qayıda bilmişdir. 1922-ci ildə burada 523, 1926-cı ildə 530, 1931-ci ildə 630,¹⁶¹ 1987-ci ildə 2000 nəfər¹⁶² azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ildə azərbaycanlılar yenidən öz doğma kəndlərindən qovulmuşlar. İndi burada Şəmkir rayonunun Çənlibel kəndindən 1988-ci ildə köçmüş ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
50	Carcarçı (Carcaris) kəndində Səlcuqlu dövrünə aid məbəd	X–XI əsrlər	Kərbibasar mahalının Alagöz rayonunun Carcarçı kəndində	Alagöz rayonu– Ara-qats. Carcarçı (Carcaris) kəndi 19.04.1957-ci ildən Dərek adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Məbəd memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Səlcuqlu dövründə tikilən digər məbəd və abidələrlə oxşarlıq təşkil edir. Eyni memarlıq üslubuna aid bir neçə elementi xristian səlcuqluların İslamı qəbul etdiyi dönmədən sonra məscidlərdə də görmək mümkündür. Toponim Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində “vəl” əvəzində xırmanda istifadə edilən dəmir dişli kənd təsərrü-	Məbəd üzərində və memarlıq quruluşunda Səlcuqlu dövrünə aid olan elementlərin çox olması səbəbi ilə ermənilər tərəfindən dağılmağa məhkum vəziyyətdə buraxılıb. Uçan divar daşları kəndin erməni əhalisi tərəfindən daşınıb ev və tövlə inşaatında istifadə olunub. Hazırkı dövrdə məbədin yan divarının 5 metr eni və 3,5 metr hündürlüyü olan hissəsi qalıb. ¹⁶⁵	Məbəd İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, sonradan Kərbibasar mahalının Alagöz rayon mərkəzindən 12 km məsafədəki Carcarçı kəndində yerləşir. Məbəd X–XI əsrlərdə xristian səlcuqlular tərəfindən inşa olunub. Məbədin memarlıq quruluşunda məscid memarlığında mövcud olan tağ və oval formalı elementlər abidənin türk memarlıq nümunəsi olduğunu göstərir. Daha sonrakı dövrdə onların İslamı qəbul etməsindən sonra məbədin üzərindəki bəzi memarlıq elementlərini məscidlərə daşdığı müşahidə olunur. Məbəd çay və qaya daşlarından ağ suvaq məhlulu ilə tikilib, daha sonra üzəri boz və qəhvəyi rəng dördkünc qranit daşlarla bəzədilib. Uzunluğu 11–12, eni 7–8, hündürlüyü isə 6 metr civarında olub. Divar qalınlığı 0,6–0,8 m civarında olub ¹⁶⁶ . Türk memarlıq abidəsi kimi xaraba vəziyyətdə ərazidə mövcudluğunu qoruyur. Carcarçı kəndi 1972-ci ilə kimi Abaran rayonunun tərkibində olmuşdur. 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Cərcəyis kəndi adında qeyd edilmişdir ¹⁶⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							fatı aləti mənasında işlə-nən “carcar” “sözünə” ¹⁶³ “-is” toponimantının artırılması ilə düzəlmişdir. Bu döyüm aləti, əsasən, düzənlik ərazilər üçün xarakterik olmuş və iş prosesində vəldən əvvəl işlədilmişdir ¹⁶⁴ . Toponim peşə, sənət mənasında işlə-nən “carcaris” sözü əsasında formalaşmışdır.		15 mart 1972-ci ildə yaradılan Alagöz (Araqats) rayonunun tabeliyinə verilmişdir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
51	Əştərək şəhərində Ərik məbədi	IV–V əsrlər	Kərbibasar mahalının Əştərək şəhərində	Əştərək şəhəri–09.09.1930-cu ildən Aştarak	Memarlıq	Məbəd	“Əştərək” toponimi türk dilində “yüksək dağ keçidi” mənasında işlənən “aşu” sözü ilə ¹⁶⁸ türk dilində “qırıxıqlı dağ yüksəkliyi”, “parçalanmış daş qırıntıları” (çınqıl), “uca, çoxdişli (daraq şəkilli) dağ” mənasında işlənən tarak sözündən ¹⁶⁹ əmələ gəlmişdir. Bu söz “dağ başında çıpaq qaya” mənasında Dağlıq Altayın toponimlərinin tərkibində tarakay formasında işlənir ¹⁷⁰ Relyef əsasında	Azərbaycanlıların deportasiyasından sonra Ərik məbədi Ermənistan dövləti tərəfindən təmir və restavrasiya edilmədiyi üçün məbədin bir hissəsi, hasar və yanında ki tikililər uçub dağılıb ¹⁷¹ .	Əştərək şəhərinin şərq kənarındakı Abarançay qayasının kənarında, sanki keçmiş əsrlərin hadisələrinin şahidi Ərik məbədi əsrarəngiz görünüşü ilə diqqət çəkir. Alban arşakiləri dövrünə aid Ərik məbədi alban memarlıq təfəkkürünün ən mühüm abidələrindən biridir. Uzunluğu 18–20, eni 6, hündürlüyü isə 7–8 m civarındadır. Qırmızı tuf daşdan inşa olunub. Sol yan tərəfdə bir böyük və iki kiçik pəncərə mövcuddur. Əştərək şəhərində yerləşir. Riyazi, təsviri mənbələr onun təməli haqqında bizə heç bir aydın məlumat vermir, lakin memarlıq və ixtiraçılıq xüsusiyyətlərinə görə tədqiqatçılar IV–V əsrlərə aid edirlər. 5-ci əsrdə əsaslı rekonstruksiyaya məruz qalıb, bu zaman taxta astar daş divarla əvəzlənib¹⁷². IV əsrlərdə Arşakilərin, VIII–X əsrlərdə ərəblərin, IX–XI əsrlərdə Şirak hakimiyyətinin tabeliyində Pəhləvilərə, XI–XVI əsrlərdə Səlcuq türklərinə, XVI–XIX əsrlərdə İrəvan xanlığına təbə olan Kərbibasar mahalının tərkibində olmuşdur. 1828-ci ildə rus işğalından sonra İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının, sonra Eçmiədzin qəza-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yaranan mü- rəkkəb quru- luşlu topo- nimdir. Topo- nim ərazinin azərbaycanlı- ların tarixi dövrədən bura- da yaşadığını göstərir.		sının tabeliyinə keçmişdir. İndi Er- mənistan adlanan ərazidə sovet ha- kimyyəti qurulandan sonra 1929- cu illərdə rayonlaşdırma inzibati- ərazi bölgüsü yaradıldı. Əştə- rək 9 sentyabr 1930-cu ildə yaradılan rayonun adı oldu. 1948–1953-cü illərdə rayonun Talış, Təkiyyə, Uçan, Çadqıran, İnəkli, Tülnəbi və s. kəndlərinin əhalisi zorla Azərbaycana köçürül- dü.
52	Əştə- rək şəhərində məbəd	XIII əsr	Kərbibasar ma- halının Əştə- rək şəhərində	Əştə- rək şəhəri– 09.09.1930- cu ildən Aştarak	Memar- lıq	Məbəd	“Əştə- rək” to- ponimi türk dilində “yük- sək dağ keç- di” mənəsin- də işlənən “aşu” sözü ilə ¹⁷³ türk di- lində “qırısqı- lı dağ yüksək- liyi”, “parça- lanmış daş qı- rıntıları” (çın- qıl), “uca, çoxdişli (da- raq şəkilli) dağ” mənə- sində işlənən tarak sözün-	Məbəd ha- zırkı dövrdə divarları sağ- lam, tavan his- səsi yarıuçuq vəziyyədədir. Tavan hissəsi- nin ancaq iki tərəfində üçbu- caq formalı tikilisi qalıb. Daşları ətrafa səpələnib. Ha- zırda ermənilər tərəfindən mənimsənilib “Spitakavor” adlandırılır. Məbəd pulsuz,	Əştə- rək şəhərində yerləşən mə- bəd XIII əsrin əvvəllərində xiris- tian səlcuq türkləri tərəfindən tikil- mişdir. Dördbucaqlı mərtəbəli, şərq tərəfində yarım dairəvi xəndəkli və günbəz konstruksiyaya malik kiçik tikilidir. Girişlər qərb (əsas) və cə- nubdandır. Sarı və qırmızı tuf daş- larla tikilmişdir. Məbəd eni və uzunluğu 5, hündürlüyü isə 6 metr civarındadır. XI–XVI əsrlərdə Səlcuq türklə- rinə, XVI–XIX əsrlərdə İrəvan xanlığına tabe olan Kərbibasar ma- halının tərkibində olmuşdur. 1828- ci ildə rus işğalından sonra İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının, sonra Eçmiədzin qəzasının tabe- liyində keçmişdir. Azərbaycanlıların

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dən ¹⁷⁴ əmələ gəlmişdir. Bu söz “dağ ba- şında çılpaq qaya” mənə- sində Dağlıq Altayın topo- nimlərinin tərkibində ta- rakay forma- sında işlə- nir ¹⁷⁵ Relyef əsasında ya- ranan mürək- kəb quruluşlu toponimdir. Toponim əra- zinin azərbay- canlıların tari- xi dövrdən bu- rada yaşadığ- ını göstərir.	qeyri-müəyyən istifadə hüqu- qu ilə Erməni Apostol Kilsə- sinə verilib. Hazırda o, ya- rımşəhər ¹⁷⁶ .	yaşadığı ərazi olub. İndi Ermənistan adlanan ərazidə sovet hakimiyyəti qurulandan sonra 1929-cu ildə rayonlaşdırma inzibati-ərazi bölgüsü tətbiq edildi. Əştərək 9 sentyabr 1930-cu ildə yaradılan rayonun adı oldu. 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Əştərək kimi ¹⁷⁷ qeyd edilib.
53	Gödəkbulaq (Kediqara- bulaq, Xırdabulaq) kəndində alban məbədi	VIII–IX əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Gödəkbulaq (Kediqara-bulaq, Xırdabulaq) kəndində	Basarkeçər rayonu– 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Gödəkbulaq kəndi 12.08.1946-cı ildən Qaraxpyur adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Məbəd	Toponim Azərbaycan dilində “qısa, uzun olmayan” mənasında işlənən “gödək” və “bulaq” hidrotərmiminin birləşməsindən	Gödəkbulaq kəndindəki alban məbədinin qalıqları indiki dövrədə gəlib çatıb. Ermənilər tərəfindən mənimlənilib, “erməni abidə-	Gödəkbulaq kəndi rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün cənub-şərq tərəfində yerləşir. Məbəd VIII–IX əsrlərdə kəndin kənarındakı yüksək təpəlik ərazidə inşa olunub. Məbədin tikintisində tuf daşdan istifadə olunub. Məbəd VIII–IX əsrə aid alban mədəniyyətinin izlərini yaşadan abidədir. Məbədin qalıqları 1988-ci il-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							əmələ gəlmişdir. Hidrotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Digər adı Xırdabulaq olub. Azərbaycan dilindəki “kədək”, “qısa”, “kiçik” sözündəndir. Gödəkbulaq kəndinin əzəli sakinləri türk-oğuz tayfalarının nümayəndələri olub.	si” kimi təqdim olunur.	də azərbaycanlıların deportasiyasına qədər vardı. Məbəd və Oğuz dövründə tikilən qalanın qalıqları bu ərazinin oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1000–1500 illik tarixi olduğunun maddi sübutlarıdır. Kəndin əsas sakinləri azərbaycanlılar olub. Rəsmi mənbələrdə isə kəndin adına ilk dəfə 1555-ci ilə dair sənədlərdə rast gəlinir və o, Səfəvi–Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyiinin inzibati vahidlərindən biri kimi səciyyələndirilir. 1728-ci ildə Osmanlılar tərəfindən tərtib olunaraq təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 15-ci səhifəsindəki qeydlərdə isə Kediqarabulaq kəndi İrəvan əyalətinin Məzrə nahiyyəsinin inzibati bölgüsünə daxil olan kəndlərdən biri kimi təqdim edilib. Həmin vaxt Kediqarabulağın sultan xəzinəsinə xass qismindəki ödənci 2421 ağça həcmində imiş. Yeni yaradılan erməni vilayətinin tərkibinə verilən yaşayış məntəqələri sırasında adının çəkilməməsi isə ona dəlalət edir ki, Kediqarabulaq da 1826–1829-cu il müharibələri zamanı erməni-rus hərbi birləşmələrinin Göyçə mahalında yerləşən

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									yeksan etdiyi qədim türk yurdları sırasında olmuşdur. Amma sonradan kəndin əzəli sahibləri onu yenidən abadlaşdırmışdır ki, bu tarixi reallıq da 1873-cü ilə dair sənədlərdə təsbitlənmişdir. Amma həmin sənəddə ermənilər kəndin adını Kediqarabulaq şəklində yox, Gödəkbulaq şəklində veriblər¹⁷⁸. XIX əsrin əvvəllərinə kimi burada yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra, 1828–1829-cu illərdə Türkiyədən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilib. Kənddə 1886-cı ildə 226 nəfər azərbaycanlı yaşayıb¹⁷⁹. 1890-cı illərdə azərbaycanlıların buradan sıxışdırılıb çıxarılmasına çalışılıb. 1905-ci il qırğınlarından sonra kənd qarışıq kəndlər siyahısına düşmüşdür. 1918-ci il qırğınları zamanı kənd daşnaklar tərəfindən dağıdılmış, əhalinin böyük qismi öldürülmüşdür. 1922-ci ildə azərbaycanlılar doğma yurda qayıdıblar.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
54	Gölkənd (Göl) kəndində alban məbədi	VIII–IX əsrlər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonundakı Gölkənd (Göl) kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Göl-kənd kəndi 03.01.1946-cı ildən Liçk adlandırılıb. Tərcüməsi “göl” deməkdir.	Memarlıq	Məbəd	Toponim Azərbaycan dilində “də-nizlə bilavasitə əlaqəsi olmayan təbii su hövzəsi” mənasında işlənən “göl” sözü ilə ¹⁸⁰ kənd sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hidrotoponimdir. Quru-luşca mürək-kəb toponimdir. Kəndin adı erməni dilinə kalka edilərək Liçk (Göl) qoyulmuşdur ¹⁸¹ .	Gölkənd kəndindəki alban məbədinin bünövrə qalıqları bu yurdun tarixinin qədimliyinə işarə olan maddi sübutdur. Göl-kənd məbədi yarıyuçuq halda 1988-ci ildə azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasına qədər qalırdı ¹⁸² .	Alban məbədi rayon mərkəzindən 8 km məsafədə, indiki Martuni-Kamo şosesinin üzərində yerləşən kəndin müasir coğrafi mövqeyindən təxminən 800 metr qərbdə Göyçə gölünün sahilindəki Göl-kənd kəndində yerləşir. Yüksək təpəlik yerdə tikilən məbədin inşasında tuf daşdan istifadə olunub. Məbədin uzunluğu 10, eni 5, hündürlüyü isə dam örtüyü ilə birlikdə 6 metr civarında olub. Məbədin yaxınlığında Alban qəbir daşları və Oğuz abidələri mövcud olub. 1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyası zamanı məbədin bünövrə qalıqları vardı. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə ¹⁸³ Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ¹⁸⁴ qeyd edilmişdir. Sonradan Gölkənd oykonimindəki kənd coğrafi nomeni ixtisar edilərək, erməni mənbələrində Göl formasında qeyd edilmişdir ^{185,186} 1555-ci ildə Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi-nin inzibati bölgüsünə daxil olan vahidlərdən biri olub. 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində aparılmış qeydlərdən isə bəlli olur ki, Osmanlıların tətbiq etdiyi

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									inzibati bölgüyə əsasən, Göl kəndi Göyçə nahiyəsinin inzibati ərazisinə daxil edilibmiş və onun sultan xəzinəsinə illik ödənci 3823 ağça həcmində müəyyənləşdirilibmiş. XIX əsrin əvvəllərində yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş kənd Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı sayılan ən iri yaşayış məntəqələrindən biri olub. İ.Şopenin tərtib etdiyi siyahılara görə, 1831-ci ildə azərbaycanlı əhalisinin sayı 573 nəfərə çatıb. Göl kəndində 1886-cı ildə azərbaycanlıların sayının 1831-ci ildəki 573 nəfərdən azalaraq 370 nəfərə çatması müqabilində, ermənilərin sayı sıfır həddindən 284 nəfərə qədər artmışdır. 1914-cü ildə isə azərbaycanlıların sayı 1886-cı il həddindəkindən 4 dəfə aşağı – 86 nəfər olduğu halda, ermənilərin sayı 2 dəfə artaraq 532 nəfərə çatmışdı. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi erməni soyqırımına məruz qalıb və əhali kəndi tərk etməyə məcbur olub.
55	Herher kəndində alban məbədi	1291-ci il	Dərələyəz mahalının Paşalı rayonundakı Herher kəndində	Paşalı rayonu 15.10.1931-ci ildə yaradılıb.	Memarlıq	Məbəd	Toponim Strabonun “Coğrafiya” əsərində adı çəkilən qarqar tayfa-	Herher kəndində alban məbədi qarqar türk tayfası tərəfindən tikil-	Herher məbədi rayon mərkəzindən 17 km şimal-qərbdə, Şərqi Arpaçayın sağ qolu olan Herherçayın yanındakı Herher kəndinin kənarındakı yüksək ərazidə yerləşir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat	
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim						
				12.10.1956-cı ildən Əzizbəyov , 1991-ci ildə dəyişdirilərək Vayk rayonu adlandırılıb.			sının adından yaranmışdır. Qarqar tayfası qədim türk tayfalarından biridir ^{187 188} , Qarqar etnonimində <i>q</i> səsi <i>h</i> səsinə keçərək Herher formasını almışdır. Q~h səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilində qanunauyğun haldır: qamu-hamı, qansı-hansı sözlərindən q~h səs əvəzlənməsi özünü aydın şəkildə göstərir. Ümumiyyətlə, XVIII əsrə qədər <i>h</i> səsi ilə başlayan sözlər (sual əvəzlilikləri) <i>q</i> səsi ilə işlənmişdir ¹⁸⁹ .		diyi üçün ermənilər tərəfindən tərk edilib. Hazırkı dövrdə qismən yararlı vəziyyətdədir. Dam hissəsinin kirmətlərinin bir neçəsi sı-nıb. ¹⁹⁰ 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların son deportasiyasından sonra azərbaycanlı izlərini silmə prosesində adıkeçən məbədi də “erməni abidəsi” kimi təqdim edirlər.	1291-ci ildə Qarqar tayfası tərəfindən qəhvəyi tuf daşdan və ağ suvaqdan istifadə olunaraq inşa edilmiş ¹⁹¹ . Ətrafında qəbiristanlıq var. Məbəd eyni ölçü və quruluşa malik iki bitişik kompleksdən ibarətdir. Baxanda eyni zamanda iki ayrı-ayrı məbəd təəssüratı yaradır. Bitişik iki məbəd kompleksinin uzunluğu 17–18, eni 10, hündürlüyü isə dam hissəsi daxil 6–7 metr civarındadır. Hər iki tikilinin yuxarısı oval olub, 1 metr genişliyi, 2–2,5 metr hündürlüyündə giriş qapısı mövcuddur. Ön və arxa tərəflərində kiçik pəncərə var, yüksək ərazidə yerləşdiyi üçün buradan ətraf yollar və kəndləri müşahidə etmək mümkün olub. Herher kəndi 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Hərher kimi ¹⁹² , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Qerqer (Herher) formasında ¹⁹³ qeyd edilmişdir. Kəndin qədim adı erməni, eləcə də rus mənbələrində Eren formasında göstərilir ^{194 , 195 , 196} . Kəndin adı VIII əsrdə Eren formasında xatırlanır ¹⁹⁷ . Kəndin adı indi Gerger (Gərgər) formasında işlənir. Elə Gərgər qarqar türk etnoniminin səs dəyişməsi

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Herher etno-toponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.		əsasında yaranan bir variantıdır. 1728-ci ilə aid mənbədə Dərələyəz nahiyyəsində Hərher kimidir^{198,199}. Burada 1831-ci ildə yalnız 213 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır²⁰⁰. 1850–1870-cı illərdə kəndə İranın Salmas vilayətindən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı, 1873-cü ildə 647, 1886-cı ildə 656, 1897-ci ildə 1047, 1914-cü ildə 1220 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə ermənilərin təcavüzünə məruz qalan azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalanlar tarixi-etnik torpaqlarına qayıtmışlar. Burada 1922-ci ildə 156, 1926-cı ildə 220, 1931-ci ildə 278 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır²⁰¹. SSRİ hökumətinin xüsusi qərarı ilə kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1948–1953-cü illərdə zorla Azərbaycana köçürülmüşdür. İndi kənddə ermənilər yaşayır.
56	Hors kəndində alban məbədi	VI–VII əsrlər	Dərələyəz mahalının Keşiş-kənd rayonunun Hors kəndində	Keşişkənd rayonu 15.10.1931-ci ildə yaradılıb. 03.01.1935-ci ildən	Memarlıq	Məbəd	Toponim “xors” türk etnonimi ^{202, 203} əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində	Hors kəndində yerləşən alban məbədi Ermənistan hökumətinin etinasızlığı ucbatından uçub dağı-	Tarixi alban məbədinin qalıqları rayon mərkəzindən 9 km şimal-şərqdə, Hors dərəsindən axan çayın yanındakı Hors kəndində yerləşir. Məbəd VI–VII əsrlərdə inşa edilib. Uzunluğu 6–7, eni 3,5–4, hündürlüyü isə dam örtüyü ilə bir-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
				Mikoyan, 06.12.1957-ci ildən Yeğeq-nadzor			q~x~h səs əvəzlənməsi qanuna uyğun haldır ²⁰⁴ . Xors etnonimi qors, xoros, xurs formalarında da qeyd edilir ²⁰⁵ . ²⁰⁶ . Quruluşca sadə toponimdir. Albaniya və ona bitişik bölgələrdə yaşamış türk mənşəli Qorus (Gorus) tayfasının adını əks etdirir. İndiki Şabran rayonunun ərazisi erkən orta əsrlərdə bu elin adı ilə “Xursan” adlanırdı.	lib, tərk edilib. İndiki dövrdə xarabalığı qalıb.	likdə 6 metr civarında olub. Tikintisində qəhvəyi tuf daş və ağ suvaqdan istifadə olunub. Məbədin yaxınlığında alban abidələri ilə yanaşı, oğuz qəbirləri də vardı ²⁰⁷ . Kəndin adı tarixi mənbələrdə ilk dəfə X əsrdə xatırlanır ²⁰⁸ . 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Xors kimi ²⁰⁹ qeyd edilmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 26, 1873-cü ildə 649, 1886-cı ildə 904, 1897-ci ildə 1136, 1904-cü ildə 971, 1914-cü ildə 958, 1916-cı ildə 1337, 1919-cu ildə 664 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Onlar 1919-cu ilin sonlarında qovulmuşdur. Kəndə İrandan köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma yurdlarına qayıda bilmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı, 1922-ci ildə 192 nəfər, 1926-cı ildə 172 nəfər, 1931-ci ildə 234 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ²¹⁰ . 1988-ci ilin noyabrında əhali qovulmuşdur. Kənddə indi ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
57	Qanlı kəndində alban məbədi	VIII–IX əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Qanlı (Qanlı Allahverdi, 12.08.1946-cı ildən Qamışlı) kəndində	Basarkeçər rayonu– 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Qanlı kəndi 1976-cı ildən Torfavan , 09.04.1991-ci ildə Kərki baş kəndi ilə birləşdirilib və Vanevan adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Qanlı kəndinin yaranma tarixi XIV əsrin sonu (1387) XV əsrin əvvəlinə (1410) təsadüf edir. Kəndin yaranması və ilk adı olan “Qanlı” sözü Dədə Qorqud dastanını təşkil edən 12 türk boylarından biri Səlcuq türklərinin nəslindən olan “Kanlı” qolunun adı ilə bağlıdır ²¹¹ . Toponimlə yanaşı, qəbirüstü kitabələr kəndin azərbaycanlılar yaşayan qədim yurd yeri olduğunu göstərir.	Alban məbədi “erməni abidəsi” olmadığı üçün ermənilər tərəfindən təmir edilməyib. Azərbaycanlılar 1988-ci ilin dekabr ayında ərazini tərk etdiyi dövrdə məbədin yerləşdiyi ərazidə qalıqları vardı.	Qanlı alban məbədi kəndin mərkəzində yerləşirdi. Məbəd VIII–IX əsrlərə aid edilir ²¹² . Məbədin tikintisində tuf daşdan istifadə edilib. Uzunluğu 8, eni 4, hündürlüyü isə dam örtüyü ilə birlikdə 6 metr civarında olub. Kəndin mərkəzindəki qədim qəbiristanlıq burada ta qədimdən insanların yaşamasına sübut edir. Alban əlifbası ilə yazılmış abidələr bu yerlərin alban türklərinə məxsusluğuna bir nişanədir. Alban daş abidələri, qəbirlər azərbaycanlılar 1988-ci il Ermənistandan deportasiya olunanadək qalırdı. XII əsrdə Göyçə mahalı, o cümlədən Qanlı kəndi də ərəblər tərəfindən işğal olunur və həmin dövrdə yerli əhali İslam dinini qəbul etməyə məcbur edilir. XIV əsrdə Göyçə mahalına Əmir Teymur hücum edir. XVI əsrdə mahal Ağqoyunluların təbəəliyini qəbul edir ²¹³ . Kəndin adı yarandığı ilk gündən 1988-ci ilin dekabrına qədər 3 dəfə dəyişdirilmişdir. Həmin ad 1946-cı il avqustun 12-nə kimi olmuşdur. Kəndin ikinci adı olan “Qamışlı” sözünün mənası isə kəndin alt hissəsində yerləşən böyük torf mədəninə qamışlığın olması ilə bağlı.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									dır. Həmin ad 1976-cı ilə qədər mövcud olmuşdur. Kəndin üçüncü adı olan Torfavan sözünün mənası kəndin alt hissəsində yerləşən böyük torf mədəninin adı ilə bağlıdır. Bu adın kəndə verilməsinin əsas səbəbi erməni daşnaklarının apardıqları antitürk siyasətinin təsiri nəticəsində olmuşdur²¹⁴. Tarixi sənədlərə görə, 1831-ci ildə Qanlı Allahverdi kəndinin (Qamışlıdan köçüb bu kəndə pənah gətirənlərlə birlikdə) əhalisinin sayı 314 nəfər olub. Kənddə yaşayan azərbaycanlıların sayı 1897-ci ildə 397, 1908-ci ildə 445, 1914-cü ildə 465, 1916-cı ildə 483 nəfər həddinə qədər artıb. 1918-ci ilin noyabrında kənd ermənilər tərəfindən qismən, 1919-cu ilin aprelində isə bütünlüklə yandırılıb və talan edilib. 1922-ci ildə qaçqınların cəmi 30 faizə qədər, 165 nəfər qayıdaraq kəndi yenidən bərpa etmişlər. Amma bu vaxtdan etibarən ermənilər rəsmi sənədlərdə kəndin adını Qanlı Allahverdi kimi yox, Qanlı kimi göstərmişlər. 1931-ci ildə kənd sakinlərinin sayı 287, 1945-ci ildə 363 nəfər idi. 1948–1953-cü illər aralığında dövlət səviyyəsində həyata keçirilən deportasiya zama-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									nı Qanlı kəndi də qara siyahıya düşmüş, kənd bütövlükdə Kür-Araz ovalığına köçürülmüşdür. Əhalinin bir qismi aran zonasına uyğunlaşa bilməyərək, bir qismi isə malyariya nəticəsində tələf olmuşdur. 1956-cı ildən sonra sağ qalanların az bir hissəsi yenidən kəndə qayıdaraq onu bərpa etməyə çalışmışlar. 1979-cu il siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə kənd əhalisinin sayı 673 nəfər olmuşdur. 1988-ci il noyabrın 24-dən dekabrın 7-nə qədər erməni quldurları tərəfindən mühasirəyə alınmış Qanlı kəndi iki şəhid vermiş – 62 yaşlı Əhmədov Firudin Həsən oğlu aldığı fiziki xəsarətlər nəticəsində, 61 yaşlı İbrahimov Mirzağa İbad oğlu isə təqiblər zamanı borana düşərək dünyalarını dəyişmişlər. Kənd əhalisi həmin vaxt Azərbaycana köçmək məcburiyyətində qalmışdır.
58	Qışlaq kəndində alban məbədi	IX əsr	Göyçə mahalının Kəvər rayonundakı Qışlaq kəndində	Kəvər rayonu– 13.04.1959-cu ildən Kamo . Qışlaq kəndi 1831–1873-cü illər aralığında	Memarlıq	Məbəd	Tərk edilmiş Qışlaq kəndindəki alban məbədinin qalıqları və kənd qəbiristanlığındakı oğuz türk-	XIX əsrin ortalarında dağıdılıb, xarabalığa çevrilən Qışlaq kəndindəki alban məbədinin qalıqları 1988-ci	Ermənilərin tarixin yaddaşından silmək istədikləri türk toponimlərindən biri də Qışlaqdır. Göyçə gölünün cənub-qərbində, Kəvər çayının deltasındakı Qışlaq kəndində erməni alimlərinin özlərinin IX əsrə aid alban məbədi elan etdiyi məbəd yüksək ərəzidə yerləşirdi. Mə-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
				dağıdılıb, ləğv edilib.			lərinə aid abidələr, qala və məscid-mədrəsə Qışlaq kəndinin oğuz türkləri tərəfindən bənələşdirilməsinin azı 3000 illik tarixinin təsdiqləyicisi olan maddi dəlildir.	ilin dekabr ayında azərbaycanlıların son deportasiyasına qədər vardı. Sonrakı dövrdə ermənilər tərəfindən mənimənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	bəd qırmızı tuf daşdan istifadə edilərək inşa olunmuşdu. 1831–1873-cü illərdəki hücumlardan məbəəd nəşibini almış bir hissəsi uçub, dağılmışdı. Qışlaq kəndi Göyçə mahalının qədim, sorağı min illiklərin dərinliyindən gələn ən iri yaşayış məskənlərindən biri olub. Oğuz kitabələrinin qalıqları hər cür elmi mübahisələrə son qoymaq üçün vacib olan Qışlağın 3000 illik tarixi və o tarixin oğuz türkləri ilə bağlılığını təsdiqləyən gerçəkliklərdir. İ.Şopenin tərtib etdiyi siyahıda yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı sayılan kəndlərin arasında Qışlaq kəndinin də adı var. Kənd XIX əsrin ortalarına qədər mövcud olub. 1555-ci ilə dair rəsmi yazışmalarda Qalaca Qışlaq kəndi Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyiinin inzibati vahidlərindən biri kimi təsniflənir. 1723-cü ildə Osmanlılar Göyçə gölü hövzəsinə tam nəzarət imkanı əldə etdikdən 5 il sonra təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində isə Qalacıq

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									(Qışlaq) kəndinin İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyəsinin inzibati bölgüsünə aid edilməsi və illik vergisinin 3920 ağça həcmində müəyyən-ləşdirilməsi barədə qeydlər aparılıb. 1831-ci ilə dair sənədlərdə Qışlaq kəndinin 583 nəfər əhalisi olduğu göstərilə də, 1873-cü ilə dair statistikada və bundan sonrakı dövrlərə dair rəsmi sənədlərdə Yeni Bəyazid qəzasının kəndləri sırasında Qışlağın adına rast gəlinmir. Bu, o deməkdir ki, Qışlaq kəndi məhz 1831-1873-cü illər aralığında Göyçədə tüğyan etmiş 42 illik erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur ²¹⁵ .
59	Qızılvang alban məbədi	IV–V əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Qızılvang kəndində	Basarkeçər rayonunun Qızılvang kəndi 24.07.1940-cı ildən Çiçəkli , 1978-ci il ildən Make-nis adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Toponim qırmızı mənasında işlənən “qızıl” və “kilsə” sözünün sinonimi olan “vang” sözlərinin bir-ləşməsindən əmələ gəlmişdir. Kənddə albanlara məx-	Qədim dövrə aid alban abidəsinin – məbədinin qalıqları indi də durur. Ermənilər alban türklərinə aid məbədi mənimsəyib, “erməni abidəsi” kimi təqdim edir.	Qızılvang kəndində IV–V əsrlərə aid məbəd mövcuddur. Kənddə albanlara məxsus qırmızı tuf daşlardan inşa olunmuş məbəd olduğuna görə kənd Qızılvang adlandırılıb. Yüksək ərazidə yerləşən məbəd ətraf kəndlərdən də görünürdü. Kənd rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə yerləşir. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə ²¹⁶ Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ²¹⁷ qeyd edilmişdir. ²¹⁸

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							sus qırmızı rəngdə məbəd olduğu üçün Qızıl-vəng (Qızıl-kilsə) adlandırılmışdır. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.		Məhşur xalq aşığı Aşıq Alının anadan olduğu kənddir. Aşıq Alı özünü “Mahalım Göyçədir, kəndim Qızıl-vəng” kimi təqdim edirdi. Bu da kəndin qədim türk-oğuz yurdu olduğunu göstərir. Kənddə 1873-cü ildə 429, 1886-cı ildə 469, 1897-ci ildə 563, 1908-ci ildə 733, 1914-cü ildə 812, 1916-cı ildə 807 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ²¹⁹ . 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qovulmuş, İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanı sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz kəndlərinə qayıda bilmişlər. Burada 1922-ci ildə ermənilərlə yanaşı, 168 nəfər, 1926-cı ildə 241 nəfər, 1931-ci ildə 282 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ²²⁰ 1948–1953-cü illərdə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra orada ermənilər yerləşdirilmişdir.
60	Nəhədek məbədi	X əsr	Tiflis quberniyasının Loru-Borçalı qəzasındakı, sonradan Allahverdi rayonunun Bö-	Allahverdi rayonu–19.09,1969-cu ildən-Tumanyan. Hazırda Bö-	Memarlıq	Məbəd	Toponim Azərbaycan toponomiyasında fərqləndirici əlamət bildirən “bö-	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi torpaqlardan kütləvi	Nəhədek məbədi Böyük Ayrım kəndinin meşəsində yerləşirdi. Məbəd X əsrdə xristian qıpçaqlar tərəfindən tikilib, ermənilər tərəfindən ziyarət olunmurdu. Erməni abidəsi olmadığı üçün erməni tədqiqatçılar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
			yük Ayrım kəndində	yük Ayrım– Mets Ay-rum adlanır. 07.11.1995-ci ildə Lori vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilib.			yük” sözü ilə oğuzların “eymur” (ey-mir, imir) tayfa adının ^{221,222} fonetik variantı olan “ayrım” etnoniminin əsasında əmələ gəlmişdir. M.Vəlili (Baharlı) ayrım tayfasını səlcuqluların bir qolu hesab edir ²²³ . Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Ərazinin azərbaycanlılara məxsus olduğunu toponim də sübut edir.	deportasiyasına qədər məbəd qismən yararlı vəziyyətdə idi, azərbaycanlılar tərəfindən ziyarət edilib qorunurdu. 1988-ci ildə azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasından sonra məbəd ermənilər tərəfindən mənimlənilib və hazırkı dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	tərəfindən araşdırılmayıb. Nəhədek məbədi haqqında ermənilərin siyahısında məlumat yoxdur, meşənin qalın yerində, çox əzəmətli məbəd idi. Azərbaycanlılar və qıpçaq kökənli insanlar tərəfindən ziyarət olunurdu. Qurban kimi xoruz kəsmək türklərin Dədə Qorquddan qalan adətidir, qızıl xoruz türk mifologiyasında müqəddəs sayılır. Ətraf kəndlərdə yaşayanların bir diləyi olanda Nəhədek məbədində xoruz, qoyun kəsərdilər, Allaha–Tanrıya dua edərdilər. Bu adətlər zərdüştlükdən, şamanlıqdan, Tanrı inancından qalmış, xristian-qıpçaq türklərində olan dini adətdir. ²²⁴ Böyük Ayrım kəndində 1886-cı ildə 171, 1897-ci ildə 223, 1908-ci ildə 390, 1914-cü ildə 381 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918–1920-ci illərdə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qovulmuşlar. Yalnız indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalanlar öz doğma kəndlərinə qayıda bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 454, 1926-cı ildə 282, 1931-ci ildə 391 ²²⁵ , 1939-cu ildə 530, 1959-cu ildə 550, 1970-ci ildə 815 nəfər ²²⁶ yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Müxtəlif illərdə (1873,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1886, 1908, 1897, 1922, 1926, 1931) əhalinin siyahıya alınmalarında göstərilir ki, kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşayıb ²²⁷ . Erməni mənbələrində bu tarixi fakt saxtalaşdırılaraq “Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti”ndə həmin illərdə kənddə yaşayan azərbaycanlılar erməni kimi göstərilir ²²⁸ . 1950-ci ildə Şnoğ meyvəçilik sovxozu ilə birləşdirildi. 1988-ci ilin noyabr ayında kənddə yaşayan azərbaycanlılar qovulmuşlar. İndi kənddə ermənilər yaşayır.
61	Nərədüz məbədi	IX əsr	Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Nərədüz kəndində	Kəvər rayonu–13 aprel 1959-cu ildən Kamo , Nərədüz kəndi Noradus adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Erməni ədəbiyyatında bu ad “Nuratus” formasında əksini tapır. Toponim türk dillərində “sıldırım qayalıq, dərin dərə, uçurum” mənasında işlənən “nori” sözü ilə “düz”	Daş kirəmitdən olan tavan hissəsi uçub dağıldığı üçün azərbaycanlılar orda yaşadığı dövrdə dam hissəsini dəmir metal örtüyü ilə əvəzləyiblər. Hal-hazırda mövcud olan	Nərədüz məbədi tarixi Nərədüz qəbiristanlığında yerləşir. IX əsrdə inşa edilmiş, sonra zamanla məbədin şimal tərəfində böyük qəbiristanlıq yaranmışdır. Buradakı qəbiristanlıqda XIII əsrə aid alban xaç daşları ilə XIV əsrin əvvəllərinə aid müsəlman qəbirüstü sənduqələrinin və daş stelalarının yanaşı mövcud olması bölgədə yerli alban əhalinin xristianlıqdan müsəlmanlığa keçidinin məhz XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərinə təsadüf

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							sözünün birləşməsindən əmələ gələn orotoponimdir. Hazırda erməni dilində olan rəsmi sənədlərdə yaşayış məntəqəsinin adı “Noradus” kimi yazılır ²²⁹ .	məbəd ermənilər tərəfindən mənimsənilib “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	etdiyini təsdiqləyir. ²³⁰ Məbədin eni 4–4.5, uzunluğu 6–7, hündürlüyü isə 3,5–4 metr civarındadır. Məbəd sarı və qəhvəyi rəng tuf daşla tikilib. Arxa hissəsində kiçik pəncərə mövcuddur. Kənddə əvvəlcə azərbaycanlılar yaşamış, ermənilərin bölgədə məskunlaşdırılmasından sonra əhali tədricən kəndi tərk etmişdir. Kəndə ermənilər 1828-ci ildən sonra Türkiyədən köçürülmüşdür.
62	Ortakilsə kəndində alban məbədi	V–VI əsrlər	Şörəyel mahalının Düzkənd rayonunun Ortakilsə kəndində	Düzkənd rayonu– Axuryan , Ortakilsə kəndi 26.04.1946-cı ildən Maisyan (may ayının adı ilə bağlıdır) adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Toponim kəndin ərazisindəki dini məbəd – kilsə adı əsasında əmələ gəlmişdir. Həmin ərazidə bir neçə kilsə olduğu üçün toponimə fərqləndirici söz kimi “orta” leksik vahidi əlavə edilib və Ortakilsə	Ortakilsə kəndindəki alban məbədi və İslam abidəsi olan qəbirüstü sənduqələr kəndin azərbaycanlıların qədim yurd yeri olduğunu göstərir. Ortakilsə kəndindəki alban məbədi ermənilər tərəfindən restav-	Ortakilsə kəndinin kənarındakı qəbiristanlıqda yerləşir. Məbəd ilə qəbiristanlıq ərazisini çay və qaya daşlarından hörülən 1–1,2 metr civarında hasar ayırır. Məbəd sarı və qırmızı dördkünc formalı tuf daşlarla inşa olunub. Tikintisində ağ suvaq məhlulundan istifadə edilib. Məbədin eni, uzunluğu 10, hündürlüyü dam örtüyü ilə birlikdə 9–10 metr civarındadır. Qüllə hissəsi yarıdairəvi, nağara quruluşunda inşa olunub, dəyirmi üçbucaq formalı dam örtüyü qırmızı kirəmit ilə örtülüb. Məbədin 4 giriş qapısı, ensiz uzun pəncərələri olub. Dördkünc

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							adlı kənd yararıb. Relyeflə bağlı yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	rasiya olunub, üzərinə ermənicə yazılar və xaç elementləri əlavə edilib, mənimsənilib. İndiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur ²³¹	formada inşa edilən məbədin dörd tərəfində uzunluğu 2–2,5, eni 2, hündürlüyü isə 3–3,5 metr civarında, üstü kirəmit üçbucaq dam örtüyü ilə örtülü olan və hər birinin ayrı qapısı olan çıxıntı qoyulub. ²³² Kənd 1937-ci ilə kimi Leninkan (Gümrü) rayonunun tabeliyində olmuşdur. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə ²³³ , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ²³⁴ qeyd edilmişdir. Oradakı kilsə alban kilsəsi olub. Ermənilər əraziyə Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra İrəndan gəlib.
63	Pəmbək kəndində alban məbədi	VIII–XI əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Pəmbək (Quşçu, Göldək, Pəmbəkli) kəndində	Basarkeçər rayonu–11.06.1938-ci ildən Vardenis	Memarlıq	Məbəd	Toponim quşçu türk etnonimi ilə “iki dağ və ya təpə arasında, eləcə də düzənlikdə uzun dərin çuxur” mənasında işlənən dərə sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş.	Pəmbək kəndindəki alban məbədi indiki dövrdə yarıdağıq və xaraba vəziyyətdədir. Ermənilər tərəfindən məbədin damına xaç elementi əlavə edilib “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Göyçə gölünün şimal-şərqində, Basarkeçər rayonundan 24 km şimal - qərbdə, Vardenis - Çəmbərək şosesinin üstündə, sahildən 1,5–2 km aralıda, dəniz səviyyəsindən 2027 metr yüksəklikdə qərarlaşmış bu kəndin indiki coğrafi mövqeyindən 300–350 metr qərbdə VIII–IX əsrlərə aid alban məbədi yerləşir. ²³⁵ Kəndin Duzdağ ərazisindəki qədim məbədin uzunluğu 10 metr, eni 4,5 metr, hündürlüyü isə 5–6 metr civarındadır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dir. “Dərədə quşçu tayfasının yaşadığı kənd” mənasını ifadə edir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.		Kənddə 1873-cü ildə 166, 1886-cı ildə 237, 1897-ci ildə 283, 1908-ci ildə 352, 1914-cü ildə 392, 1916-cı ildə 331, 1919-cu ildə 398 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1919-cu ilin yazında kənd ermənilərin soyqırımına məruz qalıb, sağ qalan azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndi tərk etməyə məcbur olmuş azərbaycanlılar tarixi torpaqlarına qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 390, 1926-cı ildə 349, 1931-ci ildə 512²³⁶, 1987-ci ildə 2000 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr ayının axırları–dekabr ayının əvvəllərində kəndin əhalisi tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş və kəndə ermənilər yerləşdirilmişdir. İndi də kənddə ermənilər yaşayır. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Quşçu, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Quşi dərəsi formasında qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində, eləcə də XX əsrin rəsmi sənədlərində kəndin adı Pəmbək göstərilir. Kəndin bir adı da Pəmbəkli olmuşdur²³⁷.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
64	Subatan kəndində alban məbədi	VII–VIII əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Subatan (Yalaqlı) kəndində	Basarkeçər rayonu–11.06.1969-cu ildən Vardenis, Subatan kəndi–09.04.1991-ci ildən Qexakar	Memarlıq	Məbəd	XIX əsrin ortalarında (1850–1860) Mayıllılar tayfasının başçısı Kərbəlayı Şıxəli kişi Çaxırlı kəndindən 8 ailə ilə birlikdə indiki Subatan kəndini özləri üçün yaşayış yeri seçmişdir. Kəndin adı 1988-ci ilin dekabrına kimi iki dəfə dəyişdirilmişdir. ²³⁸ Abidələr və tarixi faktlar kəndin azərbaycanlılara aid olduğunu təsdiq edir.	Məbədin xarabalığı 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər qalırdı.	Alban məbədi Göyçə gölünün cənub-şərqində, dəniz səviyyəsindən 2198 metr yüksəklikdə, Basarkeçər rayonundan 9 kilometr cənub-qərbdəki Subatan kəndinin ərazisində yerləşirdi ²³⁹ . VII–VIII əsrlərə aid məbədin tikintisində çay daşı və tuf daşdan istifadə olunub. Məbədin uzunluğu 6–7, eni 4 hündürlüyü isə 3–3,5 metr civarında idi. Məbədin ətrafında çox sayda alban qəbirləri vardı. 1873-cü ildə kəndin azərbaycanlı əhalisinin sayı 180 nəfər olub və bu göstərici 1886-cı ildə 263, 1897-ci ildə 306, 1908-ci ildə 368, 1914-cü ildə 429 nəfər həddinə qədər yüksəlib. Kənd dəfələrlə deportasiyaya məruz qalıb. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kənd əhalisinin əksəriyyətini erməni qəsbkarları doğma yurdlarından çıxara bilməmişdir. 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kənd əhalisi doğma yurdlarından çıxarılaraq qaçqın düşmüşlər. Kənd əhalisi 1921-ci ilin yazında doğma kəndinə qayıtmış, az bir hissə isə məskunlaşdıqları ərazilərdə qalmışdır. Kəndin təxminən 140–150 evi, 500–600 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1938–1939-cu illərdə kəndin 140–

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									150 evi, 500–600 nəfərə yaxın əhalisindən 70–80 evi, 250–300 nəfərə yaxın əhalisi mahalın Can-əhməd kəndinin yaxınlığındakı Ağyoxuş kəndinə köçərək özləri üçün daimi yaşayış yeri seçdilər. Parçalanan Subatan kəndinin 70–80 evi, 250–300 nəfərə yaxın əhalisi qaldı. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kənd əhalisi çıxmamış, doğma yurdlarında qalmışdır. Kəndin deportasiya zamanı 70–80 evi, 250–300 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1979-cu il siyahıya alınmasının nəticələrinə görə, kəndin türklərdən ibarət əhalisinin sayı 1437 nəfər idi. 1987–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kənd əhalisi qaçqın düşmüşdür. Kəndin 100 evi, 600–700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
65	Verişen kəndində alban məbədi	VIII–IX əsrlər	Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Gorus rayonundakı Verişen kəndində ²⁴⁰	Gəncə quberniyası – Yelizavetpol , Gorus rayonu- Goris	Memarlıq	Məbəd	Verişendə türk-oğuz tayfaları yaşayıb. Qədim qəbiristanlıqdakı çox sayda abidə bunu təsdiq edir. Ermənilər tərəfindən dağıdılan qəbiristanlıqdan gətirilən bir neçə alban dövrünə aid xaç daşı abidəsi məbədin ətrafına qoyulub ²⁴¹ .	Verişen kəndindəki məbəd indiki dövrdə də qismən yararlı vəziyyətdə qalmaqdadır. Ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur ²⁴² .	Verişen kəndindəki alban məbədi kəndin kənarında yerləşir. Məbəd böyük çay və qaya daşlarından istifadə olunaraq tikilib. Uzunluğu 11–12, eni 5–6, hündürlüyü isə 4 metr civarındadır. Məbədin giriş qapısı sol küncə yaxın məsafədə qoyulub. Eni 1–1,5 metr civarındadır. Sağ tərəfdə yerləşən dördkünc quruluşunda olan pəncərəsinə dəmir barmaqlıq yerləşdirilib. Qapı və pəncərə kənarlarına qranit daşlar qoyulub ²⁴³ . Ermənilər 1813-cü il Gülistan müqaviləsindən sonra İrandan kəndə köçürülüb. Ermənilər kəndə köçənə qədər orada yalnız azərbaycanlılar yaşayıb. Yerli əhali 1918-ci ildə törədilən erməni soyqırımı zamanı kəndi tərk edib.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
66	Vəliağalı kəndində məbəd	VIII–IX əsrlər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Vəliağalı kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Vəliağalı kəndi–03.01.1935-ci ildən Dzoragyuğ	Memarlıq	Məbəd	Toponim Vəliağa şəxs adına mənsubluq bildirən “-lı” şəkilçisinin artırılması əsasında əmələ gəlmişdir. Antropotoponimdir. Qurulşca düzəltmə toponimdir. Toponimdə Vəliağalı kəndinin oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsini təsdiq edir.	Vəliağalı kəndindəki alban məbədi “erməni abidəsi” olmadığı üçün təmir edilməyib. Hazırda yerləşdiyi ərazidə məbədin ancaq yan divarlarından biri qalıb ²⁴⁴ və “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Vəliağalı kəndindəki qədim alban məbədi kəndin kənarında təpəlik ərazidə olan qədim qəbiristanlıqda yerləşir. Məbəd VIII–IX əsrlərdə inşa olunub. Məbədin tikintisində qəhvəyi rəngli dördkünc tuf daşlardan istifadə olunub. Məbəd erməni abidəsi olmadığı üçün ermənilər tərəfindən dağıdılıb, daşları isə ev inşaatında istifadə edilib. Hazırkı dövrdə məbədin 5–6 metr hündürlüyündə olan yan divarlarından biri salamat qalıb. ətrafındakı qəbir daşları da dağıdılıb²⁴⁵. Məbədin qalıqları Vəliağalının oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1500 illik tarixinin şəhadətidir. Məbədin yerləşdiyi kənd rayon mərkəzindən 8 km şimal-şərqdə, Göyçə gölünün yaxınlığında yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində²⁴⁶ qeyd edilmişdir. 1828-ci ilə kimi burada yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1828–1829-cu illərdə Türkiyədən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilib²⁴⁷ Elə həmin ildən də başlayaraq kəndə Türkiyədən gətirilmiş ermənilərin ilk dəstəsi yerləşdirildiyin-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									dən artıq 1831-ci ilə dair sənədlərdə Vəliağalı qarışıq kənd kimi səciyyələnirdi. Bu zaman kənddə 184 nəfər türk və 37 nəfər erməni yaşayırdı. Sonrakı 60 il ərzində isə ermənilərin məskunlaşması xüsusi intensivliklə aparıldığından, 1897-ci ildə demoqrafik balans (əhalinin etnik tərkibi baxımından) ermənilərin xeyrinə kəskin şəkildə dəyişmişdi: türklərin sayının 47 nəfər həddinə qədər azalması müqabilində ermənilərin sayı artaraq 300 nəfər həddini keçmişdi. 1918-ci ildə ermənilər Vəliağalı kəndində daha bir tarixi cinayətə imza atdılar: Andronikin birbaşa əmri ilə Vəliağalıda məskunlaşmış ermənilər 90 ildən bəri qonşuluq etdikləri insanları – kəndin əzəli sahibi olan türklərin sonuncu nümayəndələri olan 63 nəfərin hamısını vəhşicəsinə qətlə yetirdilər.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
67	Zod kəndində alban məbədi	III–V əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başkalafa, 1813–1814-cü illərdə Vəliağa olub) kəndində	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Zod kəndi 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Məbəd	Kəndin ilk adı Başkalafa olmuşdur. Vəliağa köçüb gələnə qədər həmin yerlərdə III–V əsrlərdə albanların yaşamasını təsdiq edən böyük kalafalıqlardan ibarət olduğuna görə kəndin adı Başkalafa adlanırdı. Kəndin ikinci adı 1813–1814-cü illərə qədər Vəliağa olmuşdur. Bu adın mənası kəndin təməlini qoyan salla, Qazax mahalının Qıraq Kəsəmən kəndindən Göyçə mahalına gələn Vəliağa-	Zod kəndindəki alban məbədi ermənilər tərəfindən təmir edilib, erməni elementləri əlavə edilib və mənimşənilib. Bu prosesdə çox böyük tarixi cinayətə yol veriblər. Albanlara aid qəbirüstü xaç daşları və abidələri məbəd divarlarının uçmuş yerlərinin bərpasında hörgü daşı kimi istifadə ediblər ²⁴⁹ .	Zod kəndində III–V əsrlərdə albanların yaşamasını təsdiq edən çox sayda abidələr ilə yanaşı, kəndin mərkəzində yerləşən alban məbədi mövcuddur. Məbədin uzunluğu 14–15, eni 5–6 metr, hündürlüyü isə 3,5–4 metr civarındadır. Məbədin tikintisində sarı tuf daşdan istifadə olunub. Məbədin arxa hissəsinə və ön giriş qapısının kənarına iki kiçik pəncərə qoyulub. Qırmızı kirəmit daşlı olan məbədin tavan hissəsi dəmir dam örtüyü ilə əvəzlənib. Kənddə çox sayda alban və oğuz abidələrinin olması buranın türk yurdu olduğunu göstərir ²⁵⁰ . Zod kəndinin adına İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahıda rast gəlinir. Rəsmi məlumatlara görə, Zod həmin vaxt, əhalisinin etnik tərkibi etibarilə sırf türk kəndi idi və burada 425 nəfər yaşayırdı. 1873-cü ildə kənd əhalisinin sayı artaraq 905, 1897-ci ildə 1588 nəfər olmuşdur. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kəndin təxminən 100 evi, 300–350-yə yaxın əhalisi, 1914-cü ildə isə 1988 nəfər sakini olmuşdur 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin 200–230 evi, 800–

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı Əhəmiyyəti		Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							nın adı ilə bağlıdır. Kəndin üçüncü adı 1813–1814-cü illərdən 1988-ci ilin dekabrına qədər Zod olmuşdur. Bu adın mənası “söd” sözündən götürülmüşdür. Vaxtilə orada Alban dövründə şəhər tipli böyük yaşayış məskəni olmuşdur. Kəndin keçmiş yeri kənd yaxınlığındakı kiçik dağların ətəyində yerləşdiyinə görə Söt adlandırılmışdı ²⁴⁸ .		1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 125 evi, 500 nəfərə yaxın əhalisi Azərbaycanın Göygöl (Xanlar) rayonunda məskunlaşmışdır. Kəndin 400–450 evi, 1600–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1988–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kənd əhalisi qaçqın düşmüşlər. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Xanlar (indiki Göygöl), Samux və başqa yerlərdə məskunlaşmışlar. Kənd əhalisi bu günə qədər məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar. Kəndin 650–700 evi, 4700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur ²⁵¹ .

“Həm İkinci Qarabağ müharibəsi, həm antiterror əməliyyatı və ondan sonrakı dövr, yəni, bir il göstərdi ki, güclü iradə olan yerdə, xalq-iqtidar birliyi olan yerdə, xalqımızın əyilməz ruhu olan yerdə heç bir qüvvə, heç bir təşkilat bu iradənin qabağında dura bilməz. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun azad edilməsi, suverenliyimizin tam bərpa olunması, - mən bunu bilirəm, - Qərbi azərbaycanlılarda da bu nikbinlik hisslərini, fikirlərini, ümidlərini daha da artırmışdır”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qalalar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QALALAR									
68	Ağcaqala	VI–VII əsrlər	Talin mahalının Talin rayonunun Yuxarı Ağcaqala (qalanın uzanan istehkam divarlarının bir hissəsi Üçkilsə rayonunun Ağcaqala kəndinə düşür) kəndində	Talin rayonu– Talin , Yuxarı Ağcaqala kəndi 12.11.1946-cı ildən Vərin Bazma-berd (“Yuxarı müxtəlif rəngli, çal rəngli qala”) adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Toponim Azərbaycan toponimiyasında fərqləndirici əlamət bildirən “yuxarı” sözü ilə türk dilində “ağımtıl, bazumtul çöl, yer” mənasında işlənən “ağca” sözünə ²⁵² “qala” sözünün qoşulması əsasında əmələ gəlib, “bozumtul torpaqda tikilən qalanın yanındakı yaşayış məntəqəsi” mənasını ifadə verir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Toponimdən də ay-	Qalanın xarabalıqları hazırkı dövrdə Yuxarı Ağcaqala kəndi ərazisində qalmaqdadır. Ermənilər tərəfindən çox hissəsi sökülüb ev inşaatında istifadə olunub. 1–1,5 metr hündürlüyündə divar qalıqları “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur ²⁵³ .	Ağcaqala qalası İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Talin rayonunun mərkəzindən 11 km şərqdə, Alagöz dağının cənub-qərb tərəfindəki Yuxarı Ağcaqala kəndində yerləşir. Yüksək ərazidə yerləşən qalanın ətrafındakı Ağcaqala, Yuxarı Ağcaqala və Aşağı Ağcaqala kəndləri qalanın adı ilə adlandırılıb. Qalanın istehkam divarlarının bir hissəsi də bu kəndlərin ərazisinə yaxındır. Qala ərazisi hesab olunan kənd Yuxarı Ağcaqaladır. Qalanın tikintisində iri daşlardan istifadə olunub. Ağcaqala toponiminin adı “Ağcaqala Sürməli” formasında ilk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda çəkilir ²⁵⁴ . Qala bozumtul çöllük torpaq ərazidə tikilib. Kənddə 1831-ci ildə 70, 1873-cü ildə 354, 1886-cı ildə 405, 1897-ci ildə 489, 1904-cü ildə 306, 1914-cü ildə 406, 1916-cı ildə 500, 1918-ci ilin yanvarında 308 nəfər ²⁵⁵ yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1918-ci ilin fevralında erməni təcavüzünə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dın olur ki, Ağcaqala kiçik, alçaq, çox da hündür olmayan qala olub. Ağcaqala “ağımtıl rəngli daşdan tikilmiş qala” mənasındadır.		məruz qalan azərbaycanlılar qırğınlarla deportasiya olunmuş ²⁵⁶ və 1915–1918-ci illərdə Türkiyənin Sasun vilayətindəki Ağbin, Daşdadem, Dzağak, Hatink kəndlərindən, İranın Muş, Mosul vilayətlərindən köçürülən ermənilər kənddə yerləşdirilmişdir ²⁵⁷ . Göründüyü kimi, kəndə ermənilər 1918-ci ildə köçürülmüşdür. Erməni mənbələrində isə tarixi faktlar saxtalaşdırılaraq 1831 və 1897-ci illərdə kənddə ermənilərin yaşadığı göstərilir və azərbaycanlılar ermənilər kimi verilir.
69	Bazarçay qalası	1104-cü il	Zəngəzur mahalının Qarakilsə (Sisian) rayonunun Urud kəndi yaxınlığında, Bazarçayın sahilində	Qarakilsə rayonunun Urud kəndi–03. 07.1968-ci ildən Vorotan	Memarlıq	Qala	Bazarçay qalası Zəngəzurun digər qalaları kimi orta əsrlər müdafiə tikililəri sırasında mühüm yer tutur. Türk tayfaları tərəfindən inşa olunan qala və ətrafında yerləşən azərbaycanlılara aid qədim yaşayış məskənləri ərazinin türk-	Hazırkı dövrdə qalanın şərq hissəsində yarımdairəvi gözətçi qülləsinin, bazalt daşlarından tikilmiş düzbucaqlı və ya dairəvi evlərin divarları qorunub saxlanılıb. Qaladan Bazarçaya enən tunelin qalıqları da hələlik öz mövcudluğunu qo-	Bazarçay qalası Bazarçayın sahilində yüksək ərazidə yerləşir. Bəzi mənbələrdə 1104-cü ildə Bazarçay qalasının Səlcuq türkləri tərəfindən inşa olunduğu iddia olunur. 1211-ci ildə Bazarçay qalası monqollar tərəfindən işğal edilmişdir. 1386-cı ildə Teymurləng Zəngəzura hücum edərək Bazarçay qalasını monqollardan alaraq uzun müddət öz nəzarətində saxladı. Qalanı 1407-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif, Zəngəzur vilayəti də daxil olmaqla öz ərazilərinə birləşdirdi. Bazarçay qalası 11,5 hektar ərazini əhatə edir və şimal-qərb-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							oğuz yurdu olduğunu göstərir.	ruyub saxlayır ²⁵⁸ . Ermənilər tərəfindən mənimsənilib “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	cənub-şərq istiqamətlərində uzanaraq at yəhərinə bənzəyir, üç tərəfdən Bazarçayın dərin dərələrindən yuxarı qalxır və qala divarları yonulmamış bazalt daşları ilə hörlülmüş divarla əhatələnir. Qala divarları ikiqat tikilib, ön və daxili divardan ibarətdir. Qalanın cənub-şərq hissəsi, təxminən 50 metr hündürlükdə, həmçinin üç tərəfdən təbii qayalarla əhatə olunub. Qalanın şimal-qərb hissəsində iri yarım işlənmiş əhəngdaşı və bazalt daşlarından qoşa divar tikilib, divarın cənub-qərbində qala divarları tağvari darvazalarla birləşir. Qalada diqqətçəkən məqamlardan biri içərişi əhəng məhlulu ilə suvanmış yaxşı vəziyyətdə olan su hovuzudur ²⁵⁹ .
70	Bozqala	XI–XII əsrlər	Şörəyel mahalının Amasiya rayonunun Bozqala (Şindilər) kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonu 09.09.1930-cu ildə yaradılıb.	Memarlıq	Qala	Oğuz türkləri tərəfindən inşa olunan qalanın əhalinin işğal və qarət məqsədli hücumlardan qorunmasında əhəmiyyətli rolu olub. Qalanın	Bozqalanın bir hissəsi ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Hazırkı dövrdə yerləşdiyi ərazidə xaraba vəziyyətdədir.	Qala Bozqala kəndi yaxınlığında nəhəng qayanın üstündə ucaldırılıb. Orta əsrə aid əzəmətli istehkam-qala nümunələrindən biridir. Kənd əhalisi hücum və basqınlardan qorunmaq üçün Bozqalaya sığınıb. Bozqala kəndi Şindilər də adlanmışdır. Kənd yaxınlıqdakı Bozqalanın (başqa adı Koroğluqalası adını əks etdirir ²⁶⁰ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							inşası və memarlıq üslubu Azərbaycanın qədim mədəni irsi olduğunu göstərir.		1920-ci ildə kəndin Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuşdur. 1922-ci ildə az hissəsi geri qayıtmış, XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağılmışdır. 1946-cı ildə kənd ləğv edilmişdir.
71	Dəli qul qalası	E.ə. II minilliyin sonları	Göyçə mahalının Kəvər (Yeni Bəyazid) rayonunun 3 kilometr cənub-şərqindəki Qul Əli kəndində	Kəvər rayonu– 13.04.1959-cu ildən Kamo , Qul Əli kəndi– 01.06.1940-cı ildən Karmirg-yuğ (Qırmızı kənd)	Memarlıq	Qala	Toponim qıpçaq türk tayfasından olan qul etnoniminin ²⁶¹ Əli şəxs adına birləşməsindən əmələ gəlmişdir və “qul tayfasından olan Əliyə məxsus kənd” anlamını ifadə edir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	Qul Əli kəndi ərazisindəki qədim qala həm bəşər övladının bu yerlərdə məskunlaşma tarixinin dəqiqləşdirilməsi, həm də qalanın əzəli sahiblərinin kimliyinin müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qıpçaq memarlığının nümunəsi olan Bəndqalanının qalıqları yerləşdiyi ərazidə qalmaqdadır.	Kənd, Qul Əli dağının ətəyində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ²⁶² qeyd edilmişdir. Akademik B.Piotrovski öz dövrünün analoji tikililərinə nisbətən olduqca yaxşı vəziyyətdə qalmış bu qalanı tədqiq edərək tam əminliklə bildirmişdir ki, eramızdan əvvəlki dövrün ikinci minilliyinin sonlarında inşa edilmiş bu qala ümumən Kəvər hövzəsindəki vahid dövlətin müdafiə istehkamları kompleksinə daxil olsa da, bir çox qalalardan fərqli olaraq istehkam zəncirbəndi mahiyyəti yox, müstəqil yaşayış-müdafiə kompleksi səciyyəsi daşıyırmış və ... Ən əsası, B.Piotrovski bu qalanın memarlıq həllində “Urartu tikililəri”nə uyğarlıq olmamasını birmənalı şəkildə qeyd etməklə yanaşı, qalada aşkarlanmış məişət əşyalarının Nor-Bayazit (Kəvər) qalasının əsas hissəsindəki və Tsovi-nar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								Ermənilər tərəfindən mənimlənilib. Van çarlığına məxsus qala kimi təqdim olunur.	(Kələqıran) qalası ərazisindəki analoji tapıntılarla oxşarlığına xüsusi diqqət yönəldərək, belə bir elmi hipotez irəli sürür ki, “Qul Əli, Kəvər və Kələqıran qalaları eyni vaxtda tikilməsələr də, hər üçünün eyni etnosun mədəniyyət nümunələri olduğu şübhə doğurmur...”. Qul Əli ilə bağlı ilk rəsmi yazılı məlumat isə XVI əsrə aiddir. Bu sənədlərdə o “Dəli Qul qalası” kimi göstərilir və Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyinə daxil olan strateji qalalardan biri kimi təsniflənir. 1723-cü ildə Osmanlılar Göyçə gölü hövzəsinə tam nəzarət imkanı əldə etdikdən sonra tərtib edilmiş və 12 aprel 1728-ci ildə Əhməd şah Mehmet xan oğlu tərəfindən təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində isə kənd “başqa bir adı Qaradəli olan Dəliqul kəndi” təsnifatı ilə təqdim olunaraq, İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsinin inzibati vahidlərindən biri kimi səciyyələndirilir²⁶³.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
72	Gödəkbulaq kəndində qala	1000 il əvvəl	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Gödək-bulaq (Kediqara-bulaq, Xırda-bulaq) kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Gödəkbulaq kəndi 12.08.1946-cı ildən Qarcaxpyur adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Toponim Azərbaycan dilində “qısa, uzun olmayan” mənasında işlənən “gödək” və “bulaq” hidroterminin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hidrotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Digər adı Xırda-bulaqdır. Azərbaycan dilindəki “ködək”, “qısa”, “kiçik” sözündəndir. Gödəkbulaq kəndinin əzəli sakinləri türk-oğuz tayfalarının nümayəndələri olub. Qala əhalinin müdafiəsində mühüm rol oynayıb.	Qala 1000–1500 il əvvələ aid oğuz mədəniyyətinin izlərini yaşadan abidədir. Qala və onun bürclərinin qalıqları 1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyasına qədər qalırdı. Gödəkbulaq kəndindəki qala və bürclərinin qalıqları indiki dövrə də gəlib çatıb. Ermənilər tərəfindən mənim-sənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qalanın yerləşdiyi Gödəkbulaq kəndi rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün cənub-şərq tərəfində yerləşir. Qala 1000 il əvvəl kəndin kənarındakı yüksək təpəlik ərazidə inşa olunub. Qalanın tikintisində böyük qaya parçaları və çay daşlarından istifadə olunub. Oğuz dövründə tikilən qalanın qalıqları bu ərazinin oğuz türkləri tərəfindən birləşdirilməsinin azı 1000–1500 illik tarixi olduğu barədə qənaətlərə əsas verən maddi sübutlardır. Kəndin əsas sakinləri azərbaycanlılar olub. Rəsmi mənbələrdə isə kəndin adına ilk dəfə 1555-ci ilə dair sənədlərdə rast gəlinir və o, Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi inzi-bati vahidlərindən biri kimi səciyə-ləndirilir. 1728-ci ildə Osmanlılar tərəfindən tərtib olunaraq təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 15-ci səhifəsindəki qeydlərdə isə Kediqarabulaq kəndi İrəvan əyalətinin Məzrə nahiyyəsinin inzibati bölgüsünə daxil olan kəndlərdən biri kimi təqdim edilib. Həmin vaxt Kediqarabulağın sultan xəzinəsinə xass qismin-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									dəki ödənci 2421 ağça həcmində imiş. Yeni yaradılan erməni vilayətinin tərkibinə verilən yaşayış məntəqələri sırasında adının çəkilməməsi isə ona dəlalət edir ki, Kediqarabulaq da 1826-1829-cu il müharibələri zamanı erməni-rus hərbi birləşmələrinin Göyçə mahalında yerlə-yeksan etdiyi qədim türk yurdları sırasında olmuşdur. Amma sonradan kəndin əzəli sahibləri onu yenidən abadlaşdırmışdır ki, bu tarixi realıq da 1873-cü ilə dair sənədlərdə təsbitlənmişdir. Amma həmin sənəddə ermənilər kəndin adını Kediqarabulaq şəklində yox, Gödəkbulaq şəklində veriblər²⁶⁴. XIX əsrin əvvəllərinə kimi burada yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra 1828–1829-cu illərdə Türkiyədən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilib. Kənddə 1886-cı ildə 226 nəfər azərbaycanlı yaşayıb²⁶⁵. 1890-cı illərdə azərbaycanlılar buradan sıxışdırılıb çıxarılmağa çalışılıb. 1905-ci il qırğınlarından sonra kənd qarışıq kəndlər siyahısına düşmüşdür.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1918-ci il qırğınları zamanı kənd daşnak ordusu tərəfindən dağıdılmış, əhalinin böyük qismi öldürülmüşdür. 1922-ci ildə kənd əhalisindən sağ qalanlar doğma yurdlarına qayıdıblar.
73	Qaladibi kəndində qala	X–XI əsrlər	Gərnibasar mahalının Qəmərli rayonunun Qaladibi kəndində	Qəmərli rayonu – 04.09.1945-ci ildən Artaşat	Memarlıq	Qala	Toponim iki sözün: “qala” və “bir yerin ən uzaq, ən dərin yeri” mənasında işlənən “dib” sözünün birləşməsindən ibarətdir. Görünür, kənd qalanın yanında salındığı üçün bu ad verilib. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	Qaladibi yaxınlığındakı qala kompleksinin bünövrə qalıqları ərazidə qalmaqdadır. Bunlar ermənilər tərəfindən mənimlənilərək, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Qaladibi vaxtilə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Artaşat rayonunda kənd olub. Qədim tarixi qala Qərbi Azərbaycanın Qəmərli (Artaşat) rayonunun Qaladibi kəndinin kənarındakı Dəvəgözü çayının yuxarısında (hazırda Ararat vilayətinə daxildir) yerləşir. Ermənilər qalanı Kakavaberd və ya Keghi adlandırır. Qalanın ətəyində əhalisi ancaq azərbaycanlılardan ibarət olan Qaladibi kəndi yerləşirdi. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində kənd haqqında qeyd edilmişdir. 1930-cu illərdə Vedi (Ararat) rayonunun tabeliyində olmuşdur. Kənddə 1873-cü ildə 155, 1886-cı ildə 221, 1897-ci ildə 300, 1904-cü ildə 242, 1914-cü ildə 399, 1916-cı ildə 428 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə kəndin sakinləri zorla və qırğınlarla ermənilər tərəfindən qovulmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									qalan azərbaycanlılar öz kəndlərinə qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 126, 1926-cı ildə 130, 1931-ci ildə 189, 1939-cu ildə 387 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. SSRİ Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı ilə azərbaycanlılar 1948–1949-cu illərdə zorla tarixi-etnik torpaqlarından çıxarılıb Azərbaycana köçürülmüşdür. Kənd 1950-ci ildə ləğv edilmişdir²⁶⁶.
74	Qapılı kəndində qala	E.ə. XIII əsr	Şörəyel mahalının Ağın rayonundakı Qapılı kəndində	Ağın rayonu–12.10.1961-ci ildən Anı , Qapılı kəndi 03.02.1947-ci ildən Qusanagyug “Aşıq” kəndi adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Kəndin ərazisindəki böyük bazilika, həmçinin çox qədim tarixi keçmiş olan qalanın ərazinin mərkəz və strateji əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Toponim türk dilində “dar dərənin yarıqlara bölünmüş yuxarı hissəsi”, “dağ yamacında dərə” mənasında işlənən qapı sözünə ²⁶⁷ “-lı”	Kəndin yaxınlığında Urartu dövründə inşa edilən uçuq qalanın qalıqları, divarları indi də durur. “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Urartu dövrünə aid qala, rayon mərkəzindən 15 km cənub-qərbdə, Qərbi Arpaçayın yaxınlığında, İrəvan-Gümrü yolunun üstündəki Qapılı kəndində yerləşir. Urartu dövrünə aid edilən qalanın e.ə. XIII əsrdə tikildiyi ehtimal olunur. Enli divarları qalanın tikintisinə xüsusi diqqət yetirildiyini göstərir. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq, qala divarlarının qalıqlarının hazırkı dövrə qədər gəlib çatması o dövrdəki mədəni inkişafın səviyyəsini göstərir. Kəndin adı “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə ²⁶⁸ , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ²⁶⁹ qeyd edilmişdir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Orotoponimdir. Qurulşca düzəltmə toponimdir.		
75	Qışlaq qalası (Qalalar kompleksi)	3000 il əvvəl	Göyçə mahalının Kəvər rayonundakı Qışlaq kəndində	Kəvər rayonu – 13.04.1959-cu ildən Kamo , Qışlaq kəndi 1831–1873-cü illər aralığında dağıdılıb və ləğv edilib.	Memarlıq	Qala	Çayın sağ və sol sahillərində üz-üzə dayanmış “Qışlaq-1”, “Qışlaq-2”, “Qışlaq-3” qalalar kompleksi müstəqil qala olmayaraq, Ördəkli-Başkənd istehkam kompleksinin zəncirbəndləri rolunu oynayır. Qışlaq təkcə müdafiə istehkamının halqası olmayıb, bu təyinatda qədər Qışlaqda məskunlaşmanın uzun bir tarixi ya-	Qışlaq qalalar kompleksinin qalıqları 1988-ci ilin dekabr ayında azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasına qədər yerləşdiyi ərazidə qalırdı. İndiki dövrdə xaraba kənddə qalıqları olan bu qalaları ermənilər mənimsəyib.	Qışlaq qalalar kompleksi Göyçə gölünün cənub-qərbində, Kəvər çayının deltasında, sahilə yaxın yüksək ərazidə yerləşir. Qışlaq qalaları 1935-ci ildə akademik B.Piotrovski tərəfindən aşkarlanıb və tarixi fakt kimi təsdiqlənib. Ermənilər bu qalaları “Mrtbi-dzor” adlandırsalar da, B.Piotrovski öz əsərlərində qalaları məhz “Qışlaq-1”, “Qışlaq-2”, “Qışlaq-3” kimi təsnifləmiş və konkret olaraq göstərmişdir ki, çayın sağ və sol sahillərində üz-üzə dayanmış bu qalalar müstəqil qala olmayaraq, Ördəkli-Başkənd istehkam kompleksinin zəncirbəndləri rolunu oynayır. Və akademik fəxrincə, onlardan ikisi sırf müdafiə, üçüncüsü isə mütləq mənada məişət səciyyəsi daşıyıb. Ən çox maraq doğuran isə qalaların memarlıq həllidir. Sağ sahiləki qalanın yalnız iri qayalar-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							şanıb. O qədər uzun ki, əhali özünümüdəfiə təfəkkürü səviyyəsinə qədər oturuşa bilib.		dan ibarət bünövrəsi qaldığı üçün onun haqqında konkret söz söyləmək o qədər də asan deyil. Sol sahildə isə qala divarlarının bir qismi qalır. Bu, arası xüsusi bərkidici məhlulla doldurulmuş iki divardan ibarət bir hörgü nümunəsidir ki, analoji texnologiya dünyanın heç bir qədim memarlıq nümunəsində müşahidə olunmayıb. Bundan əlavə, divardan öncə bir-biri ilə birləşməyən qayalar düzümlü var ki, bu da qədim göytürklərin tələ divarlarına bənzəyir. Qalanın küncələrində istifadə olunmuş terras sistemləri isə hər şeydən öncə dəniz tərəfdən hücumlar əleyhinə hesablanmış qurğular kimi dəyərləndirilə bilər.
76	Mollaqaya qalası (Molla qalası)	X–XI əsrlər	Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında, indiki Karvansara rayonunun Haqqıxlı kəndinin şərqindən 6-7 kilometrlik məsafədə	Karvansara rayonu – İcevan , Haqqıxlı kəndi 1978-ci ildən Səməd Vurğun , 1991-ci ildən Hovk	Memarlıq	Qala	Qala əhalinin ərazini müdafiə etməsi üçün tikilən hündür zirvədə yerləşməsi baxımından da əhəmiyyət daşıyır. Qala, ərazinin əzəli sahibi olan etnosun hələ or-	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasına qədər divarı yarı uçuq vəziyyətdə olan qalanın aşağı hissəsi daha sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Mollaqaya qalası Karvansara (İcevan) rayon mərkəzindən 10 km aralı, Haqqıxlı kəndinin şərqində, 6–7 kilometrlik məsafədə, dağın zirvəsində yerləşir. Mollaqaya (Molla qalası) orta əsr qalasıdır. İndi dağınıq haldadır. Qala inşaat və formasına görə belə adlandırılıb. Ancaq “Molla qalası” adı ilə bağlı əhali arasında bir neçə əfsanələr də dolaşmaqdadır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ta əsrlərdə inkişafını göstərən mənbədir. Əsrlər bundan əvvəl sivil bir mədəniyyətə malik olmasına şəhadət verən əyani sübutdur.		Ermənilər bu abidəyə də əl uzadaraq onun aşağı hissəsini uçurub dağıdıblar²⁷⁰. Karvansara rayonunda, Ağsta-façayın dərəsinin sol yamacında, rayon mərkəzindən 12 km cənub-qərbdə azərbaycanlılar yaşamış Haqqıxlı kəndi Qafqaz və Zaqafqaziya diyarı idarəsinin dəyişdirilməsi haqqında 1867-ci il 9 dekabr tarixli çar fərmanı əsasında yaradılmış Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasına aid olmuşdur. 1918-ci ildən 1920-ci ilə qədər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi daxilində mövcud olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qazax qəzasında hərbi inqilab komitəsi yaradıldı. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan (29 noyabr 1920-ci il) sonra Qazax qəzası ərazisinin 44,5%-i, o cümlədən 1874-cü il inzibati bölgüsünə görə Azasu, Qaradaş, Qılınc kənd, Uzuntala, Baranin, Qalaçı, Kötikənd, Qoşqotan Külpi, Yeni Dilican, Köhnə Dilican, Karvansara, Qaraqoyunlu, Polad-Ayrım, Xaştar, Başkənd, Küləli, Mixaylovsk, Tatlıkənd, Tovuzqala kəndləri Ermənistanın tərkibində qaldı. Qazax

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									qəzasının Azərbaycanın tərkibində qalan torpaqlarında Qazax, Ağstafa, Tovuz, Gədəbəy, Şamaxor rayonları, Ermənistana verilmiş torpaqlarda isə Karvansara (İcevan), Çəmbərək (Krasnoselsk), Şəmşəddil, Dilican rayonları yaradıldı. Kəndin azərbaycanlı əhalisi 1905-ci ildə 463, 1931-ci ildə 412 nəfər olub. Əhali 1988-ci ilin faciəli olayları zamanı kənddən bütünlüklə qovulub.
77	Ördəkli qalası	E.ə II minilliyin ortaları	Göyçə mahalının Yeni Bəyazid qəzasının Ördəkli kəndində	Yeni Bəyazid–Sevan , Ördəkli kəndi–26.04.1946-cı ildən Lçaşen (Gölkənd)	Memarlıq	Qala	Eramızdan əvvəlki dövrün VIII əsrindən sonra Ördəkli-Qışlaq-Quləli-Atamxan-Kəvər-Başkənd qalalarını birləşdirən istehkam divarları tikilib. Qala digər qalaların istehkamları ilə birləşərək silsilə istehkam mövqeyində olması baxımından əhəmiyyətlidir. Toponim türk	Ördəkli qalasının qalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən Qərbi azərbaycanlıların sonuncu kütləvi deportasiyasına qədər qalırdı. Ördəkli qalasını ermənilər mənimləyib “Lçaşen” adlandırırıblar.	Kəvər nahiyyəsindəki Ördəkli qalasının eramızdan əvvəlki dövrün II minilliyinin ortalarına, Ataxan, Bitikçi, Quləli, Kəvər və Qışlaq qalalarının eramızdan əvvəlki II minilliyin sonlarına, Başkənd mağara-qala kompleksinin eramızdan əvvəlki III minilliyə; Martuni nahiyyəsindəki Əliqırax və Ərgüş qalalarının eramızdan əvvəlki 1 minilliyin əvvəllərinə aid olduğu artıq elmi təsdiqini tapmış həqiqətlərdir. Ördəkli qalası geniş bir ərazini əhatə edirdi. Mövqeyi etibarilə bir çox ərazinin kəsişməsindəki strateji yerdə yerləşirdi. Başqa sözlə, urartoloqların özlərinin etirafına görə, bu qalaların “ən cavanı” Kələqıran qalasından azı 300 il “qo-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							tayfalarından biri olan qızılbaşlara məxsus “ördəkli”²⁷¹ etnonimi əsasında formalaşmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. Ərazinin türk mənşəli tayfalarla mənsub olduğunu göstərir.		ca”dır. O da artıq təsdiqlənmiş faktdır ki, eramızdan əvvəlki dövrün VIII əsrindən sonra Ördəkli-Qışlaq-Quləli-Atamxan-Kəvər-Başkənd qalalarını birləşdirən istehkam divarları tikilib. 1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyəsində Böyük Ördək və Kiçik Ördək kənd adları göstərilmişdir^{272, 273}. Göyçə bölgəsində Ördək kənd adının olduqca maraqlı tarixi vardır: e. ə. VIII əsrə aid Urartu dilində bir mənbədə Urtex kimi qeyd olunmuşdur²⁷⁴. Kənddə tarixən azərbaycanlılar yaşamışdır. Zaman-zaman onlar qovulmuş, İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmişdir²⁷⁵. 1920-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1897-ci ildə kənddə ermənilərlə yanaşı, 22 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır²⁷⁶. XX əsrin əvvəllərində, 1905–1906-cı illərdə erməni-azərbaycanlı münaqişəsi nəticəsində azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşdur. İndi kənddə yalnız ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
78	Teymurləng qalası	XIV əsr	Loru mahalının Allahverdi rayonundakı Yuxarı Axtala kəndində	Allahverdi rayonu – 19.09.1969-cu ildən Tumanyan	Memarlıq	Qala	Yuxarı Axtala kəndi əraziləri qədimdən türk tayfalarının ana yurdu olub. Qala Əmir Teymur tərəfindən ağır müharibələrdən müdafiə məqsədilə tikilib. Daha sonra qala və ərazidə uzun illər Səfəvi hakimiyyəti hökm sürüb.	Qalanın divarlarının xarabalığı qalıb, günbəzləri uçub dağılıb, xaraba vəziyyətə düşüb. Qalanın indiki dövrdə yerləşdiyi ərazidə divar hündürlüyü bəzi yerdə 3–3,5 metr, bəzi yerlərdə 1–2 metr olan xarabalığı qalıb. Ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni qalası” kimi təqdim olunur.	Ehtimallara görə, Teymurləng qalası Əmir Teymur tərəfindən XIV əsrin sonlarında Yuxarı Axtala və Böyük Ayrım kəndləri arasındakı ərazidə tikilib. Qalanın inşa edildiyi dövr Əmir Teymurun yaşadığı dövrə təsadüf edir. Yüksək təpəlik ərazidə yerləşən qalanın tikintisində daha çox böyük qaya və çay daşlarından istifadə olunub. Qala dağın ən yüksək zirvəsində yerləşdiyi üçün qalaya getmək çox çətin və təhlükəli idi. Qalanın aşağısından axan Tivet çayı axıb Kürə tökülürdü. Qalanın tikilmə məqsədi həm yola, həm də çaya nəzarət etmək idi. Əmir Teymur özünü, əsgərlərini qorumaq məqsədilə qala üçün müdafiəsi ən uyğun olan yeri seçmişdi. Azərbaycanlı əhali 1989-cu ilə qədər orada yaşadığı dövrdə qalanı tarixi abidə kimi qoruyub saxlamağa çalışıb, qalanın uçub ətrafa səpələnən daşlarını toplayıb, qalanın içərisinə yığıb. Ermənisan dövləti tarixi qalanın təmir olunmasında maraqlı olmadığı üçün təmirinə maliyyə ayırmayıb²⁷⁷. Qala divarlarının eni 1 metr civarında və möhkəm olduğu üçün bu günə qədər gəlib çata bilib.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
79	Yarpızlı kəndində qala	V–VI əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Yarpızlı kəndində	Basarkeçər rayonu– 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Yarpızlı kəndi 25.05.1967-ci ildən Lçavan (Gölkənd) adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Toponim yabanı bitki olan yarpız sözünə çoxluq, cəmlilik anlayışı bildirən “-lı” şəkilçisi artırmaqla düzəlmişdir. Fitotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir. XIX əsrin ortalarında “qışlaq” əsasında yaranmışdır. Qışlaq isə “Yarpızlı” adlı yerin adı ilə adlanmışdır ²⁷⁸ .	Yarpızlı kəndindəki qalanın xarabalıqları azərbaycanlıların sonuncu deportasiyası zamanı, 1988-ci ildə qalmaqda idi. Hazırkı dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qala İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, sonradan Basarkeçər rayon mərkəzindən 12 km cənub-qərbdə, Göyçə gölünün sahilindəki Yarpızlı kəndində yerləşir. Qala Yarpızlı kəndinin hazırkı mövqeyindən 100–150 metr şimalda V–VI əsrlərdə yüksək ərazidə inşa olunub, qalanın tikintisində böyük qaya və çay daşları ilə ağ suvaq məhlulundan istifadə edilib. Eyni zamanda istehkamqala olub. Qala Azərbaycan memarlığına aid arxitektura ilə tikildiyi üçün bu yurdun oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1500–1600 illik tarixinə şəhadət verən maddi sübutdur. Kənd Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir²⁷⁹. Mənbələrdə “Yarpuzlu” kimi qeyd edilir. 1723-cü ildə Osmanlılar Göyçə gölü hövzəsinə tam nəzarət hüququ əldə etdikdən sonra tərtib olunmuş və 12 aprel 1728-ci ildə Əhməd şah Mehmet xan oğlu tərəfindən təsdiqlənərək möhürlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 16-cı səhifəsində kənd öz əzəli adı ilə – “Söyüdlü” kəndi kimi, daha dəqiqi, “başqa bir adı Yarpızlı olan Söyüdlü

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									kəndi” təsnifatı ilə təqdim olunur. Həmin qeydlərdən bəlli olur ki, o zaman Yarpızlı (Söyüdlü) kəndi Məzrə nahiyyəsinin inzibati bölgüsünə daxil imiş və sultan xəzinəsinə illik ödənci 5230 ağça həcmində müəyyənləşdirilibmiş. Kənddə 1831-ci ildə 121, 1873-cü ildə 398, 1886-cı ildə 465, 1897-ci ildə 584, 1908-ci ildə 719, 1914-cü ildə 815, 1916-cı ildə 771 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır²⁸⁰. 1918-ci ilin sonu, 1919-cu ilin yanvarında azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlarla qovulmuş və kənd yandırılmışdır²⁸¹. Yarpızlıda 1919-cu ildə 800 nəfər yaşamışdır. Andronikin rəhbərliyi altında daşnaklar kəndi yerlə-yeksan etmiş, böyükdən kiçiyə – qoca, qadın, uşaq demədən əhalini kütləvi surətdə qırmışlar. Salamat qalanlar dağla-dərəylə Azərbaycana pənah gətirmişlər. Kəndə xaricdən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. 1920-ci ildə indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar kəndlərinə qayıda bilmişlər. Köçürülən az sayda ermənilərlə yanaşı, burada

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1922-ci ildə 336, 1926-cı ildə 419, 1931-ci ildə 547 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ²⁸² . SSRİ Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı ilə 1948–1953-cü illərdə kəndin azərbaycanlı əhalisi Azərbaycana köçürülmüş və kəndə ermənilər yerləşdirilmişdir. Buna rəğmən, sonradan azərbaycanlıların bir qismi Yarpızlıya qayıtmışdır. Yarpızlılar üçüncü dəfə 1988-ci ildə tamamilə zorla qovulmuşlar. İndi burada təkcə ermənilər yaşayır.
80	Yuxarı Zağalı kəndində qala	E.ə II minilliyin ortaları	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Yuxarı Zağalı kəndində	Basarkeçər rayonu—11.06.1969-cu ildən Vardenis , Yuxarı Zağalı kəndi 25.01.1978-ci ildən Axpradzor adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Toponim Azərbaycan dilində “mağara” mənasında işlənən zağa sözünə “-lı” şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Toponimin əvvəlindəki işlənən “Yuxarı” sözü fərqləndirici əlamət bildirir. Yuxarı Zağalı kəndi Taşır	Vaxtilə liman kimi istifadə olunmuş Aşağı Zağalının ərazisindən başlayan müdafiə bəndi Yuxarı Zağalı qalasına qədər uzanırdı. 3500 il tarixi olan bu müdafiə istehkamının uzunluğu 6 km idi. Yuxarı Zağalıdakı qalanın qalıqları indiki dövrdə yerləş-	Yuxarı Zağalı qalası Göyçə gölünün cənub-şərqində, Basarkeçər rayonundan 15 km qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2198 metr hündürlükdə yerləşir. Yuxarı Zağalının müasir coğrafi mövqeyindən təxminən 500 metr məsafədə uzaqda yerləşən, eramızdan əvvəlki dövrün ikinci minilliyinin ortalarına aid qala oğuz türkünün bu yurdda binələşməsinin azı 3500 illik tarixinə şəhadət verən maddi sübutdur. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir. Kənd həm də Tatar (Azərbaycanlı) Zağalı adlandırılmışdır ²⁸³ . Göyçədə Yuxarı Zağalı və Aşağı Zağalı adlı bir-birindən ayrı-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Zağalı və Qızılxaraba da adlanmışdır. Zağalı kəndindən Aşağı Zağalı məntəqəsi yarandıqdan sonra Yuxarı Zağalı adlanmışdır. Kəndin adı zağa, mağara, kaha, sığınaq adını əks etdirir. Toponimdə ermənilərlə bağlı hər hansı ifadə və əlamətə rast gəlinmir.	diyi ərazidə qalmaqdadır. Ermənilər tərəfindən mənim-sənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	ayrı iki müstəqil inzibati vahid var idi. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 12 avqust 1946-cı il tarixli qərarı ilə Aşağı Zağalı toponimi “Tsovaq”, 25 yanvar 1978-ci il tarixli qərarı ilə isə Yuxarı Zağalı toponimi “Axpradzor” sözü ilə əvəzlənib. Kənddə 1831-ci ildə 98, 1873-cü ildə 515, 1886-cı ildə 717, 1897-ci ildə 774, 1908-ci ildə 917, 1914-cü ildə 1018, 1916-cı ildə 922 nəfər azərbaycanlı yaşayıb²⁸⁴. 1918-ci ilin sonu–1919-cu ilin əvvəllərində azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlarla qovulmuşlar²⁸⁵. İndiki Ermənistanda 1920-ci ildə sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıda bilmişlər. 1922-ci ildən sonra Türkiyənin Muş bölgəsindən köçürülən ermənilər Yuxarı Zağalı kəndində yerləşdirilmişdir²⁸⁶. Ermənilərlə yanaşı, 1926-cı ildə burada 185, 1931-ci ildə 206 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır²⁸⁷. 1988-ci ilin noyabr deportasiyasında kənddən 450–500 nəfərə yaxın azərbaycanlı zorla qovulub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
81	Zeynalağalı kəndində qala	B.e. I minilliyin əvvəlləri	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, sonralar Sevan rayonundakı Zeynalağalı kəndində	Yeni Bəyazid– Sevan, Zeynalağalı kəndi 1850-ci ildə Aleksan-drovka , 26.04.1946-cı ildən isə Çkalovka adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Toponim Zeynalağa şəxs adına mənsubluq bildirən “-lı” şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib, “Zeynalağaya mənsub yer, kənd” deməkdir. Antropotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir.	Zeynalağalı kəndindəki qalada XX əsrin 50-ci illərində arxeoloji qazıntılar aparıldığı dövrdə qalanın bir hissəsi ermənilər tərəfindən dağıdılıb. 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların son deportasiyasına qədər qalanın xarabalığı ərazidə qalırdı.	Tarixi mədəniyyət abidəsi olan bu qala Göyçə gölünün qərb sahilində, indiki Sevan şəhərindən 5 km cənub-şərqdə yerləşmiş Zeynalağalı kəndinin ərazisində yerləşir. Eramızın birinci minilliyinin əvvəllərinə aid olan qala böyük qaya daşlarından istifadə olunaraq inşa olunub. Qala hündür və qalın divarları ilə ərazinin müdafiəsində mühüm rol oynayıb. Arxeoloji qazıntılar zamanı qalada tapılan kitabə və əşyalar türk mənşəli tayfaların həyat tərzı və mədəniyyəti ilə bağlıdır. Bu da oğuz türkünün bu yerlərdə binələşməsinin ən azı 2000 illik tarixinə şəhadət verən maddi sübutlardır. Erməni mənbələrində Zeynalağalının adına ilk dəfə XI əsrin əvvəllərinə dair sənədlərdə, yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı hesab edilən kəndlərin I.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. 1831-ci ilə dair sənədlərə görə erməni vilayətinin tərkibinə qatıldığı zaman Zeynalağalının sırf azərbaycanlılardan ibarət 423 nəfər əhalisi olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1831–1873-cü illərdə Zeynal-ağalı kəndi dağıdılaraq²⁸⁸ azərbaycanlıların oradan çıxarılmasına çalışılıb. 1840-cı illərdə kəndə ruslar, 1918-ci ildə ermənilər yerləşdirilmişdir. Azərbaycanlılar XX əsrin əvvəllərində (1905–1906-cı illərdə) kənddən qovulmuşdur²⁸⁹.
82	Zolaxaç (Zolağac) kəndində qala	E.ə. II minilliyin ortaları	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolaxaç (Zolağac) kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Zolaxaç kəndi 03.01.1935-ci ildən Zolakar	Memarlıq	Qala	Zolağac qalası azərbaycanlılar üçün, eyni zamanda erməni və digər yadelli hücumlardan müdafiə rolunu oynayıb. Qədim qala Qərbi Azərbaycandakı tarixi mirasın nümunəsi kimi mühüm dəyər daşıyır.	1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər qədim qalanın xarabalıqları yerləşdiyi ərazidə qalırdı.	Tarixi qala Göyçə gölünün cənub-şərqində, Aşağı Qaranlıq kəndindən (indiki Martuni şəhəri) 12 km, şimal-şərqdə, Kələqırandan (indiki Zovinar kəndi) 4 km cənub-qərbdə qərarlaşmış Zolağac kəndinin ərazisində yerləşir. Qala erməni alimlərinin özləri tərəfindən də eramızdan əvvəlki dövrün ikinci minilliyinin ortalarına aid edilir. Yüksək təpədəki qaladan kənd və ətrafındakı ərazilərin müşahidə edilməsi qala divarlarının qalıqlarının Zolağacın oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin 3500 illik tarixinə dair elmi mülahizələrə əsas verən maddi sübutdur. Rus mənbələri də qeyd edir ki, Zolağac Çar Rusiyasının İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Qaranlıq (Martuni) rayonunda kənd olmuşdur^{290, 291}.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Zolağac kəndinin adına İ.Şopen tərəfindən tərtib edilmiş siyahıda rast gəlinir. 1831-ci ildə Zolağacın yalnız azərbaycanlılardan ibarət əhalisinin sayı 128 nəfər olub. 1873-ci ilə dair məlumatlarda isə Zolağac artıq qarışıq yaşayış məntəqələrinin siyahısında yer alır: 75 nəfər erməni və 153 nəfər azərbaycanlı. Bu tarixdən sonra isə Türkiyədən gətirilən ermənilərin hesabına demoqrafik balans ermənilərin xeyrinə sürətlə dəyişir. 1897-ci ildə kəndin erməni əhalisinin sayı azərbaycanlıların sayından az qala 3 dəfə çox idi: 286 nəfər erməni və 107 nəfər azərbaycanlı. 1918-ci ildə daşnak qoşunlarının Göyçədə törətdikləri qətləmlər zamanı kəndin 131 nəfər azərbaycanlı əhalisi soyqırımına məruz qalıb, sağ qalanlar isə kəndi tərk ediblər. 1922-ci ildən sonra kəndə qayıdıb orada həyatını bərpa edən azərbaycanlılar 1948-ci ildə Azərbaycana köçürülmüşdür²⁹².

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
83	Zorqala	VIII–IX əsrlər	Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Zar kəndində, Kənizlər kəndinin təxminən 2 kilometr cənubunda	Kəvər–Kamo, indiki Qavar	Memarlıq	Qala	Zarlar haqqında ilk yazılı məlumat Babək hərəkatı dövrünə aiddir və bu tarixi məlumatlardan aydın olur ki, xürrəmi sərkərdələrinin əsas zərbə qüvvəsi Zar döyüşçülərindən ibarət olmuşdur. XII əsr müəllifi Səmani isə öz dövründə ərəblərə qarşı döyüşkən mövqe tutmuş “zar” tayfaları haqqında məlumat verərək bildirir ki, onların adət-ənənələri xürrəmilərininki ilə eynidir. Elə həmin müəllif öz qeydlərində birmənalı	Zorqala qalasındakı bir sıra kitabələr ermənilər tərəfindən kəsilərək götürülüb. Xarabalıqları qalan qala ermənilər tərəfindən mənimsənilib.	Zorqala qalası Kənizlər kəndindən (İndiki Kamo şəhəri) təxminən 2 kilometr cənubda yerləşir. Zorqala memarlıq həllinə görə Kəvər çayının sağ sahilindəki “Qışlaq-1” qalasını xatırladır. Qalanı şimal və şərq tərəfdən iri qayalardan ibarət təkqat divarlar, divarlardan sonra isə dairəvi şəkilli, yanları və təğləri daşla hörülmüş yeraltı qazmalar əhatələyir. Cənub və qərb istiqamətləri isə sərt sıldırım qayalıqlardan ibarətdir. Erməni “tarixçisi” E.Lalayan hələ 1906-cı ildə Zorqalada qazıntılar aparsa da, bu barədə erməni tarixində heç bir məlumata rast gəlinmir. Yalnız XX əsrin 30-cu illərində akademik B.Piotrovski qalanı tədqiq etdikdən, qalanın təyinatı etibarilə Kəvər qalasının (Xalda şəhərinin) mühafizəsində köməkçi element funksiyası daşdığı barədə qəti fikir söylədikdən və burada nə vaxtsa qazıntılar aparıldığını, bir sıra kitabələrin kəsilərək götürüldüyünü kütləviləşdirdikdən sonra erməni elmi məcmuələrində Lalayanın qazıntıları barədə məlumat verildi; amma ermənilər qalanın adını olduğu kimi işlətməyərək onu “Mrtbi-dzor” kimi qələmə verdilər.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							şəkildə göstərir ki, “zar” sözünü ərəbcə “zaer” kəlməsinin təhrif olunmuş forması kimi qəbul etmək yanlışlıqdır; “zar”lar haqqında məlumatlar məzdekilikdən də xeyli əvvələ təsadüf edir və çox böyük ehtimalla zərdüştiliklə bağlıdır.		12 aprel 1728-ci ildə Əhməd şah Mehmet xan oğlu tərəfindən təsdiqlənərək möhürlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində Göyçə nahiyyəsinin inzibati vahidləri sırasında 18-ci kənd kimi Zarın adı göstərilib və onun sultan xəzinəsinə illik ödəncinin 3220 ağça həcmində müəyyənləşdirilməsi barədə müvafiq qeydlər aparılıb. Həmin sənəddən o da bəlli olur ki, Zar kəndi Kənizlərlə (Kəvər) həmsərhəd coğrafi mövqedə yerləşirmiş. Erməni vilayətinin təşkilindən sonrakı dövrə aid olan sənədlərin heç birində Zar kəndinin adı yoxdur. Bu isə o deməkdir ki, ermənilərin 1826–1829-cu ildə məqsədyönlü şəkildə yerlə-yeksan etdikləri, sonradan bərpasına imkan verməyərək, “adları unudulmuş ölü kəndlər” qrafasında ümumiləşdirdikləri qədim türk yurdlarından biri də məhz Zar kəndidir ²⁹³

“1918-ci ildə erməni vəhşiləri azərbaycanlıları etnik təmizləməyə məruz qoymuşdular. Bu, XX əsrdə azərbaycanlıların öz qədim torpaqlarından – Qərbi Azərbaycandan birinci deportasiyası idi. Əfsuslar olsun, ondan sonra da bizim xalqımız iki deportasiyaya məruz qalmışdır. Aşıq Ələsgər ailəsi ilə birlikdə qonşu Kəlbəcər rayonuna köçmüşdür. Ancaq doğma Vətən, doğma torpaq onu yenə də Göyçə mahalına çəkirdi, baxmayaraq ki, iqlim, təbiət, gözəllik baxımından Kəlbəcər və Göyçə mahalı çox da fərqlənmir. Amma onun Vətən sevgisi, torpaq sevgisi o qədər güclü idi ki, bütün təhlükələrə baxmayaraq, o, təqribən üç ildən sonra öz doğma Ağkilsə kəndinə qayıtmış və bir neçə ildən sonra orada vəfat etmişdir”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Karvansaralar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
KARVANSARALAR									
84	Alagöz karvansarası	XII–XIII əsrlər	Kərbibasar mahalının Əştərək rayonunda Alagöz yolu üzərində	Kərbibasar mahalının Əştərək rayonu– Aştərək	Memarlıq	Karvansara	Memarlıq baxımından Alagöz karvansarası Azərbaycanın, demək olar ki, bütün karvansaraları ilə oxşar memarlıq kompozisiyasına malikdir. Onlar yalnız ölçü və üslub xüsusiyyətlərinə, yəni böyük və ya kiçik olmalarına görə birbirindən fərqlənirdi.	Kərbibasar (Araqatsotn) vilayətinin ərazisindəki karvansara ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib. Hazırkı dövrdə karvansaranın ön giriş qapısının bir hissəsi, ətraf və orta divarlarından kiçik parçalar qalıb ²⁹⁴ .	İndiki Ermənistanın Kərbibasar (Araqatsotn) vilayətinin tarixi yaşayış məntəqələrinə gedən yolda öz memarlıq-tikinti kompozisiyası ilə Azərbaycan mədəni-irsinin dünyəvi tarix-memarlıq abidələri arasında xüsusi yer tutan karvansarlardan biridir. Karvansara, əsasən, yerli pud daşlardan və əhəng məhlulu ilə tikilib. Karvansaranın inşası üçün məkan seçərkən yaxınlıqda içməli suyun olması, eləcə də ərazinin külək və qar fırtınalarından qorunması nəzərə alınır. Karvansara komplekslərinin inşası zamanı həm insanların, həm də yük heyvanlarının yerləşməsi üçün yerlər inşa edilirdi. Məhz buna görə də karvansaraların memarlıq və tikinti həlli orijinallığı ilə seçilirdi. Plan baxımından düzbucaqlı, təknefli və üçnefli karvansara uzunsov zal tipli tikililərdəndir. Karvansara zalının uzunluğu 30 metrə çatırdı. Dəhliz boyunca tağı damın dayandığı paralel qoşa dirəklər və pilastrlarla tamamlanıb. Karvansara-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									nın dəhlizlərinin damı daş plitələ-lə örtülü idi. Giriş qapısı eninə, yan divardan fasada açılırdı. Karvansaranın zalı binanın damında açılan deşiklərlə işıqlandırılırdı. Bəzi karvansaralarda isə qalalar və saraylarda olduğu kimi binanın divarları və küncləri vasitəsilə işıqlandırılır və havalandırılırdı ²⁹⁵ .
85	Aruç kəndində karvansara	XIII əsr	Kərbibasara mahalının Əştə-rək rayonunun Talış kəndində	Əştərək rayo-nu–Aştarak, Talış kəndi 11.11.1970-ci ildən Aruç	Memarlıq	Karvan-sara	Talış karvan-sarası haqqın-da məlumat-ların 1590 və 1728-ci illər-də tərtib olu-nan Osmanlı müfəssəl dəf-tərində və Çar Rusiyası mən-bələrində yer alması, Azər-baycan irsinə aid abidə ol-ması baxı-mından əhə-miyyət kəsb edir. Topo-nim Qızılbaş türk tayfasın-dan olan	Aruç kəndindəki azərbaycanlı-lara aid karvansara 2008-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılaraq bərhad vəziyyətə salınıb. Binanın yalnız şimal-şərq hissəsi ²⁹⁷ .	Talış kəndindən 1 km şimal-qərbdə, İrəvan-Gümrü avtomobil yolunun sol tərəfində yerləşir. Karvansara XIII əsrdə tikilib. Karvan-sara tək zallı, üçnefli karvansaralar tipinə aiddir və nəfis, təmiz işlən-miş hörgüsü ilə seçilirdi. Üçnefli strukturun uzununa zalında tağlı damın əsas ağırlığını daşıyan altı cüt dirək quraşdırılmışdı. Yeganə giriş qapısı cənub fasadına açılırdı, binanın divarları və küncləri qüllə-lərlə möhkəmləndirilmişdi ²⁹⁸ . Yol kənarında yerləşib, oradan keçən insanlar, xüsusilə də səyyah-lar üçün gecələmə, tacirlər üçün isə həm mehmanxana, həm də mallarını satmaq və mühafizə üçün anbar rolunu oynayıb. Karvansaranın yerləşdiyi Talış kəndi türk-oğuz boylarının yurdu

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							“talış” etnonimi əsasında əmələ gəlib, etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. ²⁹⁶		olub, kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. Əştərək rayonunun Talış kəndi VII əsrdən bəri qədim arman-türk və müxtəlif türk tayfalarının mirasları olan maddi-mədəni abidələrlə zəngin olan bir kənddir. Kənddəki karvansara, məbəd və yaşayış yerinin bir qismi qala divarları ilə əhatə olunub. XIII–XIV əsrlərdə tikilən qalın qala divarları uzun əsrlər müharibə və hücumlara tab gətirə bilib. Kənd əhalisi XIX əsrin 40–50-ci illərində zorla köçürülüb, kəndə İrandan və Türkiyədən gətirilən ermənilər (43 ailədə 370 nəfər) yerləşdirilib ^{299,300,301,302,303,304} .
86	Bazarcıq kəndində karvansara	1213-cü il	Kərbibasar mahalının Abaran rayonunun Bazarcıq kəndində	Abaran rayonu 03.01.1935-ci ildən– Aparan , Bazarcıq kəndi 15.06.1946-cı dən Arayi (Arik) adlandırılıb.	Memarlıq	Karvansara	Toponim kiçiltmə mənası bildirən “-cıq” şəkilçisinin “bazar” (basar) türk etnoniminə ³⁰⁵ qoşulması yolu ilə formalaşmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca düzəltmə topo-	Karvansara erməni millətçiləri tərəfindən dağıdılıb. Karvansaranın yalnız kiçik bir divarı qorunub saxlanılıb ki, bu da abidə haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan vermir ³⁰⁷ .	Qədim karvansara Kərbibasar mahalının Abaran rayonunun Bazarcıq kəndindən 1 km cənubda yerləşir. Karvansara 1213-cü ildə tikilib. Bazarcıq kəndi yaxınlığındakı karvansara digər Qərbi Azərbaycan karvansaralarına oxşar memarlıq kompozisiyasına malik idi. Digərlərindən yalnız ölçü və üslub xüsusiyyətlərinə, yəni böyük və ya kiçik olmalarına görə fərqlənirdi ³⁰⁸ . Karvansara ağ və boz rəngli

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							nimdir. Gətirilmə addır. Qars əyalətinin Kağızman dairəsindəki Bazarcık kəndindən gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. ³⁰⁶		böyük çay və qaya daşlarından ağ suvaq məhlulu istifadə edilərək tikilib. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə ³⁰⁹ Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ³¹⁰ qeyd edilmişdir. 1590-cı ildən məlumdur ³¹¹ . Ermənilər buraya 1829–1830-cu illərdə Türkiyənin Muş, Alaşkert və digər vilayətlərindən köçürülmüşdür ³¹² , 1878-ci ildə kəndin Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1886-cı ilə aid məlumata görə, kəndin əhalisi ermənilər idi. 1946-cı ildə kənd “Arik” adlandırılmışdır.
87	Karvansara kəndində qədim karvansara	B.e. I minilliyin sonları	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Qaranlıq rayonunun Karvansara ³¹³ kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Karvansara kəndi, 1935-ci ildən İcevan adlandırılmışdır. 04.04.1946-cı ildə ləğv edilib, Mədinə (Lernəkert) kəndinə birləşdirilib.	Memarlıq	Karvansara	Karvansara yerli və xarici ölkələrdən gələn tacirlərin qaldığı və anbarlarında mallarını mühafizə etdiyi yer kimi xanlıqda mühüm yerə sahib idi. Toponim “ticarət yolu üzərində tikili bi-	Karvansara Azərbaycan tarixi və memarlığının nümunəsi olduğu üçün təmir və restavrasiya olunmayıb. Karvansaranın qalıqları hal-hazırda ərazidə qalır. “Erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qədim karvansara Karvansara kəndində yerləşir. Kənddəki tikilinin qalıqlarını ilk baxışda qala divarlarına bənzətmək mümkün olsa da, bünövrəyə diqqətlə baxdıqda, iri bir karvansara kompleksinin planını açıqca sezmək mümkündür. Bu qədim abidələri fərqləndirən əsas cəhətlər isə onların memarlıq həlli və yaş fərqi- dir. Örgiş-cə qalası eramızdan əvvəlki birinci minilliyin sonlarına, ikinci minilliyin əvvəllərinə aid olub ovalşəkili forma kəsb etdiyi halda,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							na” mənasında işlənən “karvansara” sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan sadə quruluşlu toponimdir ³¹⁴ .		Karvansara kəndi ərazisindəki tikili dəqiq dördbucaqlı planda olub, dövrələmə otaqlar və tövlələrdən ibarət qapalı kompleksi xatırladır ki, bu qəbil memarlıq həllinin eramızın birinci minilliyinin sonlarına aid olduğu əlavə sübuta ehtiyac duyulmayan faktdır. Ən əsas məqamlardan biri isə odur ki, karvansara kompleksinin qalıqları ilə eyniadlı kəndin ocaq yerlərinin xarabaları arasında açıqca müşahidə olunan bir sədd var³¹⁵. Rayon mərkəzindən 10–12 km cənub-şərqdə, Mədinə kəndinin yanında, Əyriçay çayının sahilində yerləşir. Kəndin adı erməni mənbələrində Əyriçay Karvansara və Əyricə Karvansara kimi də qeyd edilmişdir³¹⁶. 12 aprel 1728-ci ildə Əhməd şah Mehmet xan oğlu tərəfindən təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində kənd məhz Dilənçi adı ilə təqdim olunub və onun sultan xəzinəsinə illik vergisinin 6890 ağça həcmində müəyyənləşdirildiyi barədə müvafiq qeydlər aparılıb. 1831-ci ildə isə kənd “Karvansaray” adı ilə qeydə alınıb. O zaman kəndin 168 nəfər türk əhalisi varmış.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Erməni tarixçisi Z.Korkodyanın rəsmi statistikaya istinadən hazırladığı “Sovet Ermənistanının əhalisi 100 ildə: 1831-1931” kitabındakı məlumatlardan isə aydın olur ki, bu göstərici 1886-cı ildə 205, 1897-ci ildə 310, 1904-cü ildə 418, 1914-cü ildə 623 nəfər həddinə qədər yüksəlib. 1918-ci ildə isə erməni daşnak qoşunları kəndi talayaraq yandıırıblar. Ermənilər kəndə 1928–1930-cu illərdə köçürülüb³¹⁷ Ermənistan SSR Ali Sovetinin 4 aprel 1946-cı il tarixli qərarı ilə Karvansara bir inzibati vahid kimi ləğv edilib, Mədinə kəndinə birləşdirilib. Azərbaycanlı əhali 1948–1953-cü ildə deportasiya olunub.
88	Muğancıq kəndində karvansara	XVIII–XIX əsrlər	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indiki Üçkilsə rayonundakı Muğancıq kəndində	Üçkilsə (Vağarşapat) rayonu 09.09.1931-ci ildə yaradılıb. 12.03.1945-ci ildən Eçmiədzin	Memarlıq	Karvansara	Toponim muğanlı türk etnonimi ³¹⁸ əsasında formalaşmışdır. Muğancıq “muğan” və kiçiltmə mənası bildirən “-cıq” şəkilçisindən	Hazırda karvansaranın hündür girişinin tavan hissəsi yarıdağınaq vəziyyətdədir, otaqların olduğu bölmələrin tavanı uçub, yan, arxa, qabaq di-	Karvansara rayon mərkəzindən 5 km məsafədəki Muğancıq kəndində yol kənarında yerləşir ³²⁰ . Şərq memarlıq üslubunda tikilib. Tikintisində ağ və boz rəngli çay və qaya daşlarından istifadə edilib. Qapı, pəncərə və tağların kənarları mərmərlə hörülüb. Karvansara ikimərtəbəli olub, alt mərtəbə 4 tağlı tikilidən ibarətdir. Alt mərtəbədə atlar üçün tövlə, mağaza,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ibarətdir. “Kiçik Muğanlı” mənasını ifadə edir. Muğanlılar Muğan düzündə yaşamış türk dilli Azərbaycan tayfalarının ümumi adıdır. Sonralar muğanlıların bir hissəsi şahsevən türk tayfasının tərkibinə daxil olmuşdur ³¹⁹ . Etnotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir.	varları və karvansaranının içindəki iki cərgədən ibarət enli tağlı divar hissəsi isə qismən salamat qalsa da, arxa hissəsi uçub. İki tağ və ikinci mərtəbədəki tikilinin bir hissəsi qismən dağınıq vəziyyətdə qalmaqdadır. Karvansara ermənilər tərəfindən mənim-sənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	yeməcxana, hamam, üst mərtəbədə isə müştərilər üçün otaqlar mövcud olub. Uzunluğu 30–35, eni 10, hündürlüyü isə 7–8 metr civarında olub. Kəndin adı sonralar Muğan kimi rəsmiləşdirilmişdir ³²¹ . 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə, 1728-ci il mənbələrində Muğanlı kimi ³²² , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Muğancıq kimi ³²³ qeyd edilmişdir. Memarlığı ilə Azərbaycan maddi-mədəni irsini təmsil edən Muğancıq karvansarası kənd və ətraf ərazilərin azərbaycanlıların məskunlaşdığı yurd yeri olduğunu göstərir.

“Mənim Ermənistandakı ermənilərə mesajım belədir ki, biz onların dövləti ilə sülh istəyirik, bizim Ermənistana qarşı ərazi iddialarımız yoxdur, baxmayaraq ki, müharibədən əvvəl yüz minlərlə azərbaycanlı Ermənistanda yaşayıb və bütövlüklə etnik təmizləməyə məruz qalıb, onların mədəni və dini irsi tamamilə məhv edilib. Bununla belə, bizim heç bir ərazi iddiamız yoxdur. Lakin biz düşünürük ki, Azərbaycan və Ermənistan əlaqələrini normallaşdıranda və diplomatik əlaqələr quranda, Ermənistandan zorla deportasiya olunmuş azərbaycanlıların qayıtmaq hüququ var”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Türbələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məzlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
TÜRBƏLƏR									
89	Ağcaqışlaq kəndində Səlcuqlu dövrünə aid türbə	XII–XIV əsrlər	Gərnibasar mahalının Qəmərli rayonundakı Ağcaqışlaq kəndində	Qəmərli rayonu– Artaşat , Ağcaqışlaq kəndi 21.06.1948-ci ildən– Getaşen (Çaykənd) , 25.05.1967-ci ildən isə Getazat adlandırılıb.	Memarlıq	Türbə	Toponim “ağımtıl, bozumtul düzən, çöl” mənasında işlə-nən “ağca” sözü ilə ³²⁴ “qışlaq” sözünün birləş-məsindən əmələ gəl-mişdir. Rel-yeflə bağlı yaranan mü-rəkkəb quru-luşlu topo-nimdir. Tür-bədəki mu-karnasları Səlcuqluların inşa etdikləri bütün türbə, məscid və mədrəsələrdə görmək müm-kündür. Onla-rın təsiri ilə sonradan	Səlcuqlu dövrünə aid türbə, müsəlman-türk abidəsi ərazi-nin müsəlman-türk yurdu ol-duğunu sübut edən abidə ol-duğu üçün ermənilər tərəfindən üstü örtülərək gizlə-dilib. Hazırda erməni arxe-oloqlar tərəfindən türbə üzərində mənim-səmə və saxta-laşdırma pro-sesi başlanılıb. Bir müddət əvvəl sosial şəbə-kələrdə dola-şan fotolarda məqbərədə erməni arxeoloqlarının tədqiqatı başlaması	Ağcaqışlaq kəndindəki Səlcuqlu dövrünə aid qədim müsəlman türbəsi Gərnibasar mahalı ərazisində, sonradan İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, Qəmərli rayonunun mərkəzindən 10 km şimalda, Zəngi çayının sahilindəki Ağcaqışlaq kəndindəki yüksək ərazidə yerləşir. Müsəlman-türk türbəsi XII–XIV əsrlərə aiddir. Türbənin özü məhv olsa da, onun sərdabə hissəsinin qalması müəyyən edilib. Türbənin yerləşdiyi təpə ermənilər tərəfindən mistik ərazi kimi populyarlaşdı. Ətrafda yaşayan ermənilər bu yerin piramida olmasını bildirdikdən sonra həmin ərazi erməni mətbuatında da məşhurlaşdı. Misir piramidalarının bənzəri olması güman edilirdi. Elə həmin dövrdən də təpə “Dvin burg”, yəni Dvin piramidası adlanmağa başlandı. Abidəyə baxış keçirmək üçün əraziyə göndərilən erməni arxeoloqlar tərəfindən 2015–2016-cı illərdə abidənin üzəri basdırıldı və abidə gizlədildi. Daha sonra Ermənistan Milli Elmlər Akademiyası

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məzlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							mukarnas texnologiyası Osmanlı və Səfəvi memarlığına da keçmişdir. Hətta mukarnaslar İrəvanın Cümə məscidi olan Göy məscid-də də vardır. Ona görə də abidəni erməniləşdirmək çox gü-lünc olacaq. Qalır abidəni “özgəninkiləş-dirmək”. Bu işdə ma-hir usta olan “erməni alimləri” bu-nu etməyə cəhd edəcəklər, amma xatırlatmaq lazımdır ki, təkcə onların özlərinin paylaştığı	təsbit edilmiş-dir. ³²⁵	nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun direktoru Pavel Avetisyan abidəni gizlətmələrini dolayı yolla etiraf etmişdir. P.Avetisyan bu təpə haqqında məlumat verər-kən belə deyir: "...onun zirvəsində unikal bir abidə var – müsəlman məqbərəsi. Onu bizim institutun mütəxəssisləri təxminən 10 il əv-vəl aşkar etdilər. Böyük ehtimalla bu ya monqol, ya da səlcuq dövrünə aid bir məqbərədir. Xatırlayırınsızsa, oxşar bir məqbərə Yerevanda Abov-yan küçəsində də aşkar edilmişdi. Hələlik biz Getazat abidəsini gə-ləcək tədqiqatlar üçün konservasi-ya etdik". Türbənin üzərindəki elementlər onun müsəlman-türk abidəsi oldu-ğunu sübut edir. Abidədən çəkilən əvvəlki fotolarda ³²⁶ türbənin giriş hissəsində mukarnas olduğu açıq görünən element də var. Mukarnas İslam memarlığında geniş yayılmış dekorativ elementdir və ən çox tavanlarda, qübbələrdə, eyvanlarda istifadə edilir. Mukarnas üçölçülü və bir-birini təkrarlayan hüceyrə formalı strukturlardan ibarətdir. Səlcuqluların bölgəyə gəlişi ilə or-taya çıxan bu memarlıq nümunə-lərinə Orta Asiya, İran, Türkiyə və

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məzlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							fotolarda görünən elementlər onun türk memarlığına məxsus olduğunu göstərir.		Qafqazda rast gəlinməsi mümkündür. Çünki Səlcuqlu dövründə bütün bu ərazilər türklərə məxsus idi. Türbənin koordinatları—40.0381181, 44.5785240³²⁷. XVIII əsr mənbəyində göstərilir ki, kənddə türk mənşəli qəmərlı tayfası yaşayırdı³²⁸. Kənddə 1831-ci ildə 70, 1873-cü ildə 184, 1886-cı ildə 138, 1897-ci ildə 200, 1904-cü ildə 186, 1914-cü ildə 220, 1916-cı ildə 197 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qalaraq deportasiya olunmuş və kəndə xaricdən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanı sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma evlərinə qayıda bilməmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı, 1922-ci ildə 54, 1926-cı ildə 96, 1931-ci ildə 102 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır³²⁹. SSRİ Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarları ilə 1948–1953-cü illərdə azərbaycanlılar Azərbaycana köçürülmüşdür. İndi orada yalnız ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məzlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
90	Bayram türbəsi	XX əsr	Zəngəzur mahalının Meğri rayonundakı Aldərə kəndində	Meğri rayonunun Aldərə kəndi–1930-cu ildən Alidzor	Memarlıq	Türbə	Toponim qədim Azərbaycan dilində “qırmızı” mənasını bildirən “al” sözü ilə “dər in çuxur” mənasında ifadə edilən “dərə” sözünün birləşməsindən formalaşmışdır və “qırmızı dərə” mənasını ifadə edir. Kəndin ərazisinin torpağı qırmızı süxurlardan ibarət olduğu üçün kənd Aldərə adlandırılmışdır. Relyef əsasında yaranan mü-rəkkəb quruluşlu toponimdir ^{330,331} .	Bayram türbəsi Azərbaycan xalqına məxsus dini-irfani, abidə kimi maddi-mədəni irsin dəyərli elementlərindən hesab olunur. Azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə baş verən sonuncu deportasiyasından sonra Bayram türbəsi ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Bayram türbəsi Meğri rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, Araz çayının sahilindəki Aldərə kəndində yerləşib. Türbə Bayram Quliyevin məzarının olduğu yerdir. Kənd sakinləri bu türbəni ziyarət edirdi. Kəndin yeganə küçəsi onun adını daşıyıb. Türbə qəbiristanlığın ən yüksək yerində tikilib. Məzar daşınının kənarlarında 3–4 metr dəmir dirəklər üzərinə dəyirmi dəmirdən günbəz yerləşdirilib. Türbə metal konstruksiya ilə hazırlanıb. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Əlidərə formasında³³² qeyd edilmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 131, 1873-cü ildə 911, 1886-cı ildə 1077, 1897-ci ildə 1094, 1904-cü ildə 1505, 1914-cü ildə 1987 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1918-ci ildə erməni təcavüzünə məruz qalan əhali deportasiya olunmuş, indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra 1922–1924-cü illərdə tarixi-etnik torpaqlarına qayıda bilmişlər. Burada 1926-cı ildə 414, 1931-ci ildə 490, 1959-cu ildə 601, 1970-ci ildə 831, 1979-cu ildə 784 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşa-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məzlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									mışdır. 1988-ci ilin noyabrın 24–28-də kəndin sakinləri–azərbaycanlılar yenidən qovulmuşdur ^{333,334} . İndi orada ermənilər yaşayır.
91	İrəvan şəhərində türbə	1319-cu il	İrəvan şəhərində	1828-ci ilədək İrəvan , 1828–1936-cı illərdə Eri-van , 1936-cı ildən Yere-van adlandırılıb.	Memarlıq	Türbə	İrəvan şəhərində yerin 9 metr altında yerləşən müsəlman türbə-sərdabə arxeoloji abidə kimi Azərbaycan, İslam və dünya tarixi üçün əhəmiyyətlidir.	Hazırda qismən yararlı vəziyyətdə olan tarixi türbənin üzərində gecə klubu fəaliyyət göstərir. Türbəni ziyarətə icazə verilmir. 2024-cü il fevral ayında CBC kanalı İrəvanda abidənin üzərində yerləşən gecə klubunda da çəkiliş edib. Bu möhtəşəm abidəyə hələ də ziyarətçi buraxılmır.	İrəvan şəhərində 1319-cu ilə aid olan müsəlman türbəsi hazırkı dövrdə yer altında qismən yaralı vəziyyətdə olan tarixi Azərbaycan abidələrindən biridir. Ağqoyunlu hakimiyyəti dövründə inşa olunduğu ehtimal olunur. Türbəni digər müsəlman türbələrindən fərqləndirən cəhət bu türbənin içərisində sərdabələrin olmasıdır. 5–6 metr hündürlüyü, 6–7 metr civarında eni olan türbə yarıoval formada qalın ağ mərmər və qırmızı tuf daşdan istifadə edilərək inşa olunub. 4 tağlı türbənin divar və tavan hissəsi oyma naxışlarla bəzədilib. Türbədən sərdabəyə yuxarıdan enən pilləkən qoyulub. Türbənin yerin üst hissəsindəki günbəzli təbəqəsi dağılıb, yerində ermənilər tərəfindən gecə klubu tikilib, yerin altındakı sərdabə bölməsi qismən salamat qalıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məzlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
92	Qaraçanta kəndində türbə	XX əsr	Şörəyel mahalının Ama-siya rayonunun Qaraçanta kəndində	Qaraçanta kəndi 04.05.1939-cu ildən Əzizbəyov , 19.04.1991-ci ildən isə Areqnadem adlandırılıb.	Memarlıq	Türbə	Erməni idarəçiləri azərbaycanlı əhaliyə məscid tikməyə icazə vermədikləri üçün hörmət və etibar sahibi şəxslərə türbə tikilir və bu türbələr mərhumun yaxınları, tayfa nümayəndələri və hörmətini qazandığı insanlar tərəfindən ziyarət edilirdi.	1987–1991-ci illərdə həyata keçirilən azərbaycanlı əhali-nin zorla köçürülməsindən sonra yerləşdi-yi qədim qəbiristanlıq ərazisindəki türbənin günbəz və yarından çox hissəsi erməni-lər tərəfindən dağıdılıb. Türbənin hazırkı dövrdə 1 metr civarında kvadrat formada xarabalığı qalıb (türbənin müasir dövrə aid fotosu) ³³⁵ .	Qaraçanta kəndindəki türbə kənd qəbiristanlığında yerləşirdi. Kəndin kənarındakı hündür təpədə yerləşən türbənin eni və uzunluğu 3 metr, hündürlüyü isə 2,5–3 metr, türbə damının hündürlüyü isə 1,5–1,6 metr civarında olub. Türbə kvadrat formasında inşa olunun müsəlman abidəsidir. Türbənin tikintisində qara çay daşı və qırmızı tuf daşlardan istifadə edilib. Türbənin aşağı, orta, yuxarı və günbəzə qədər olan hissəsində hər 40 santimetrdən bir qara çay daşından kəmər hörülüb. Bu xüsusiyyət memarlıq baxımından türbəni bölgədəki digər müsəlman türbələrindən fərqləndirir. Qaraçanta kəndi xalqın “Hulley” adlandırdığı dağın ətəyində yerləşir. 1988-ci ildə Qaraçantada 600 ev, 314 ailə, 1750 nəfərdən ibarət olan kəndin məktəbinin tipi orta, şagirdlərin sayı 500 olub. Dini-ruhani dərslərin keçirildiyi kənddə dünyəvi dərslərin əsası 1927-ci ildə qoyulub. 1938-ci ildə 7 illik məktəb açılıb, 1962-ci ildən isə orta məktəbə çevrilib. 1886-cı ildə 348, 1897-ci ildə 440, 1908-ci ildə 665, 1914-cü ildə 729 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1922-ci ildə kənddə 547, 1926-cı ildə 670,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məzlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1931-ci ildə 688 ³³⁶ , 1939-cu ildə 774, 1959-cu ildə 803, 1970-ci ildə 1442, 1980-ci ildə 1490 ³³⁷ , 1987-ci ildə 1600 nəfər ³³⁸ yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1988-ci ildə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan kütləvi deportasiyası zamanı əhali kəndi tərk etmişdir. 1988-ci ilin sonuna olan bəzi məlumatlara görə, kəndin əhalisi 1750 nəfər olmuşdur.

“Qeyd etdiyim kimi, xalqımız XX əsrdə üç deportasiya dalğasına məruz qalmışdır – 1918-ci ildə birinci, 1940 – 50-ci illərdə ikinci və 1980-ci illərin sonları – 1990-cı illərin əvvəllərində üçüncü deportasiya baş vermişdir. İki deportasiyadan müəyyən müddətdən sonra Azərbaycan xalqı öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmış, yəni, hamısı olmasa da, böyük bir qisim qayıtmışdır. Bu, bizdə haqlı olaraq əminlik yaradır ki, üçüncü etnik təmizləmə dalğasına məruz qalmış Qərbi azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarına qayıdacaqlar. Bunu deməyə əsas verən bir çox amillər var. Əlbəttə ki, Vətən sevgisi, o torpaqlar unudulmayıb və unudulmayacaq, o torpaqları görməyən Qərbi azərbaycanlıların sonrakı nəsilləri Vətən həsrəti ilə yaşayırlar”.

İlham Əliyev,

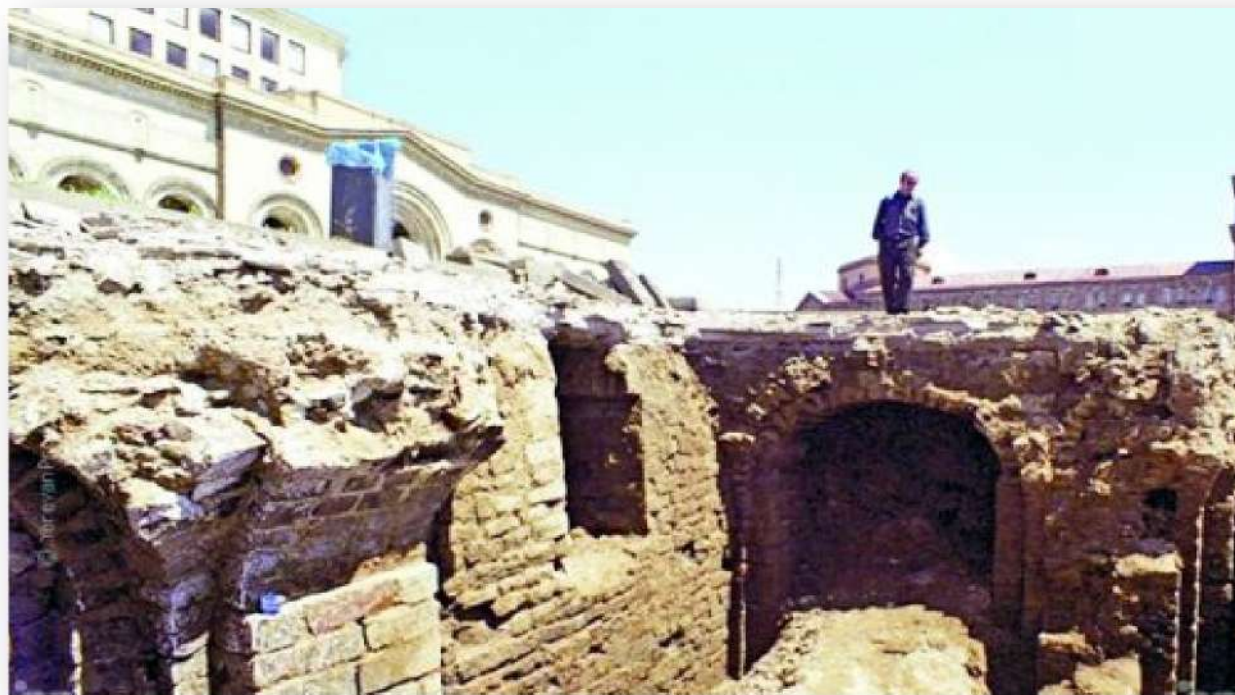
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Sərdabələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
SƏRDABƏLƏR									
93	Ağudi kəndində qədim sərdabə	1173-cü il	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Ağudi kəndində	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən Sisian , Ağudi kəndi 19.04.1991-ci ildən Aqitu adlandırılıb.	Memarlıq	Sərdabə	Sərdabənin üzərində həkk olunan yazılardan da məlum olur ki, ərazidə türk tayfaları yaşayıb. Toponim qədim türk dilində “hörmətli, uca, yüksək” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə “uti//udi” türkdilli tayfanın adı əsasında formalaşmışdır ³³⁹ . Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	Hazırkı dövrdə sərdabə yaxırxaraba vəziyyətdədir. Üzərindəki lövhəyə zərər verildiyi üçün lövhədə həkk olunan mərhumun adı oxunacaq vəziyyətdə deyil.	Sərdabənin son şəklini 2021-ci ildə G.Mattu çəkib. Üzərindəki yazıdan da məlum olduğu kimi, qədim sərdabə 1173-cü il Səlcuqlu dövrünə aiddir ³⁴⁰ . Qəbiristanlıq ərazisində yerləşən sərdabənin girişində qapının sağ tərəfində yerləşən daş kitabəyə zərər verilib. Sərdabənin giriş qapısının eni 1 m, uzunluğu 3 m, hündürlüyü isə 1,5 m civarındadır. Qaya daşları ilə hörülüb. Ağudi kəndi Qafqazın 5 verstlik xəritəsində “Aqudi” formasında qeyd edilib ³⁴¹ . Kənddə 1831-ci ildə 60, 1873-cü ildə 450, 1886-cı ildə 903, 1897-ci ildə 1162, 1908-ci ildə 1345, 1914-cü ildə 1070 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ³⁴² . 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi soyqırımına məruz qalaraq qovulmuşdur. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar doğma evlərinə qayıd bilməmişdir. Burada 1922-ci ildə 298, 1926-cı ildə 319, 1931-ci ildə 496, 1959-cu ildə 828, 1970-ci ildə 1222 nəfər ³⁴³ azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin azərbaycanlı əhalisi deportasiya olunub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
94	İrəvan şəhərində sərdabə	1319-cu il	İrəvan şəhərində	1828-ci ilədək İrəvan , 1828–1936-cı illərdə Eri-van , 1936-cı ildən Yerevan adlandırılıb.	Memarlıq	Sərdabə	İrəvan şəhərində yerin 9 metr altında yerləşən müsəlman türbə-sərdabə arxeoloji abidə kimi Azərbaycan. İslam və dünya tarixi üçün əhəmiyyətlidir.	Tarixi türbənin üzərində hazırda gecə klubu fəaliyyət göstərir. 2024-cü il fevral ayında CBC kanalı İrəvanda abidənin üzərində yerləşən gecə klubunda çəkilmiş edib. Bu abidəyə ziyarətçi buraxılmır. Fotoları ora enməyə (9 metr dərinlikdə yerləşir) müvəffəq olmuş bir erməni çəkib. Həmin şəkillər abidənin bu günə qədər məlum olan bir neçə fotolarından biridir ³⁴⁴ .	İrəvan şəhərində 1319-cu ilə aid olan müsəlman türbəsi hazırkı dövrdə yer altında qismən yararlı vəziyyətdə olan tarixi Azərbaycan abidələrindən biridir. Ağqoyunlu hakimiyyəti dövründə inşa olunduğu ehtimal olunur. Digər müsəlman türbələrindən fərqləndirən cəhət bu türbənin içərisində sərdabələrin olmasıdır. 5–6 metr hündürlüyü, 6–7 metr civarında eni olan türbə yarıoval formada qalın ağ mərmər və qırmızı tuf daşdan istifadə edilərək inşa olunub. 4 tağlı türbənin divar və tavan hissəsi oyma naxışlarla bəzədilib. Türbədən sərdabəyə yuxarıdan enən pilləkən qoyulub. Türbənin yerin üst hissəsindəki günbəzli təbəqəsi dağılıb, yerində ermənilər tərəfindən gecə klubu tikilib, yerin altındakı sərdabə bölməsi qismən salamat qalıb. Dəbdəbəli və əzəmətli və möhkəm memarlıq üslubu ilə diqqət çəkən sərdabənin əsilzadə və hökmdar ailəsi üçün tikildiyi ehtimal olunur.

“Əlbəttə ki, Qərbi azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmalıdırlar, bu, onların hüququdur, bütün beynəlxalq konvensiyalar bu hüququ onlar üçün tanıyır. Biz də Azərbaycan dövləti olaraq əlimizdən gələni etməliyik ki, bu hüququ təmin edək. Yenə də mən orada da İcmanın nümayəndələri ilə görüş zamanı demişdim ki, biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik və əminəm ki, buna nail olacağıq. Çünki bu gün bizim məkanda, ümumiyyətlə, Avrasiya məkanında monodövlətlər yoxdur və Ermənistan üçün də yaxşı olar ki, necə deyərlər, bu monodövlət damğasını öz üzərindən götürsün. Bunun ən yaxşı və ən ədalətli yolu Qərbi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına qayıtmalarıdır”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Günbəzlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
GÜNBƏZLƏR									
95	Qara Seyidin günbəzi	1950-ci il	Şörəyel mahalının Ağba-ba nahiyyəsinin Amasiya rayonundakı Quzukənd kəndində	Quzukənd kəndi 08.08.1991-ci ildən- Qar-nəriç adlandırılıb.	Memarlıq	Günbəz	Toponim “quz”–“oğuz” etnoniminin ərəb dilində işlənən formasıdır. Türk etnonimində türk dilində “yaşayış məntəqəsi, şəhər” mənasında işlənən “kənd” sözünün birləşməsi əsasında yaranmışdır.	1989-cu ilin yanvar ayında azərbaycanlıların kənddən zorla qovulmasından sonra qəbiristanlıq və Qara Seyidin günbəzi ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Qara Seyidin günbəzi Amasiya rayonundakı Quzukənd kənd qəbiristanlığında yerləşirdi. Günbəzin uzunluğu 3,5, eni 3,5, hündürlüyü isə 2,5 metr civarında idi. Dörkunc boz daş və ağ suvaq məhlulu istifadə edilərək inşa olunmuşdu. Günbəz hissəsi 1,5 metr civarında oval quruluşlu idi. İçərisində ortada Qara Seyidin məzarı yerləşirdi. Qara Seyid kəndin nüfuzlu və hörmət qazanmış sınaqlı seyidi idi. Hər kəs ona hörmət edirdi. Kənd əhalisi günbəzi ziyarət edər, şam yandırar, dualar edər ³⁴⁵ . Erməni mənbələrində kəndin adı “Kuzikənd”, “Xozikənd”, “Xozulu” formasında qeyd edilir. Kənddə 1886-cı ildə 222, 1897-ci ildə 382, 1908-ci ildə 379, 1914-cü ildə 455 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. Kənd 1918–1919-cu illərdə Qarsda qurulan Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin tərkibində olmuşdur. 1920-ci ildə erməni silahlı dəstələrinin hücumu nəticəsində kənd dağıdılıb, əhali soyqırımına məruz qalmışdır. 1921-ci ildə bağlanan

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Qars müqaviləsi ilə kənd Ağbaba nahiyyəsinin tərkibində sovet Ermənistanına daxil edilmişdir. Bundan sonra kənd əhalisinin bir qismi geri qayıdıb. Kənddə 1922-ci ildə 439, 1926-cı ildə 463, 1931-ci ildə 497, 1939-cu ildə 577, 1959-cu ildə 546, 1970-ci ildə 856, 1979-cu ildə 996, 1987-ci ildə 984 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1988-ci ilin noyabr-dekabr və 1989-cu ilin yanvarında azərbaycanlılar zorla tarixi torpaqlarından qovulublar.
96	Seyid Mir Hüseyn ağanın günbəzi	XIX əsr	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Şəki kəndində	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən Sisian adlandırılıb.	Memarlıq	Günbəz	Toponim kimmerlərin tərkibində gələn sak ³⁴⁶ , ³⁴⁷ əsasında yaranmışdır. Şəki “sak // saka” etnoniminin fonetik variantıdır. Albaniya dövründə Səhl ibn Sumbatın Şəki hakimi olduğu yazılır. Q.Qeybulayev saka türk etnoniminin həm də	Şəki kəndinin qəbiristanlığı n-da yerləşən Seyid Mir Hüseyn ağanın günbəzi 1988-ci ildə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Bölgənin tanınmış din xadimi olan Seyid Mir Hüseyn ağanın günbəzi Qarakilsə rayonunun Şəki kəndinin qəbiristanlığında yerləşir. Yerli əhali arasında hörmətlə adı çəkilən, böyük soy-kökə malik olan Seyid Mir Hüseyn ağanın vəfatından sonra kəndin imkanlı şəxsləri və Seyid Mir Hüseynin doğmaları tərəfindən tikilən günbəzi kənd sakinləri ziyarət edirdilər. Günbəzin uzunluğu 3,5, eni 3,5, hündürlüyü isə 2,7–3 metr civarında idi. Dam örtüyünün hissəsi oval və təxminən 1 metr hündürlüyündə idi. Kənddə 1831-ci ildə 148, 1873-cü ildə 445, 1886-cı ildə 657, 1897-ci ildə 1191, 1908-ci ildə 1605, 1914-cü ildə 1584 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ³⁴⁹ . 1918-ci ilin avqust ayında

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							“şaka” formasında olduğunu göstərir ³⁴⁸ . Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.		azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qalaraq deportasiya edilmişdir ³⁵⁰ . Xaricdən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalanlar öz kəndlərinə qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 282 azərbaycanlı, 12 nəfər erməni, 1926-cı ildə 385 nəfər azərbaycanlı, 407 nəfər erməni, 1931-ci ildə 557 nəfər azərbaycanlı, 510 nəfər erməni yaşamışdır ³⁵¹ . 1988-ci ilin noyabr ayında azərbaycanlılar tamamilə deportasiya olunmuşdur. İndi burada yalnız ermənilər yaşayır.

“Bu gün Qərbi azərbaycanlıların görkəmli nümayəndəsinin abidəsinin ucaldılması təbii olaraq, ilk növbədə, Aşıq Ələsgərin xatirəsinə Azərbaycan xalqının hörmətinin əlamətidir. Ancaq, eyni zamanda, bu abidə bütün Qərbi azərbaycanlıları və bütün Azərbaycan xalqını yenə də bir amal uğrunda birləşməyə dəvət edən hadisədir. Biz o günü səbirsizliklə gözləyirik, inanırıq, mən də inanıram, siz də inanırsınız. Gün gələcək biz Aşıq Ələsgərin ermənilər tərəfindən dağıdılmış abidəsini bərpa edəcəyik və Ağkilsə kəndində buna oxşar mərasim keçirəcəyik”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Etnoqrafik–arxeoloji abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
ETNOQRAFİK–ARXEOLoji ABİDƏLƏR									
97	Qaraçanta kəndində tarixi abidələr (alətlər, qiymətli əşyalar)	E.ə. III–II minilliklər	Şörəyel mahalının Ama-siya rayonundakı Qaraçanta (Qaraçəntey) kəndində	Şörəyel mahalının Qaraçanta kəndi 04.05.1939-cu ildən Əzizbəyov , 19.04.1991-ci ildən Arəq-nadem adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Abidə	Göybulaq yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çıxarılan əşyaların sonradan türk mənşəli tayfaların və azərbaycanlıların da məişətində istifadə edilən əşyalarla eynilik təşkil etməsi buranın qədim sakinlərinin azərbaycanlıların ulu babalarının olduğu sübutdur. Əşyalar yurd yerinin qədim oğuz yurdu olduğunu təsdiqləyir.	Qaraçanta ərazisində arxeoloji qazıntı nəticəsində çıxarılan müxtəlif əşyalar ermənilər tərəfindən mənimsənilib, İrəvanda müzeydə “ermənilərə aid qədim eksponatlar” kimi nümayiş etdirilir.	Qaraçanta ərazisində məskunlaşma eramızdan əvvəl III–II minilliklərə təsadüf edir. Sovet dövründə aparılan arxeoloji qazıntılar daha əlverişli coğrafi mövqeyə və iqlim şəraitinə malik olan ərazidə məskunlaşmanın tarixinin qədimliyini sübut edən faktlardan biridir. 1970–1980-ci illərdə Qaraçanta kəndi ərazisindəki Göybulaq adlanan yerdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı boş küplər, çömləklər, cürdəklər, saxsılar məişət əşyaları, kiçik qarmaqlar və müxtəlif əşyalar çıxarılıb. Çıxarılan qablar müxtəlif formalı, quruluşlu, rəngli və naxışlı olub. Əşyalar ərazidə dulusçuluq sənətinin və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsini göstərir ³⁵² . Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir ³⁵³ . Xalqın “Hulley” adlandırdığı dağın ətəyində yerləşən kəndin 1,5 km cənubundan Arpaçay (Qərbi Arpaçay) keçir. Kənddən Ələyöz dağına görmək mümkündür. Qarsla sərhəddə yerləşən Qaraçantanın qışı olduqca soyuq, yayı mülayimdir. “Duzdağ”,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									“Qapılızağa”, “Ömərdərəsi”, “Arpa-çayı”, “Hülleydağ”, “Ortatəpə”, “Üç-gözəllər”, “Məmmədağa”, “Daş-dərə”, “Göybulaq” dağ, dərə, bulaq adlarıdır. 1988-ci ildə Qaraçantada 600 ev, 314 ailə, 1750 nəfərdən ibarət olan kəndin məktəbinin tipi orta, şagirdlərin sayı 500 olub. Dini-ruhani dərslərin keçirildiyi kənddə dünyəvi dərslərin əsası 1927-ci ildə qoyulub. 1938-ci ildə 7 illik məktəb açılıb, 1962-ci ildən isə orta məktəbə çevrilib. 1886-cı ildə 348, 1897-ci ildə 440, 1908-ci ildə 665, 1914-cü ildə 729 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır 1922-ci ildə kənddə 547, 1926-cı ildə 670, 1931-ci ildə 688³⁵⁴, 1939-cu ildə 774, 1959-cu ildə 803, 1970-ci ildə 1442, 1980-ci ildə 1490³⁵⁵, 1987-ci ildə 1600 nəfər³⁵⁶ yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1988-ci ildə azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası zamanı əhali kəndi tərk etmişdir. 1988-ci ilin sonuna olan bəzi məlumatlara görə, kəndin əhalisi 1750 nəfər olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
98	Yuxarı Axtala kəndində arxeoloji abidələr	III–V əsrlər	Loru mahalının Allahverdi rayonundakı Yuxarı Axtala (Ağtala) kəndində	Allahverdi rayonu – 19.09.1969-cu ildən Tu-manyan	Memarlıq	Etnoqrafik-arxeolojiabidə	Kənd, məbəd və qala kompleksinin yerləşdiyi ərazi V əsrdən etibarən mənbələrdə Əgərək kimi tanınmağa başlamışdır ³⁵⁷ . Axtala kompleksinin yerləşdiyi ərazinin əhalisi sak-skif tayfalarının ərazidə məskunlaşmasından ³⁵⁸ sonrakı dövrdə davamlı olaraq türklərlə olmuşlər ³⁵⁹ .	Axtala kənd, məbəd və qala kompleksindən çıxarılan arxeoloji abidələr ərazidə arxeoloji tədqiqatlar aparmış fransız arxeoloq Jak de Morqan ərazidə 576 ədəd düzbucaqlı formalı məzar daşı qeydə almışdır. Qazıntılar zamanı mədəni təbəqələrdən e.ə. VIII əsrdən – Tunc və Dəmir dövründən başlayaraq sonrakı dövrləri də əhatə edən külli miqdarda arxeoloji material əldə edilmişdir ³⁶⁰ .	Azərbaycanlıların qədim dövrdən yaşadığı Yuxarı Axtala kəndi maddi-mədəni irs nümunələri baxımından zəngin ərazi olub. 1887–1889-cu illərdə Axtala kəndindəki məbəd və qala ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparmış fransız arxeoloq Jak de Morqan ərazidə 576 ədəd düzbucaqlı formalı məzar daşı qeydə almışdır. Qazıntılar zamanı mədəni təbəqələrdən e.ə. VIII əsrdən – Tunc və Dəmir dövründən başlayaraq sonrakı dövrləri də əhatə edən külli miqdarda arxeoloji material əldə edilmişdir ³⁶⁰ . Kəndin və məbədin adı türkcə olmaqla “ağ” və “tala” sözlərindən ibarətdir. ³⁶¹ Məbədin yerləşdiyi Ağtala kəndi tarixən türk tayfalarının yurdu olmuş və XX əsrin ortalarına kimi kənddə yalnız Azərbaycan türkləri, yunanlar və gürcülər yaşamışdır. XX əsrin əvvəllərində kəndə yunan ailələri köçərək məskunlaşmışdır. İlk ermənilər isə kəndə 1922-ci ildə köçüb gəlmişdir ³⁶² .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
99	Zod kəndində alban abidələri	III–V əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən – XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başkalafa, 1813–1814-cü illərdə Vəliğa olub) kəndində	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Zod kəndi – 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Etnoqrafik-arxeolojiabidə	Bəzi mənbələrə əsasən, “zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Bir digər açıqlamaya əsasən, alban tarixçisi Musa Kalankatlı eramızın birinci əsrinin ortalarından danışarkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənicə yazılışda <i>Savdey / Tsavdey</i> , V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi <i>Sod</i> tayfasının adını çəkir və onun Alban	Hazırkı dövrdə Zod kəndində yerləşən alban abidələrinin yuxarı hissəsi qismən dağılıb. Məzarlıqdakı abidələrin çoxu sınıq və yerə yatıq vəziyyətdədir ³⁶³ .	Zod kəndinin mərkəzində III–V əsrlərə aid olan, üzərində “Qrabar” əlifbası ilə yazılan albanların tarixindən bəhs edən xaç daşları kimi dəyərli tarixi abidələr mövcuddur. Ətrafında yaşayış evləri olan qədim qəbiristanlıqda bir neçə alban dövrünə aid qəbirüstü xaç daşı abidəsi qismən salamat qalmışdır. Qaya daşından yonulub hazırlanmış sarı rəngli qəbirüstü abidələrin hündürlüyü 1,5–2 metr, eni isə 0,5–0,6 metr civarındadır. Zod kəndinə İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahıda rast gəlinir. Rəsmi məlumatlara görə, Zod həmin vaxt, əhalisinin etnik tərkibi etibarilə sırf türk kəndi idi və burada 425 nəfər yaşayırdı. 1873-cü ildə kənd əhalisinin sayı artaraq 905, 1897-ci ildə 1588 nəfərə çatmışdır. 1905–1907-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin təxminən 100 evi, 300–350-yə yaxın, 1914-cü ildə isə 1988 nəfər əhalisi olmuşdur. 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin 200–230 evi, 800–1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 125 evi, 500 nəfərə yaxın əhalisi Azərbaycanın Göygöl

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							çarı Ərənin nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Bu etnonim/tayfa adı Göyçə mahalındakı Zod toponimində öz əksini tapmışdır.		rayonunda məskunlaşmışdır. 1987–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kəndin 400–450 evi, 1600–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuş və onlar qaçqın düşmüşlər. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Xanlar (indiki Göygöl), Samux və başqa yerlərdə məskunlaşmışlar. Kənd əhalisi bu günə qədər məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar. Kəndin 650–700 evi, 4700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur ³⁶⁴ .

“Ermənistanı bizə qarşı yönəltmək üçün bəzi Qərb dövlətlərinin planları göz qabağındadır. Təbii ki, onları erməni xalqı maraqlandırmır. Erməni xalqı, sadəcə, onlar üçün bir alətdir, bir vasitədir ki, Azərbaycanı daim təzyiq altında saxlasın, Ermənistan ərazisindən istifadə edərək Azərbaycan üçün və Ermənistanın digər qonşuları üçün təhdid mənbələri yaratsın və beləliklə, öz maraqlarını təmin etsin. Yəni, bu metodologiya kifayət qədər bəsitdir. Ancaq onu da bilməlidirlər ki, biz buna imkan verməyəcəyik. Mən artıq demişəm ki, əgər biz real təhdid görsək, o təhdidi istənilən ərazidə məhv etmək bizim üçün böyük çətinlik yaratmayacaq. Onu hər kəs bilsin”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qəbirüstü heykəllər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QƏBİRÜSTÜ HEYKƏLLƏR									
100	Babakişi kənd qəbiristanlığında qəbirüstü at heykəli	V–VI əsrlər	Dərəçiçək mahalının Aşağı Axta rayonundakı Babakişi kəndində	Aşağı Axta rayonu 30.06.1959-cu ildən Hrazdan , Babakişi kəndi isə 15.07.1948-ci ildən Ağav-nadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Toponim Babakişi şəxs adı əsasında yaranmışdır. Antropo-toponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ³⁶⁵ .	Qəbiristanlıq ərazisində hazırkı dövrdə də qalan at heykəli “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Babakişi kəndindəki at heykəli kənd qəbiristanlığının ərazisində yerləşir. At heykəlinin yerləşdiyi qəbiristanlıq Babakişi kəndindən şimal-şimal-şərq hissədə, meşənin kənarındadır. Burada qədim türk qəbiristanlığından nişanə qalan bir ədəd at fiqurlu qəbirüstü abidə var. Qədim müsəlman qəbiristanlığında olan və türk mənşəli tayfaların ərazidə yaşadığını sübut edən qəbirüstü qoç heykəli hələ də oradakı at heykəli ilə birlikdə qalmaqdadır³⁶⁶. Babakişi kəndi rayon mərkəzindən 10 km şimal-qərbdə, Mıxana çayının yaxınlığında yerləşir. Ermənilər buraya 1829-cu ildə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən köçürülüb³⁶⁷. 1878-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Kənddə 1897-ci ildə 11 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1886-cı ilə aid məlumatlara görə, kəndin əhalisi ermənilərdən ibarət idi. 1905–1906-cı illərdə azərbaycanlılar kənddən qovulmuş, bütün kəndə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									ermənilər yerləşdirilmişdir. 1926-cı ildə ermənilərlə yanaşı, 3 nəfər azərbaycanlı ³⁶⁸ yaşayıb. 1930-cu ildə kənddə olan 3 nəfər azərbaycanlı da qovulmuşdur. İndi kənddə yalnız ermənilər yaşayır.
101	Babakişi kənd qəbiristanlığında qəbirüstü qoç heykəli	V–VI əsrlər	Dərəçiçək mahalının Aşağı Axta rayonundakı Babakişi kəndində	Aşağı Axta rayonu 30.06.1959-cu ildən Hrazdan , Babakişi kəndi isə 15.07.1948-ci ildən Ağav-nadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Toponim Babakişi şəxs adı əsasında yaranmışdır. Antropo-toponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ³⁶⁹ .	Qəbiristanlıq ərazisində hazırkı dövrdə də qalan qoç heykəli “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Babakişi kəndindəki qoç heykəli kənd qəbiristanlığının ərazisində yerləşir. Qoç heykəlinin yerləşdiyi qəbiristanlıq Babakişi kəndindən şimal-şimal-şərq hissədə, meşənin kənarındadır. Burada qədim türk qəbiristanlığından nişanə qalan bir ədəd qoç fiqurlu qəbirüstü abidə var. Qədim müsəlman qəbiristanlığında olan və türk mənşəli tayfaların ərazidə yaşadığını sübut edən qəbirüstü qoç heykəli hələ də oradakı at heykəli ilə birlikdə qalmaqdadır ³⁷⁰ . Tünd boz qaya daşından yonulmuş buynuzlu qoç heykəli günümüzdə də əzəmətini qoruyur. Hündürlüyü 60–70 sm və uzunluğu 1 metr civarında olan dördkünc formadakı qoç heykəli ağır qaya daşından hazırlanıb. Bu, onun dağılmaması səbəblərindən biridir. Heykəlin baş alın və sol yan tərəfində dəliklər var (güllə izləri olduğu ehtimal olunur).

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Babakişi kəndi rayon mərkəzindən 10 km şimal-qərbdə, Mıxana çayının yaxınlığında yerləşir. Ermənilər buraya 1829-cu ildə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən köçürülüb³⁷¹. 1878-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Kənddə 1897-ci ildə 11 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1886-cı ilə aid məlumata görə, kəndin əhalisi ermənilərdən ibarət idi. 1905–1906-cı illərdə azərbaycanlılar kənddən qovulmuş, bütün kəndə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1926-cı ildə ermənilərlə yanaşı, 3 nəfər azərbaycanlı³⁷² yaşayıb. 1930-cu ildə kənddə olan 3 nəfər azərbaycanlı da qovulmuşdur. İndi kənddə yalnız ermənilər yaşayır.
102	Böyük Qaraqoyunlu kəndində qəbirüstü qoç heykəli	VII–VIII əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Böyük Qaraqoyunlu (03.01.1935-ci ildən- Əzizli) kəndində	Basarkeçər rayonu–11.06.1969-cu ildən- Vardenis , Böyük Qaraqoyunlu kəndi 19.04.1991-ci ildən Norabak adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	XIX əsrin ortalarında kəndin maldarlarının Çalmalı dağında “Qatar” adlı yerdə yaylaq yurdu olub. “Əzizli” sözünün mənası kənd əha-	Oğuz tayfalarına məxsus qəbirüstü qoç heykəli azərbaycanlıların sonuncu deportasiyası dövrü olan 1987–1991-ci illərə qədər	Qəbirüstü qoç heykəli Basarkeçər rayonunun mərkəzindən 14 km məsafədəki Böyük Qaraqoyunlu kəndində yerləşir. Qəbirüstü heykəl kəndin qədim qəbiristanlıq ərazisində olub ³⁷³ . Boz daşdan yonulub hazırlanıb. Üzərində türk tayfalarına məxsus damğa mövcuddur. Qəbirüstü heykəlin uzunluğu 1,2 metr, hündürlüyü isə 0,6-0,7 m civarındadır. Qə-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							lisinin bir-birlərinə qarşı istiqanlı, qonaqpərvər olduqlarını bildirir. Toponim və qəbirüstü qoç heykəli kəndin qədim türk-oğuz yurdu olduğuna dair mühüm mənbədir.	qalırdı. Deportasiyadan sonra ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi nümayiş olunur.	biristanlıqdakı bir çox abidə sovet dövründə ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Qaraqoyunlu kəndinin yaranması XVIII əsrin əvvəlinə (1730) təsadüf edir. Kənd rayon mərkəzindən şərq tərəfdə 12 km məsafədə, mövqeyinə görə Göyçə mahalının ən uca dağı sayılan Çalmalı dağın 3 km cənub hissəsində yerləşmişdir. Kəndin iki tərəfi kiçik dağlıq silsiləsi, iki tərəfi isə düzənlikdir. Kəndin mərkəzindən çay axır və Göyçə mahalının 70%-i sərbəst görünür. Kənddə: uşaq bağçası, klub, kitabxana, orta məktəb, tibb məntəqəsi, ticarət obyektləri və rabitə xidməti mövcud idi. 1930–1932-ci illərdə kənddə dövlət tərəfindən məktəb açılmışdır. Məktəbin inzibati binası olmadığı üçün dərslər imkanlı şəxslərin evlərində keçirilirdi. 1937-ci ilə qədər ibtidai (I–IV), 1960-cı ilə qədər natamam orta (VIII), 1988-ci ilin dekabrına qədər isə orta (X) məktəb olmuşdur. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kənd əhalisi ermənilərə kəskin müqavimət göstərərək geri çəkilməmişdir. Beləliklə, 1905–1907-ci illərdə ermənilərin kənd əhalisini köçürmək cəhdləri heç bir fayda verməmişdir. Kəndin təxminən 100 evi, 500–600 nəfərə yaxın əhalisi olmuş-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									dur. 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kənd əhalisi doğma yurdlarından çıxarılıb. Əhali 1921-ci ilin yazında Attımustafalılar tayfasından olan Kərbəlayı Çobanın yaratdığı, mahalın igid oğlanlarından ibarət olan 15 nəfərlik dəstənin köməyi ilə geri qayıtmışdır. Bu dövrdə isə kəndin təxminən 120 evi, 700–800 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. Kərbəlayı Çoban və onun yaratdığı dəstə nəinki Qaraqoyunlu kəndini, eləcə də mahalda çıxarılan əksər kəndlərin əhalisini də doğma yurdlarına qaytardı. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kənd əhalisi doğma yurdlarından çıxarılmışdır. Kənd əhalisi Tərtər, Kəlbəcər və başqa yerlərdə məskunlaşmışdır. Əhalinin bir hissəsi 1953-cü ilə qədər doğma kəndə qayıtmış, bir hissəsi isə həmin yerlərdə qalmışdır. Kəndin 120–130 evi, 600–650 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1987–1991-ci illərdəki deportasiya zamanı kənddə 370 ev, 2000 nəfər əhali olmuşdur³⁷⁴.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
103	Elləroyuğu kəndində qəbirüstü at və qoç heykəlləri	VI–VII əsrlər	Şörəyel mahalının Ağba-ba nahiyyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun Elləroyuğu kəndində	Elləroyuğu kəndi– 1931-ci ildən El-lərkənd, 08.08.1991-ci ildən Lorasar	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Toponimlər cəm şəkilçisi qəbul etmiş qədim türk dilində “tayfa ittifaqı, tayfa təşkilatı”, “xalq, tayfa” mənasında işlənən “el” (il) sözü ilə qohumluq bildirən və III şəxsin təkində işlənən “oğlu” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Quru-luşca mürək-kəb toponimdir.	Elləroyuğu kəndindəki qəbirüstü heykəllər ermənilər tərəfindən mənim-sənilib, “erməni abidəsi” kimi nümayiş etdirilir.	Rayon mərkəzindən 26 km şimal-qərbdə azərbaycanlılar yaşamış kənd. Kənddə qədim türk tayfalarına məxsus çox sayda abidələr mövcud olub. Bunlar arasında kənd qəbiristanlığında ən çox diqqət çəkən at və qoç heykəlləri idi. Sayı çox olan bu abidələrin əksəriyyəti ermənilər tərəfindən İrəvana daşınıb və oradakı muzeylərdə erməni abidəsi kimi təqdim olunur. Dəniz səviyyəsindən 2140 metr yüksəklikdə yerləşir. Əhalisi 1905-ci ildə 286, 1914-cü ildə 437, 1931-ci ildə 294, 1970-ci ildə 292 nəfər yalnız azərbaycanlılardan ibarət olub. 1914–1931 illər kəsiyində əhalinin təxminən 2 dəfə azalması 1918–1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımının nəticəsidir. 1988-ci ilin noyabr-dekabr, 1989-cu ilin yanvar aylarında kəndin sakinləri – azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. İndi kənddə yalnız ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
104	Gölkənd (Göl) kəndində qəbirüstü at və qoç heykəlləri	V–VI əsrlər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonundakı Gölkənd (Göl) kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Göl-kənd kəndi 03.01.1946-cı ildən Liçk adlandırılıb. Tərcüməsi “göl” deməkdir.	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Abidələr bu yurtdun tarixinin qədimliyinə, oğuz eli olduğuna işarə edən maddi sübutlardır. Toponim Azərbaycan dilində “dənizlə bilavasitə əlaqəsi olmayan təbii su hövzəsi” mənasında işlənən “göl” sözü ilə ³⁷⁵ “kənd” sözü-nün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hidrotoponimdir. Qurulşca mürək-kəb toponimidir. Kəndin adı erməni dilinə kalka edilərək Liçk (Göl) qoyulmuşdur ³⁷⁶ .	Azərbaycanlıların deportasiya edildiyi 1988-ci ilə qədər oğuz kultu nümunələri qoç və at heykəllərinin bir qismi qalmaqda idi ³⁷⁷ . Sonrakı dövrlərdə erməni elementləri əlavə edilib “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qəbirüstü at və qoç heykəlləri rayon mərkəzindən 8 km məsafədə, indiki Martuni-Kamo şosesinin üzərində, kəndin müasir coğrafi mövqeyindən təxminən 800 metr qərbdə Göyçə gölünün sahilindəki Gölkənd kəndi ərazisindəki qədim qəbiristanlıqdadır. Qəbiristanlıqda alban qəbirüstü abidələri, 2–3 metr hündürlüyündəki oğuz qəbir abidələri ilə yanaşı, yenə oğuz türklərinin digər boylarına məxsus çox sayda qəbirüstü at və qoç heykəlləri də olub. 1918–1920, 1948–1953 deportasiyaları dövründə digər abidələrlə birlikdə at və qoç heykəlləri də ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Qoç heykəllərinin uzunluğu 1,2–1,5, hündürlüyü isə 0,5–0,6 m civarında olub və qaya daşlarından yonularaq hazırlanıb. Bu kənd Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ³⁷⁸ qeyd edilmişdir. Sonradan Gölkənd oykonimindəki kənd coğrafi nomeni ixtisar edilərək, erməni mənbələrində Göl formasında qeyd edilmişdir ^{379,380} . 1555-ci ildə Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyli-yinin inzibati bölgüsünə daxil olan vahidlərdən biri olub. 1728-ci ildə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"nin 12-ci səhifəsində aparılmış qeydlərdən isə belli olur ki, Osmanlıların tətbiq etdiyi inzibati bölgüyə əsasən, Göl kəndi Göyçə nahiyyəsinin inzibati ərazisinə daxil edilibmiş və onun sultan xəzinəsinə illik ödənci 3823 axça həcmində müəyyənləşdirilibmiş. XIX əsrin əvvəllərində yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş kənd Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı sayılan ən iri yaşayış məntəqələrindən biri olub. İ.Şopenin tərtib etdiyi siyahılara görə, 1831-ci ildə azərbaycanlı əhalisinin sayı 573 nəfərə çatıb. Göl kəndində 1886-cı ildə azərbaycanlıların sayının 1831-ci ildəki 573 nəfərdən azalaraq 370 nəfərə çatması müqabilində, ermənilərin sayı sıfır həddindən 284 nəfərə qədər artmışdır. 1914-cü ildə isə azərbaycanlıların sayı 1886-cı il həddindəkindən 4 dəfə aşağı – 86 nəfər olduğu halda, ermənilərin sayı 2 dəfə artaraq 532 nəfərə çatmışdı. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi erməni soyqırımına məruz qalıb və sağ qalanlar kəndi tərk etməli olublar.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
105	Kiçik Zeyvə kəndində dərviş və ruhani heykəlləri	XIV–XV əsrlər	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, sonradan Üçkilsə rayonunun Kiçik Zeyvə kəndində	Üçkilsə rayonu–Eçmiədzin, Kiçik Zeyvə kəndi 05.01.1978-ci ildən Arataşen adlandırılıb.	Memarlıq	Heykəl	Kənd, türk mənşəli toponim ³⁸¹ Zeyvə (sonra Yuxarı Zeyvə) kəndindən yaranmış məntəqədir ³⁸² . Toponim Azərbaycan dilində fərqləndirici əlamət bildirən “kiçik” sözü ilə ərəb dilində “guşə, künc, bucaq” mənasında işlənən zaviyə ³⁸³ sözü nün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	Ermənilər tərəfindən bir çoxu dağıdılsa da, kənd ərazisində olan Səfəvi dövrünə aid 20-dən artıq heykəl hazırda yüksək təpəlik yerdəki qədim qəbiristanlıq ərazisində yan-yanı cığır boyu düzülüb. “Erməni abidəsi” kimi təqdim edilir ³⁸⁴ .	Dərviş və ruhani heykəlləri rayon mərkəzindən 5 km cənub-şərqdəki Kiçik Zeyvə kəndində yerləşir. Kəndin digər adı Türk Zeyvəsi ³⁸⁵ , Tatar Zeyvəsi ³⁸⁶ olmuşdur. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ³⁸⁷ qeyd edilmişdir. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə imtiyazlı zümrələr içərisində feodallardan sonra ikinci yeri ruhanilər tuturdu. Ruhanilərə hər vilayətdə şeyxülislam, vaizlər və nəhayət, dərviş malikanələrindəki (xanəgah və zaviyələrdəki) şeyxlər daxil idi. Ömürlərini ibadətə keçirən ruhanilər, tərkidünyələr üçün bir küncdə, bucaqda, camaatdan kənarda tikilən evlər zaviyə adlanırdı və sonralar həmin yer yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdi ³⁸⁸ . Deməli, Zeyvə kəndləri, zaviyə sözünün əsasında formalaşmışdır. Digər tərəfdən, bu bir daha göstərir ki, həmin ərazi Səfəvilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Kənd ərazisində burada yaşayan ruhani və dərvişlərə heykəl qoyulub. Heykəllərin hündürlüyü 1,5–2 metr civarında olub. Boz qaya daşı və qırmızı tuf daş yonularaq hazırlanıb. Başlarındakı dərviş, şeyx və digər müsəlman ruhanilərin istifadə etdiyi baş geyimləri var. Günümüzdə kənd ərazisində 20-dən çox heykəl qalıb ³⁸⁹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Kənddə 1831-ci ildə 234, 1873-cü ildə 492, 1886-cı ildə 516, 1897-ci ildə 580, 1904-cü ildə 550, 1914-cü ildə 598, 1916-cı ildə 491, 1919-cu ildə 2174 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır ³⁹⁰ . Azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq tarixi-etnik torpaqlarından qırğınlarla deportasiya olunmuşdur. 1918-ci ildə azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdur.
106	Kiçik Zeyvə kəndində strel abidə	V–VI əsrlər	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, sonradan Üçkilsə rayonunun Kiçik Zeyvə kəndində	Üçkilsə rayonu Eçmiədzin, Kiçik Zeyvə kəndi 05.01.1978-ci ildən Arataşen adlandırılıb.	Memarlıq	Strel abidə	Kənd, türk mənşəli toponim ³⁹¹ Zeyvə (sonra Yuxarı Zeyvə) kəndindən yaranmış məntəqədir ³⁹² . Toponim Azərbaycan dilində fərqləndirici əlamət bildirən “kiçik” sözü ilə ərəb dilində “guşə, künc, bucaq” mənasında işlənən zaviyə ³⁹³ sözünün birləşməsindən yaranmışdır.	Ermənilər tərəfindən bir çoxu dağıdılma da, kənd ərazisində olan qədim qəbiristanlığın yanında strel abidələrindən biri hazırkı dövrdə qalmaqdadır. Ermənilər tərəfindən mənimlənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur ³⁹⁴ .	Strel abidə rayon mərkəzindən 5 km cənub-şərqdəki Kiçik Zeyvə kəndində yerləşir. Alban dövrünə aid strel abidə tünd boz qaya daşından yonulub hazırlanıb. Hündürlüyü 1,2, eni 1 metr olan qaya daşı üzərində ucaldılıb. Strel abidənin hündürlüyü 2,5–3, eni isə 0.4 metr civarındadır ³⁹⁵ . Kənddə 1831-ci ildə 234, 1873-cü ildə 492, 1886-cı ildə 516, 1897-ci ildə 580, 1904-cü ildə 550, 1914-cü ildə 598, 1916-cı ildə 491, 1919-cu ildə 2174 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır ³⁹⁶ . 1918-ci ildə azərbaycanlı əhalisi erməni təcavüzünə məruz qalaraq tarixi-etnik torpaqlarından qırğınlarla qovulmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
107	Yuxarı Axtala qəbiristanlığında qəbirüstü at və qoç heykəlləri	VIII–X əsrlər	Loru mahalının Allahverdi rayonundakı Yuxarı Axtala kəndində	Allahverdi rayonu – 19.09. 1969-cu ildən Tumanyan	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Yuxarı Axtala bütövlükdə azərbaycanlılardan ibarət kənd olub. Bu qəbirüstü daşlardan da görünür ki, bura bir türk qəbiristanlığıdır.	Azərbaycanlıların buradakı tarixi iz və mirasını silmək məqsədilə qəbirüstü heykəllərin üzərinə erməni elementləri və erməni xaçı əlavə olunub və indiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi sərgilənir.	Yuxarı Axtala kəndindəki at və qoç heykəlləri kəndin mərkəzi hissəsində məktəb və kənd mədəniyyət evindən 50 metr məsafədə yerləşir. Çox sayda at və qoç heykəllərinin yerləşdiyi ərazi kəndin qədim qəbiristanlığı olub³⁹⁷. Ərazi 889–942-ci illərdə Sacilər dövlətinin, 942–981-ci illərdə isə Salarilər dövlətinin hakimiyyəti altında olmuşdur. 981-ci ildə Salarilərin hakimiyyətindən sonra ərazidə Rəvvadilər və Şəddadilər sülaləsi möhkəmlənməyə başlamışdır.³⁹⁸ Ərazi Azərbaycan-türk sülalələrinin hakimiyyəti altında olmuşdur. Bölgədə Hülakülərin, Qaraqoyunluların hakimiyyəti iki əsrə yaxın davam etmişdir.³⁹⁹ Qədim qəbiristanlıqdakı qəbirüstü heykəllər məhz azərbaycanlıların da soyundan gəldiyi həmin türk tayfalarına mənsubdur. Axtala kəndi tarixən türk tayfalarının yurdu olmuş və XX əsrin ortalarına kimi kənddə yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. İlk ermənilər isə kəndə 1922-ci ildə köçüb gəlmişdir⁴⁰⁰.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
108	Zolaxaç (Zolağac) kəndində qəbirüstü qoç heykəli	IV–V əsrlər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolaxaç (Zolağac) kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Zolaxaç kəndi 03.01.1935-ci ildən Zola-kar	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Bu abidələrə və onların üzərində təsvir olunmuş möhürlərə Qərbi Azərbaycanla yanaşı, digər türk bölgələrində, Naxçıvanda, Vanda, Bitlisdə, Antalyada və bir çox yerlərdə rast gəlmək mümkündür. Bu ərazinin qədim sakinlərinin azərbaycanlıların da soyundan gəldiyi türk tayfaları olduğunu göstərir ⁴⁰¹ .	Zolağac kənd məzarlığında yerləşən qoç heykəlinin bir üzündə altıguşəli ulduz və Günəş əks olunmuş, digər tərəfindəki kitabəni isə XIX əsrdə kəndə köçürülmüş ermənilər silmişlər ⁴⁰² .	Zolağac kəndində qədim qəbiristanlıqda yerləşən qəbirüstü qoç heykəlin uzunluğu 1, hündürlüyü isə 0,5–0,6 metr civarındadır. Heykəl sarı qaya daşından yonulub hazırlanmışdır. Sərt, dəmir tərkibli qaya daşından ərsəyə gətirilən qoç heykəli əzəməti və forması dağılmadan günümüzə qədər qalmışdır. Qəbirüstü qoç heykəlinin bir tərəfində “OZ möhürü” var. Formanın bu quruluşu monqollar tərəfindən də tez-tez istifadə olunurdu. Bu, “Bəxt və Fırlanan Təkər” adlanır. Allahdan gəlib Allaha qayıtmağın sinonimidir. Digər tərəfdə isə qədim tamqalardan biri olan ED var. Onu Davud ulduzu və ya Süleyman möhürü adlandırırlar, lakin bu tamqanın ən qədim nümunələri türk coğrafiyalarında bu günə qədər istifadə olunur. ⁴⁰³ Zolağac kəndinin adına İ.Şopen tərəfindən tərtib edilmiş siyahıda rast gəlinir. 1831-ci ildə Zolağacın yalnız azərbaycanlılardan ibarət əhalisinin sayı 128 nəfər olub. 1873-cü ilə dair məlumatlarda isə Zolağac artıq qarışıq yaşayış məntəqələrinin siyahısında yer alır: 75 nəfər erməni və 153 nəfər azərbaycanlı. Bu tarixdən sonra isə Türkiyədən gətirilənlərin hesabına de-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									moqrafik balans ermənilərin xeyrinə sürətlə dəyişir. 1897-ci ildə kəndin erməni əhalisinin sayı azərbaycanlıların sayından az qala 3 dəfə çox idi: 286 nəfər erməni və 107 nəfər azərbaycanlı. 1918-ci ildə daşnak qoşunlarının Göyçədə törətdikləri qətləmlər zamanı kəndin 131 nəfər azərbaycanlı əhalisi soyqırımına məruz qalıb, sağ qalanlar isə kəndi tərk edib. 1922-ci ildən sonra kəndə qayıdıb orada həyatını bərpa edən azərbaycanlılar 1948-ci ildə Azərbaycana köçürülmüşdür ⁴⁰⁴ .
109	Zolaxaç (Zolağac) kəndində qəbirüstü at heykəli	IV–V əsrlər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolaxaç (Zolağac) kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Zolaxaç kəndi 03.01.1935-ci ildən Zola-kar	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	At və qoç heykəlləri Xəzər sahillərindən Anadolunun içərilərinə qədər uzanan mədəni zənginliyi təmsil edir. Bu abidələr həmin ərazilərdə türk-oğuz tayfalarının yaşadığını göstərir.	Hazırkı dövrdə at heykəlinin yerləşdiyi qəbiristanlıq ərazisi ermənilər tərəfindən dağıdılıb, bir çox hissəsində evlər tikilib. At heykəli orada günümüzdə də dağılmamış vəziyyətdə olan abidədir. Ermənilər tərə-	Qəbirüstü at heykəli Zolağac kəndindəki qədim qəbiristanlıqda yerləşir. Heykəl boz qaya daşından yonulub hazırlanmışdır. Abidə dördkünc formadadır. Abidənin üst bel hissəsinin sağ və sol tərəflərində hörük formasında uzun naxış təsvir olunub. Eyni naxış boynundakı lentdə də yer alıb. Uzunluğu 1, hündürlüyü isə 0,5–0,6 metr civarındadır. Yan tərəflərində hörük formasındakı naxışın altında uzun dalğavari naxış var ⁴⁰⁵ . Zolağac kəndinin adına İ.Şopen tərəfindən tərtib edilmiş siyahıda rast gəlinir. 1831-ci ildə Zolağacın yalnız azərbaycanlılardan ibarət əhalisinin

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								findən mə-nimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	sayı 128 nəfər olub. 1873-cü ilə dair məlumatlarda isə Zolağac artıq qarışıq yaşayış məntəqələrinin siyahısında yer alır: 75 nəfər erməni və 153 nəfər azərbaycanlı. Bu tarixdən sonra isə Türkiyədən gətirilənlərin hesabına demoqrafik balans ermənilərin xeyrinə sürətlə dəyişir. 1897-ci ildə kəndin erməni əhalisinin sayı azərbaycanlıların sayından az qala 3 dəfə çox idi: 286 nəfər erməni və 107 nəfər azərbaycanlı. 1918-ci ildə daşnak qoşunlarının Göyçədə törətdikləri qətliaamlar zamanı kəndin 131 nəfər azərbaycanlı əhalisi soyqırma məruz qalıb, sağ qalanlar isə kəndi tərk edib. 1922-ci ildən sonra kəndə qayıdıb orada həyatını bərpa edən azərbaycanlılar 1948-ci ildə Azərbaycana köçürülmüşdür ⁴⁰⁶ .

“Qərbi Azərbaycanda etnik təmizləməyə məruz qalan həmvətənlərimiz indi Qərbi Azərbaycan İcmasında birləşiblər. Onlar tarixi torpaqlara sülh yolu ilə qayıdışı qarşılarına məqsəd qoyublar. Qərbi Azərbaycan İcmasının hazırladığı Qayıdış Konsepsiyasına əsasən, indiki Ermənistan ərazisindən zorla deportasiya olunmuş azərbaycanlıların öz yurdlarına qayıdışı üçün müvafiq verifikasiya və zəmanət mexanizmi olan və hüquqi baxımdan məcburi olan beynəlxalq razılaşma əldə edilməlidir”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Arxeoloji abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
ARXEOLoji ABİDƏLƏR									
110	Nəredüz kəndində kurqan qəbirlər	3500 il əvvəl	Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Nəredüz kəndində	Kəvər rayonu 13.04.1959-cu ildən Kamo , Nəredüz kəndi – No-radus adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Kurqan qəbirlər	Kurqanlardakı arxeoloji nümunələrin 3500 il yaşı olduğu isə dünyanın bütün arxeoloqları tərəfindən təsdiqlənmiş faktdır. Toponim türk dillərində “sıldırım qayalıq, dərin dəre, uçurum” mənasında işlənən “nori” sözü ilə “düz” sözünün birləşməsindən əmələ gələn orotoponimdir ⁴⁰⁷ .	Nəredüz kəndindəki kurqan qəbirlər kəndin qərb hissəsində azərbaycanlıların 1988-ci ildəki deportasiyasına gədər qalırdı. Oğuz türkləri dövrünə aid olduğu üçün azərbaycanlılar ərazidən qovulduqdan sonra kurqanlar ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Kəndin qərbində 1988-ci ilə qədər toxunulmamış qalan qədim məzarlıqdakı kurqanlar–oğuz qəbirləri öz heyratamiz ölçüləri ilə diqqəti çəkirdi. O kurqanlarda hələ II Dünya müharibəsindən öncə Moskva arxeoloqlarının iştirakı ilə aparılmış qazıntılar zamanı tapılmış bəzək əşyalarının təxminən 3500 yaşı olduğu və o zərgərlik məmulatlarında istifadə olunmuş qızılın keyfiyyət etibarilə məhz Zod qızılı ilə eyniyyət təşkil etdiyi elmi cəhətdən rəsmən təsbit edilmişdir ⁴⁰⁸ . Kənddə əvvəlcə azərbaycanlılar yaşayıb. Kəndə ermənilər 1828-ci ildən sonra Türkiyədən köçürülüb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
111	Ördəkli kəndində kurqanlar (<i>abidə, alətlər, qiymətli əşyalar</i>)	E.ə. II minilliyin sonları	Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Ördəkli kəndində	Kəvər rayonu Sevan , Ördəkli kəndi–26.04.1946-cı ildən Lçaşen (Gölkənd)	Arxeoloji abidə	Kurqan qəbirlər	Toponim türk tayfalarından biri olan qızılbaşlara məxsus ördəkli ⁴⁰⁹ etnonimi əsasında formalaşmışdır. Etnotopo-nimdir. Quruluşca sadə toponimdir.	Qaladakı kurqan qəbirlər arxeoloji qazıntılar sonrası ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Arxeoloji qazıntılar zamanı çıxarılan əşyalar İrəvan şəhərinə aparılıb erməni elementləri əlavə olunaraq, erməniləşdirilib. Muzeylərdə ermənilərə aid tarixi əşya kimi nümayiş etdirilir.	Ördəkli qalasındakı kurqanlardan tapılan əşyalar burada məhz azərbaycanlıların da soyundan gəldiyi türk mənşəli tayfaların məskunlaşma tarixinin çox qədim dövrlərə dayandığını sübut edir. Ermənistan Elmlər Akademiyasının Tarix Muzeyinin əməkdaşı A.Mnatsakanyan Ördəkli kəndində (indiki Sevan rayonunun Lçaşen kəndi) qazıntılar zamanı eramızdan əvvəlki ikinci minilliyin sonlarına aid, yəni azı 3000 il yaşı olan kurqanlar aşkarlayıb və o kurqanlardan çoxlu sayda tunc silahlar və məişət əşyaları, həmçinin qızıl məmulatları tapıb. Dəfinə həqiqətən zəngin idi: kurqanlardan tunc bəzək əşyaları, silahlar, qızıl qolbağ və boyunbağları, cənazələrin yerləşdirilməsi üçün xüsusi taxta kətillərin qalıqları çıxdı. Tapıntıların tarixi barədə fikirlər yekdil idi; Moskva arxeoloqları tapılan əşyaların eramızdan əvvəlki dövrün ikinci minilliyinin ortalarına aid olduğunu, yəni azı 3500 illik bir tarixə malik olduğunu birmənalı şəkildə təsdiqləyirdilər. Akademik B.Piotrovski Mnatsakanyanın bu tapıntılarını tədqiq edəndən sonra bildirib ki, "...bu əşyalar burada

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									yaşayanların yüksək mədəniyyətinə şahidlik edir. Onlar Urartunun Zaqafqaziyaya doğru hərəkəti zamanı onlara qarşı vuruşmuş yerli qəbilələrin başçılarına məxsusdur”⁴¹⁰. Bu tədqiqatın nəticəsi Göyçənin əzəli sahiblərinin Urartuya heç bir aidiyyəti olmadığını, ən əsası, Göyçənin əzəli sahibləri olan türk tayfalarının hələ eramızdan əvvəlki XII–XI əsrlərdə “yüksək mədəniyyət nümunələri yaratmaq səviyyəsinə qədər inkişaf etdiklərini” təsdiqləyib.
112	Yuxarı Axtala kəndində kurqan qəbirlər	E.ə.III–II əsrlər	Loru Mahalının Allahverdi rayonundakı Yuxarı Axtala (Ağtala) kəndində	Allahverdi rayonu – 19.09.1969-cu ildən Tumanyan	Arxeoloji abidə	Kurqan qəbirlər	Kurqanlar kəndin qədim tarixi keçmişindən xəbər verir. Azərbaycanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli. Toponim qədim türk dilində “kiçik, kiçik, xırda, balaca” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə	Yuxarı Axtala kəndindəki kurqan qəbirlər ermənilər tərəfindən dağıdılıb və oradan çıxarılan əşyaların bir çoxu Ermənistandakı muzeylərdə “erməni eksponatı” kimi təqdim olunur.	Yuxarı Axtala kəndindəki kurqan qəbirlər kəndin mərkəzi hissəsində məktəb və kənd mədəniyyət evi yaxınlığında yerləşir. 10 dən çox olan kurqan qəbirlərin yerləşdiyi ərazi kəndin qədim qəbiristanlığı olub⁴¹². XX əsrin 70-ci illərində erməni arxeoloqlarının bu xarabalıqlarda apardığı qazıntılar zamanı aşkarlanmış kurqanların eramızdan əvvəlki dövrün I minilliyinin sonlarına, təxminən eramızdan əvvəlki III–II əsrlərə aid edilməsi Axtalanın oğuz türkləri və digər türk tayfaları tərəfindən binələşdirilməsinin azı 2000–2500 illik tarixi olduğuna dəlilətdir. Ərəblərin böl-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							“meşə ortasında açıqlıq” mənasında işlənən “tala” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir ⁴¹¹ .		gəni fəth etməsindən sonra dağlıq ərazidə yerləşən əhalinin çox az bir qismi İslamı qəbul etmiş, qalan əhali isə xristian inancını saxlamışdır. Ərazi 889–942-ci illərdə Sacilər dövlətinin, 942–981-ci illərdə isə Salarilər dövlətinin hakimiyyəti altında olmuşdur. 981-ci ildə Salarilərin hakimiyyətinin sona yetməsi ilə bütün Azərbaycanda siyasi vəziyyət mürəkkəbləşmişdi. Arazdan cənubdakı Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsində Rəvvadilər sülaləsi hakimiyyətə gəlmiş, Arazdan şimaldakı hissələrdə isə Şəddadilər sülaləsi möhkəmlənməyə başlamışdır⁴¹³. Azərbaycan türk sülalələrinin hakimiyyəti altında olmuşdur. Bölgədə Hülakülərin, Qaraqoyunluların hakimiyyəti iki əsrə yaxın davam etmişdir.⁴¹⁴ Ağtala kəndi tarixən türk tayfalarının yurdu olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində kəndə yunan ailələri köçərək məskunlaşmışdır. İlk ermənilər isə kəndə 1922-ci ildə köçüb gəlmişdir⁴¹⁵.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
113	Zeynalağalı kəndində kurqanlar (abidə, alətlər, qiymətli əşyalar)	III–IV əsrlər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, sonralar Sevan rayonundakı Zeynalağalı kəndində	Zeynalağalı kəndi 1850-ci ildə Aleksandrovska , 26.04.1946-cı ildən isə Çkalovka adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Kurqan qəbirlər	Toponim Zeynalağa şəxs adına mənsubluq bildirən “-lı” şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib, “Zeynalağaya mənsub yer, kənd” deməkdir. Antropotoponimdir. Quruşca düzəltmə toponimidir.	Kurqandan çıxarılan əşyalar ermənilər tərəfindən mənimsənilib, qədim dövr “erməni eksponatları” kimi indiki Ermənistanın muzeylərində nümayiş olunur.	İçində qədim dövrə aid dəyərli əşyaların olduğu kurqanlar Göyçə gölünün qərb sahilində, indiki Sevən şəhərindən 5 km cənub-şərqdə, Zeynalağalı kəndinin ərazisindəki qalada yerləşir. Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı hesab edilən kəndlərin I.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. 1831-ci ilə dair sənədlərə görə erməni vilayətinin tərkibinə qatıldığı zaman Zeynalağalının sırf azərbaycanlılardan ibarət 423 nəfər əhalisi olmuşdur. 1831–1873-cü illərdə kəndi dağıdılaraq⁴¹⁶ azərbaycanlıların oradan çıxarılmasına çalışılıb. 1840-cı illərdə kəndə ruslar, 1918-ci ildə ermənilər yerləşdirilmişdir. Azərbaycanlılar XX əsrin əvvəllərində (1905–1906-cı illərdə) kənddən qovulmuşdur⁴¹⁷.

“Kim bizimlə ikitərəfli formatda, qarşılıqlı hörmət əsasında əməkdaşlıq etmək istəyirsə, biz iqiqat əməkdaşlıq edəcəyik. Amma əgər kimsə hesab edir ki, bizə gəlib nəşə diktə edəcək, yaxud da ki, bizi əsassız olaraq ittiham edəcək, ya da ki, hansısa vasitələrlə bizi qaralayacaq və sanki heç nə olmamış kimi bu ölkələrlə biz dostluq edəcəyik, bu, səhv təsəvvürdür, bu, olmayacaq! Azərbaycan çoxdan özünü ləyaqətli və qürurlu dövlət kimi təsdiqləyib. Xüsusilə, tarixi Zəfərimizdən sonra bizim beynəlxalq nüfuzumuz bir neçə dəfə artıb. Beynəlxalq mövqelərimiz möhkəmlənib, beynəlxalq ictimaiyyət bizimlədir”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Körpülər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
KÖRPÜLƏR									
114	Ayar körpüsü	XIII əsr	Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonundakı Ağyar (Əyar) kəndində	Keşişkənd rayonu Yeğeqnadzor . Ağyar kəndi – 10.09.1946-cı ildən Şvanidzor	Memarlıq	Körpü	Ərazilər arasında əlaqələndirmə rolunu oynayan Ayar körpüsü , XIII əsr Elxanilər dövrünə aid olduğu üçün Azərbaycan tarixi irsini təmsil etməsi baxımından əhəmiyyətli-dir. Toponim “öz təşkilatı olan və varlılar hesabına kasıblara kömək edən şəhər yoxsullarından ibarət təbəqə” mənasında işlə-nən əyar sö-zü ⁴¹⁸ əsasında	Ayar körpüsü ermənilər tərəfindən mə-nimsənilərək, təmir edilib, istifadə olunur. “Erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Ayar körpüsü XIII əsrdə Elxanilər dövlətinin hakimiyyəti illərində inşa olunmuşdur⁴¹⁹. Kənd XIII əsrdə Amağu məbədinin tabeliyində olmuşdur. Kəndin ilk adı Əyar olub, rayon mərkəzindən 3 km cənub-şərqdə yerləşib və körpü adını bu kəndin adından alıb. Şərqi Arpaçay üzərində yerləşən Ayar körpüsü tək tağlı olub, yonulmuş iri çay daşlarından açıq üçbucaq formasında inşa edilib. Bölgənin ən böyük körpülərindən biridir. Körpü Azərbaycan və Şərq memarlığı üslubunda tikilib. Körpünün alt dəyirmi hissəsi mişar daşları ilə oval-dairəvi qaydada hö-rülmüşdür. Körpünün hündürlüyü 10–11 metr, uzunluğu 30–35 metr, eni isə 3,5–4 metr civarındadır. Ət-raf kənd və kəndin öyrüş yerləri ilə əlaqə yaradan körpü funksiyasını yerinə yetirib. 1828-ci ilə kimi burada yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Kəndə ermənilər 1828–1829-cu illərdə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							formalaşmışdır. Nəsil adı bildirir. Patronim toponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.		İranın Xoy, Salmas və Maku vilayətlərindən köçürülmüşdür ⁴²⁰ . Burada ermənilərlə yanaşı, 1831-ci ildə 30 nəfər, 1887-ci ildə 23 nəfər, 1926-cı ildə 3 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ⁴²¹ . İndi kənddə ermənilər yaşayır.
115	Qafan bölgəsində körpü	XV–XVI əsr	Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda	Qafan rayonu – Kapan	Memarlıq	Körpü	Qafan bölgəsindəki körpü memarlıq baxımından tarixi torpaqlarda yerləşən mühüm maddi abidələrdən biridir. Çayın hər iki tərəfində yaşayış olub. Körpünün çayın digər tərəfindəki yaşayış məskənləri ilə əlaqə qurmaq baxımından əhəmiyyətli rol olub.	Qafan bölgəsindəki körpü Azərbaycan elementləri daşıyan memarlıq nümunəsi olmasına baxmayaraq, ermənilər təmir edib, istifadə etdikləri üçün körpünü öz abidələri kimi təqdim edirlər ⁴²² .	Körpü Oxçu çayın qolu üzərində inşa olunub. Körpü tək tağlı olub, yonulmuş iri çay daşlarından açıq üçbucaq formasında inşa edilib. Körpü Azərbaycan və Şərqi memarlığı üslubunda tikilib. Körpünün alt dəyirmi hissəsi mişar daşları ilə oval-dairəvi qaydada hörülmüşdür. Körpünün hündürlüyü 7–8, uzunluğu 25–30, eni isə 3–3,5 metr civarındadır. Kəndlər arasında əlaqələndirici rol oynayır. Meşəlik ərazidə yerləşir ⁴²³ .

“İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanla vaxtilə işğal altında olan şərti sərhədimizin uzunluğu 500 kilometrədən çoxdur. Özü də bu şərti sərhədin relyefi, coğrafiyası çox ağır, həm də ki, iqlim nöqtəyi-nəzərdən çox çətin yerlərdə yerləşir və orada xidmət aparmaq o qədər də asan deyil. Bizim bəzi xidmət yerlərimizin hündürlüyü 3 min metrədən çoxdur. Amma buna baxmayaraq, bizim sərhədboyu yerləşən hərbi mövqelərimiz möhkəmlənir. Biz şərti sərhəddə möhkəmlənirik, çünki hər an Ermənistandan istənilən təxribat gözləmək olar”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Daşüstü kitabələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
DAŞÜSTÜ KİTABƏLƏR									
116	Altuntaxt kəndində kitabələr	1715-ci il	Göyçə mahalının Kəvər rayonundakı Yuxarı Altuntaxt kəndində	Kəvər rayonu - 13.04.1959-cu ildən Kamo	Dekorativ tətbiqi sənət	Kitabə	Toponim “vulkan mənşəli qaya adlarında qırımızı” mənasında işlənən altun sözü ilə Azərbaycan dilində “hündür düzənlik”, “düzənlik”, “dağda yerləşən düzənlik”, “iki dərə arasındakı düzənlik” mənasında işlənən taxt (taxta) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir. ⁴²⁴	Qərbi Azərbaycanda bu günə qədər salamat gəlib çatmış çox az epigrafiya yazılarından bir neçəsi Altuntaxt yaylasında Azərbaycan xalqına məxsus maddi mədəniyyət nümunəsi kimi hələ də qalmaqdadır. Qəbiristanlığın əlçatmaz dağların qoyununda, yaylaq ərazidə yerləşməsi onu erməni vandalizmindən qismən qoruya bilib. Hazırkı dövrdə qəbirüstü ki-	Bugünkü Ermənistan Respublikasında, 2528 m dəniz səviyyəsindən hündürlükdə, Altuntaxt adlanan yerdə qədim müsəlman qəbiristanlığı yerləşir. Əraziyə çətin keçilən dağ cığırları ilə gedilir. Qərbi Azərbaycanın əlçatmaz dağları hələ də Azərbaycan irsinin böyük nümunələrini öz qoynunda qoruyub saxlayır. Qəbirüstü kitabədə “elmerhûmet el-mağfûret Hanîfe binti Süleymân Nûrî Aglamî gafarallâhu lehümâ fî sene 1127 [1715]” tərcüməsi: “Əsirgənmiş, bağışlanmış, Aglamlı Süleyman Nuri qızı Hənifə, Allah onları qorusun. 1715-ci il”. Altuntaxt “Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən yerlərdən biridir. Əlimizdə olan iki baş daşının tarixlərinə əsasən, qəbiristanlığın dövrünü XVIII–XIX əsrlər olaraq qəbul etmək olar ⁴²⁶ . Yuxarı Altuntaxt İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Sevan rayonu ərazisində kənd olub. XVIII əsrdə İrəvan xanlığının Göyçə mahalının tərkibində olmuşdur. Kənd indiki Kəvər (Kamo) rayonu ilə Sevan rayonu arasında, Aşa-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								tabələrin bir neçəsi yarıy-ri və yerə sərilmiş vəziyyetdə qalmaqdadır⁴²⁵.	ğı Altuntaxt kəndinin yanında, Altuntaxt dağının ətəyində yerləşirdi. 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Göyçə nahiyyəsinin, XVIII əsrdə erməni katolikosu S.İrəvansinin “Cambr” əsərində Qeğarkunik vilayətinin tərkibində “Altuntaxt” formasında qeyd edilmişdir. Kənd XVIII əsrin axırlarında xarabalığa çevrilmişdir. Erməni mənbələrində Verin Altuntaxt, Verin Altundağ (“Verin” erməni dilində yuxarı mənasında işlənir) formasında qeyd edilir. İ.Şopen Göyçə mahalında xarabalığa çevrilmiş 27 kəndin içərisində Yuxarı Altuntaxt kəndinin də adını göstərmişdir⁴²⁷. 1826–1828-ci illər İran-Rusiya, 1828–1829-cu illər Türkiyə-Rusiya müharibələri zamanı Göyçədə erməni-rus hərbi birləşmələri tərəfindən tamamilə məhv edilmiş yaşayış məntəqələrindən 67-sinin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında 12 və 13-cü sıralarda Yuxarı və Aşağı Altuntaxt kəndlərinin adları gəlir. Yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş Göyçə mahalının o zaman yaşayış üçün yararlı sayılan 59 kəndinin İ.Şopen tərəfindən 1831-ci ildə tərtib edilmiş siyahısında və ondan sonrakı dövrlərə aid sənədlərdə isə bu kəndlərdən heç birinin adı yoxdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
117	İnəkdağı kəndində qəbirüstü kitabələr	IV–V əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun İnəkdağı (1873-cu ildən başlayaraq <i>İməkdağı</i> adı erməni mənbələrində hansı səbəbdənsə, bəlkə də məqsədli şəkildə “ <i>İməkdağı</i> ” kimi yazılmışdır), 1976-cı ildən Yeni-kənd adlanan kəndində	Basarkeçər rayonu– Varde-nis , İnəkdağı kəndi 19.04.1991-ci ildən Tretuk	Dekorativ tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Kəndin ilk adı “İnəkdağı” sözünün mənası kəndin şimal hissəsindəki yüksəklikdə yerləşən İnək formasında olan dağın adı ilə adlanır. Kənd rayon mərkəzi Basarkeçərdən 19 km məsafədə yerləşir. İnəkdağı kəndinin yaranma tarixi mənbələrə görə, XVIII əsrin başlanğıcında (1715–1720) Dərişdilər tayfasından olan Qazax Məmmədin adı ilə bağlıdır.	İnəkdağı kəndində mövcud olan qəbirüstü kitabələrin bir çoxu ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Qalanlar isə üzərinə erməni elementləri əlavə olunub, erməniləşdirilib, “erməni abidələri” kimi təqdim edilir.	Göyçə gölünün cənub-şərqində, Basarkeçər kəndindən (indiki Varde-nis şəhəri) 13 kilometr şimalda, dəniz səviyyəsindən 2109 metr yüksəklikdə yerləşən bu kəndin IV–V əsrlərə aid qədim məzarlıqdakı qəbirüstü kitabələrin qalıqları İməkdağının oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1500 illik tarixinə şəhadət verən maddi sübutlardır. XVI əsrə dair məxəzlərdə isə İməkdağı Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi-nin inzibati bölgüsünə daxil olan türk obalarından biri kimi səciyyələndirilir. Kənddə azərbaycanlıların sayı 1873-cü ildə 317 nəfər olmuş; sonrakı dövrlərdə bu göstərici dinamik şəkildə artaraq 1886-cı ildə 469, 1897-ci ildə 517, 1904-cü ildə 567, 1914-cü ildə 674 nəfər təşkil etmişdir. 1919-cu il aprelin 13–20-si aralığında Andronikin quldur qoşununun Göyçədə törətdiyi vəhşiliklər zamanı İnəkdağı kəndi də talan olunmuş, əhali doğma ocağını müvəqqəti olaraq tərk etmək məcburiyyətində qalaraq, əsasən Şəmkir nahiyəsinə pənah gətirmişdi. 1922-ci ildə kəndə qayıdanların sayı cəmi 297 nəfər, yəni 1914-cü ildəki əhalinin 40 faizi həd-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									dində olsa da, İnekdağının bərpası və abadlaşması sürətlə aparılmış, 1931-ci ildə kənd əhalisinin sayı 383 nəfərə çatmışdı. Bu inkişaf erməniləri əndişələndirdiyi üçün mahalın digər kəndləri kimi İnekdağı da daim repressiyalara məruz qoyulmuş, kəndin bir sıra ziyalıları kolxoz quruluşunun əleyhdarları kimi sürgün edilmiş, bir qismi isə 1948–1953-cü illərdə həyata keçirilən dövlət səviyyəli deportasiya siyasətinin əhatə dairəsinə Salınaraq kənddən çıxarılmışdır. 1988-ci ildə 1800-dən çox kənd sakini 3 gün ərzində deportasiya edildi ⁴²⁸ .
118	Qanlı kəndində qəbirüstü kitabələr	XI–XII əsrlər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Qanlı (Qanlı Allahverdi, 12.08.1946-cı ildən Qamışlı) kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən Varde-nis , Qanlı kəndi 1976-cı ildən Torfa-van , 09.04.1991-ci ildə Kərkibaş kəndi ilə birləşdirilib Vanevan adlandırılıb.	Memarlıq	Kitabə	Qanlı kəndinin yaranma tarixi XIV əsrin sonu (1387) –XV əsrin əvvəlinə (1410) təsadüf edir. Kəndin yaranması və ilk adı olan “Qanlı” sözü “Dədə Qorqud” dastanını təşkil edən 12 türk boy-	Alban daş abidələri və qəbirlərin üzərindəki kitabə azərbaycanlılar 1988-ci il Ermənistandan deportasiya olunanadək qalırdı. İndiki dövrdə də qalmaqdadır və ermənilər tərəfindən üzərinə erməni elementləri əlavə edilib	Qanlı kəndinin mərkəzindəki qədim qəbiristanlıqdakı alban əlifbası ilə yazılmış abidələr bu yerlərin alban türklərinə məxsusluğuna bir nişanədir. Alban daş abidələri, qəbirüstü kitabələrlə yanaşı, qəbiristanlıqda Oğuz və Səlcuqlulara aid çox sayda qəbirüstü abidə və kitabələr mövcud olub. Kitabələr üzərindəki yazı və təsvirlərdə mərhum haqqında məlumatla yanaşı, mənsub olduğu soy və tayfa haqqında da məlumatlar yer alıb. XII əsrdə Göyçə mahalı, o cümlədən Qanlı kəndi də ərəblər tərəfindən işğal olunur və həmin dövrdə yerli əhali İslam dinini qəbul et-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							larından biri “Səlcuq” türklərinin nəslindən olan “Kanlı” qolunun adı ilə bağlıdır⁴²⁹. Toponimlə yanaşı, qəbirüstü kitabələr kəndin azərbaycanlılar yaşayan qədim yurd yeri olduğunu göstərir.	“erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	məyə məcbur edilir. XIV əsrdə Göyçə mahalına Əmir Teymur hücum edir. XVI əsrdə mahal Ağqoyunluların təbəəliyini qəbul edir⁴³⁰. Kəndin adı yarandığı ilk gündən 1988-ci ilin dekabrına qədər 3 dəfə dəyişdirilmişdir. Kəndin ikinci adı olan “Qamışlı” sözünün mənası isə kəndin alt hissəsində yerləşən böyük torf mədəninə qamışlığın olması ilə bağlıdır. Həmin ad 1976-cı ilə qədər mövcud olmuşdur. Kəndin üçüncü adı olan Torfavan kəndin alt hissəsində yerləşən böyük torf mədəninə adı ilə bağlıdır. Bu adın kəndə verilməsinin əsas səbəbi erməni daşnaklarının apardıqları antitürk siyasətinin təsiri nəticəsində olmuşdur⁴³¹. Tarixi sənədlərə görə, 1831-ci ildə Qanlı Allahverdi kəndinin (Qamışlıdan köçüb bu kəndə pənah gətirənlərlə birlikdə) əhalisinin sayı 314 nəfər olub. Kənddə yaşayan azərbaycanlıların sayı 1897-ci ildə 397, 1908-ci ildə 445, 1914-cü ildə 465, 1916-cı ildə 483 nəfər həddinə qədər artıb. 1918-ci ilin noyabrında kənd ermənilər tərəfindən qismən, 1919-cu ilin aprelində isə bütünlüklə yandırılıb və talan edilib. 1922-ci ildə qaçqınların cəmi 30 faizə qədə-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									ri, 165 nəfər qayıdaraq kəndi yenidən bərpa etmişlər. Amma bu vaxtdan etibarən ermənilər rəsmi sənədlərdə kəndin adını Qanlı Allahverdi kimi yox, Qanlı kimi göstərmişlər. 1931-ci ildə kənd sakinlərinin sayı 287, 1945-ci ildə 363 nəfər idi. 1948–1953-cü illər aralığında dövlət səviyyəsində həyata keçirilən deportasiya zamanı Qanlı kəndi də qara siyahıya düşmüş, kənd bütövlükdə Kür-Araz ovalığına köçürülmüşdür. Əhalinin bir qismi aran zonasına uyğunlaşa bilməyərək, bir qismi isə malyariya nəticəsində tələf olmuşdur. 1956-cı ildən sonra sağ qalanların az bir hissəsi yenidən kəndə qayıdaraq onu bərpa etməyə çalışmışlar. 1979-cu il siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə kənd əhalisinin sayı 673 nəfər olmuşdur. 1988-ci il noyabrın 24-dən dekabrın 7-nə qədər erməni quldurları tərəfindən mühasirəyə alınmış Qanlı kəndi iki şəhid vermiş – 62 yaşlı Əhmədov Firudin Həsən oğlu aldığı fiziki xəsarətlər nəticəsində, 61 yaşlı İbrahimov Mirzağa İbad oğlu isə təqiblər zamanı borana düşərək dünyalarını dəyişmişlər. Kənd əhalisi həmin vaxt Azərbaycana köçmək məcburiyyətində qalmışdır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
119	Qızılvang kəndində daşüstü kitabələr	3500 il əvvəl	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Qızılvang kəndində	Qızılvang kəndi – 24. 07.1940-cı ildən Çiçəkli , 25.01.1978-ci ildən Makenis adlandırılıb.	Dekorativ-tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Qızılvangın sufi ənənələri ilə yaşayan bir türk eli olduğu və Göyçə ozan-dərviş ordeninin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərdiyi Ağ Aşıq yaradıcılığına bələd olanlar üçün sirr deyil. O da faktıdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın istəyi ilə erməni vilayəti yaradılana qədər Qızılvang əhalisinin etnik tərkibinə görə sırf türk kəndi olmuşdur.	1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər kəndin məzarlığındakı kitabə ərazidə qalırdı. Sonrakı dövrlərdə ermənilər tərəfindən bir qismi dağıdılıb, qalanlar isə erməni elementləri əlavə edilərək mənimsənilib.	Kəndin qədim məzarlığındakı kitabələrin eramızın əvvəllərinə aid olduğu bildirilsə də, kənd ərazisində 1950–1953-cü illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış və İrəvan Tarixşünaslıq Muzeyində eramızdan əvvəlki ikinci minilliyin ortalarına aid eksponatlar kimi nümayiş etdirilən məişət və bəzək əşyaları Qızılvangın oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 3500 illik tarixini təsdiqləyən maddi sübutlardır ⁴³² . 1555-ci ilə dair yazışmalarda Qızılvang Səfəvi-Azərbaycan dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi-nin inzibati vahidlərindən biri kimi təqdim olunur. 1826–1829-cu illər aralığında baş verən müharibələr zamanı isə kənd erməni-rus hərbi birləşmələri tərəfindən yerlə-yeksan edilmişdir. Bu fakt da tarixi sənədlərdə əksini tapmış, Göyçədə tam mənada dağıdılıb viran qoyulmuş 108 kənddən 67-sinin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında 39-cu sırada Qızılvang kəndinin adı yer almışdır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
120	Zeynalağalı kəndində kitabələr	B.e-nın I minilliyinin əvvəli	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, sonralar Sevan rayonundakı Zeynalağalı kəndində	Zeynalağalı kəndi 1850-ci ildə Aleksandrovska , 26.04.1946-cı ildən isə Çkalovka adlandırılıb.	Dekorativ-tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Toponim Zeynalağa şəxs adına mənsubluq bildirən “-lı” şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib “Zeynalağaya mənsub yer, kənd” deməkdir. Antropotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir.	Zeynalağalı kəndində mövcud olan kitabələr azərbaycanlıların qədim dövrədən yaşadığını təsdiq edən sənəd olduğu üçün ermənilər tərəfindən 1987–1991-ci illərdə azərbaycanlıların sonuncu kütləvi deportasiyasından sonra tamamilə dağıdılıb.	Qədim dövrə aid daşüstü kitabələr Göyçə gölünün qərb sahilində, indiki Sevan şəhərindən 5 km cənub-şərqdə yerləşmiş Zeynalağalı kəndinin ərazisindəki qalada yerləşir. Tarixi mədəniyyət abidəsi kimi qorunan qaladan tapılmış və eramızın birinci minilliyinin əvvəllərinə aid olduğu elmi cəhətdən təsdiqlənmiş daş kitabələr, oğuz türkünün bu yerlərdə binalaşmasının ən azı 2000 illik tarixinə şahadət verən maddi sübutlardır. Erməni mənbələrində isə Zeynalağalının adına ilk dəfə XI əsrin əvvəllərinə dair sənədlərdə, yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş Göyçə hövzəsində o zaman yaşayıb üçün yararlı hesab edilən kəndlərin I.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. 1831-ci ilə dair sənədlərə görə erməni vilayətinin tərkibinə qatıldığı zaman Zeynalağalının sırf azərbaycanlılardan ibarət 423 nəfər əhalisi olmuşdur. 1831–1873-cü illərdə Zeynalağalı kəndi dağıdılaraq⁴³³ azərbaycanlıların oradan çıxarılmasına çalışılıb. 1840-cı illərdə kəndə ruslar, 1918-ci ildə ermənilər yerləşdirilmişdir. Azərbaycanlılar XX əsrin əvvəllərində (1905–1906-cı illərdə) kənddən qovulmuşdur⁴³⁴.

“Azərbaycan xalqı əsrlər boyu orada yaşayıb və İrəvanın tarixi, yəni, bu gün silinməkdə olan tarixi görkəmi Azərbaycan memarlıq abidəsinin mövcudluğunu, çoxəsrlik mövcudluğunu təsdiqləyir. İrəvan o şəhərlərdəndir ki, sanki orada köhnə şəhər yoxdur, sadəcə olaraq, Azərbaycan şəhəri olub, o da sökülüb, dağılıb. O qərara gəldikdə isə mən hesab edirəm və yəqin ki, hamı mənimlə razılaşar, o böyük bir tarixi cinayət idi, səhv yox, cinayət”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Mədrəsələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏDRƏSƏLƏR									
121	Urud kəndində mədrəsə	XIX əsr	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndində	Qarakilsə rayonu– 02.03.1940-cı ildən Sisian , Urud kəndi – 03. 07.1968-ci ildən Vorotan ⁴³⁵	Memarlıq	Mədrəsə	Toponim türk dilində “dağ, təpə” mənasında işlənən “ur” sözünə ⁴³⁶ türk dillərində yer məzmunu əmələ gətirən “-ud” şəkilçisinin birləşməsində ən əmələ gəlib “dağlı, təpəli, yerdə salınan kənd” mənasını verir.	1918–1920-ci illərdə Urud kəndinə basqın edən daşnak terrorçuları kəndlə birlikdə mədrəsəni də yandırıblar.	Mollaxanalarda rəsmi müəyyən edilmiş təhsil müddəti yox idi. Çox vaxt 6–7 il, bəzən isə 9–10 ilə qədər davam edirdi. Belə məktəblər ibtidai mədrəsələr hesab olunurdu. Qarakilsə (Sisian) rayonunun Şəki və Urud, Qafan rayonunun Kurud kəndindəki məktəblər ibtidai mədrəsə hesab edilirdi. Kurud kəndindəki mollaxanada Tehran ali mədrəsəsinə bitirmiş Axund Əbdürrəhman Hacı oğlu dərs demişdi. Urud kəndindəki doqquzillik mədrəsə tipli mollaxana daha mütərəqqi olub, dini təhsil verməklə bərabər, dünyəvi elmləri də öyrədirdi. Qərbi Azərbaycanda bu tip məktəblər daha çox yerli xeyriyyəçilər tərəfindən təşkil edildiyindən pulsuz idi ⁴³⁷ . Kəndin mərkəzində yerləşən və 6 dərs otağı olan mədrəsə kəndin xeyriyyəçi şəxsləri tərəfindən inşa edilmişdi.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
122	Zod kənd mədrəsəsi	1885-ci il	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən – XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başkalafa, 1813–1814-cü illərdə Vəliəğa olub) kəndində	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Varde-nis , Zod kəndi – 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Mədrəsə	Bəzi mənbələrə əsasən, “zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı eramızın birinci əsrinin ortalarından danışarkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənicə yazılışda <i>Savdey</i> / <i>Tsavdey</i> , V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi <i>Sod</i> tayfasının adını çəkir	Kəndin dini-mədəni irfan mərkəzi olan mədrəsə ermənilər tərəfindən 1918–1920-ci illərdə yandırılıb.	Hələ 1885-ci ildə Zoddə mədrəsə ilə yanaşı, müasir tipli məktəb fəaliyyət göstərirdi və bu məktəbin bütün xərclərini öz üzərinə götürmüş Səmənd ağa kənddə dini təhsilin qayğısına qalmaqla yanaşı, Avropa təhsili almış ziyalıların – Mirzə Əsgər, Mirzə Bəylər və Hacı Əliş Ağanın təqdimat verdiyi istedadlı gənclərin Rusiyanın və Avropanın ən mötəbər ali təhsil ocaqlarında oxumasına şərait yaradır, onların təhsil məsrəflərini ödəyirdi. Mədrəsə Səmənd ağanın kənddəki mülklərindən birində yerləşirdi. Elə həmin nurlu şəxsiyyətlər “Mola Nəsrəddin” dərgisinin Göyçədə yayılmasını da təşkil etmişdilər ⁴³⁸ . Təbii ki, bu cür hərtərəfli inkişaf, XX əsrin əvvəllərində Zod, ümumən Yeni Bəyazid qəzası türkləri üçün mədəniyyət mərkəzinə və qeyri-rəsmi inzibati mərkəzə çevrilmişdi.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							və onun Alban çarı Ərənin nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Bu etnonim/ tayfa adı Göyçə mahalındakı Zod toponimində öz əksini tapmışdır.		

İrəvan xanlığı haqqında böyük elmi əsər yaradılmışdır və Qərbi azərbaycanlıların keçmişdəki yaşayışı, orada məskunlaşması, tarixi xəritələrin çap etdirilməsi. Bütün bunları biz o vaxt da elə görürdük, çünki bu, bizim haqlı istəyimiz idi. Amma yenə də deyirəm, hər şeyin ardıcılığı var və sıra artıq gəlib çatıb ki, biz bu məsələ ilə bağlı daha ciddi məşğul olmağa başlamışıq. İlk növbədə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, Qərbi Azərbaycandan olan bir neçə ictimai qurum vahid bir təşkilat çərçivəsində birləşdi. Qərbi Azərbaycan İcması, onun fəaliyyəti daha da təkmilləşdi, o cümlədən beynəlxalq fəaliyyəti, bir çox beynəlxalq təşkilatlarla təmaslar yaratdı və bu məsələ artıq beynəlxalq gündəliyə salınmışdır.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Dini məktəblər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
DİNİ MƏKTƏBLƏR									
123	Ağbulaq kəndində dini məktəb	XIX–XX əsrlər	Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunun Ağbulaq kəndində	Çəmbərək rayonu– 31.12.1937-ci ildən Krasnoselsk , Ağbulaq kəndi 19.04.1991-ci ildən Ağberk adlandırılıb.	Memarlıq	Dini məktəb	Ərəb əlifbası İslam dini və onun müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”in öyrədilməsi insanların dini biliklərə yiyələnməsi, mənəvi dünyasının zənginləşməsi baxımından əhəmiyyətli idi. Kəndin adının “içməli su”, “şirin su” anlamında olan “ağ” və “bulaq” sözlərindən ibarət olması ehtimalı (B.Budaqov, Q.Qeybullayev) mövcuddur. İrə-	İslam dinini öyrədən dini məktəbin fəaliyyəti sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra dayandırılıb.	XIX sonu–XX əsrin əvvəllərində sovet hakimiyyəti qurulmamış Çəmbərək rayonunun Ağbulaq kəndində “mollaxana” adlanan dini məktəb fəaliyyət göstərirdi. Dini məktəbdə ərəb əlifbası, İslam dini və “Qurani-Kərim” öyrədilirdi. Məktəbdə dərslər Məşədi Molla Əli və Məşədi Molla Həsən tərəfindən tədris edilirdi. Dini məktəb üçün kəndin xeyriyyəçilərindən biri evini təsis etmişdi. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə (1728) Dərəçiçək nahiyəsinin Ağbulaq kəndi kimi qeydə alınıb, kənddə Əbdürrəhman adlı şəxsin adına olan timardan dövlətin ildə 3 min ağça gəlir götürdüyü göstərilib. İ.Şopenin qeydlərində (1832) İrəvan əyalətinin Göyçə mahalının Ağbulaq kəndi kimi qeydə alınıb, kənddə 26 təsərrüfatda 136 (79 kişi, 57 qadın) azərbaycanlının yaşadığı göstərilib. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə (1728) Dərəçiçək nahiyəsinin Ağbulaq kəndi kimi qeydə alı-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							van diyarının Çəmbərək, Ağın, Sürməli, Şörəyel, Kəvər, Qırxbulaq, Abaran, Vedibasər bölgələrində eyniadlı xeyli toponim – kənd, bulaq və dağ adları qeydə alınıb.		nıb, kənddə Əbdürrəhman adlı şəxsin adına olan timardan dövlətin ildə 3 min ağça gəlir götürdüyü göstərilib. 1873-cü ilə aid statistik məlumatlarda İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə gölü hövzəsi nahiyyəsinin Ağbulaq kəndi kimi siyahıya alınan kənddə 51 təsərrüfatda 422 (234 kişi, 188 qadın) azərbaycanlının yaşadığı, kəndin Göyçə gölünün kənarında, Adatəpə burunda yerləşdiyi göstərilib. 1886-cı ildə İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının Məzrə nahiyyəsinin Ağbulaq kəndi kimi qeydə alınmış kənddə 83 təsərrüfatda 575 (318 kişi, 257 qadın) azərbaycanlı yaşayıb. Nəhayət, 1908-ci ildə kənddə azərbaycanlıların sayı 940, 1914-cü ildə 982, 1919-cu ildə 1329 nəfərə çatıb. 1919-cu ildə erməni quldur dəstələri hücum edərək əhalini qanlı qırğınlarla kənddən qovublar. 1919–1920-ci illərdə soydaşlarımız kənddən didərgin düşərək Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində sığınacaq tapıblar. Yalnız bölgədə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qaçqın əhali geri qayıdıb və kəndi təzədən

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									bərpa edərək doğma yurdda məskunlaşılıblar. 1922-ci ildə kənddə 1053, 1926-cı ildə 1113, 1931-ci ildə 1392, 1970-ci ildə 1542, 1979-cu ildə 1450 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1985-ci ildə kənd əhalisinin sayı 1500 nəfər, məktəb şagirdlərinin sayı isə 330 nəfər olub. Hesablamalara görə, 1988-ci ildə Ağbulaq kəndini 345 azərbaycanlı ailə tərk edib. Sovet dövründə Ağbulaq sovetliyinə kənddən 4 kilometr məsafədə yerləşən Şorca kəndi də daxil idi. 1988-ci il noyabrın 24-də kənd erməni quldurlarının daha intensiv hücumlarına məruz qalıb. Noyabrın 28-də qarlı-şaxtalı gecədə saat 1–3 radələrində kənd əhalisi güllə yağışı altında doğma yurdu tərk etmək məcburiyyətində qalıb ⁴³⁹.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
124	Zod kəndində dini məktəb	1912-ci il	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonu-nun Zod (İlk adı III–V əsrlərdən – XIV əsrin sonları (1387–1388), XV əsrin əvvəlinə (1400) qədər Başkalafa, 1813–1814-cü illərdə Vəliğa olub) kəndində	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Varde-nis , Zod kəndi 09.04.1991-ci ildən Sotk	Memarlıq	Dini məktəb	Bəzi mənbələrə əsasən, “zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Bir digər açıqlamaya əsasən, alban tarixçisi Musa Kalankatlı eramızın birinci əsrinin ortalarından danışarkən Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində ermənicə yazılışda <i>Savdey</i> / <i>Tsavdey</i> , V əsr erməni müəllifi Moisey ore-nasi <i>Sod</i> tayfasının adını	Dini məktəb 1917-ci ildə sovet bolşevikləri tərəfindən təzyiqə məruz qaldığı üçün fəaliyyətini dayandırmışdır. Məktəbin binası başqa məqsədlər üçün istifadə edilib.	Kənddə 1912–1913-cü illərdən 1917-ci ilə qədər dövlət tərəfindən açılmış dini məktəb 3 il fəaliyyət göstərmişdir. Məktəbi açan Molla Tağılar olmuşdur. Məktəb kənd mərkəzində yerləşirdi. Məktəbin təxminən 2 buraxılışı olmuşdur. Dini məktəbdə dərs deyən Molla Tağı oğlu Məhəmməd və digər müəllimlər İslam dininin mütərəqqiliyini, elmiliyini insanlara çatdırır və onu xurafatdan, mövhumatdan uzaq olduğunu tutarlı dəlillərlə sübuta yetirir və adamları halallığa, ədalətə dəvət edirdilər. Göyçə hövzəsində o zaman yaşayış üçün yararlı hesab edilən kəndlərin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. Rəsmi məlumatlara görə, Zod həmin vaxt, əhalisinin etnik tərkibi etibarilə sırf türk kəndi idi və burada 425 nəfər yaşayırdı. 1873-cü ildə kənd əhalisinin sayı artaraq 905, 1897-ci ildə 1588 nəfər olmuşdur. 1905–1907-ci illərdəki qırğınlar zamanı kəndin təxminən 100 evi, 300–350-yə yaxın əhalisi, 1914-cü ildə isə 1988 nəfər sakini olmuşdur 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin 200–230 evi, 800–

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							çəkir və onun Alban çarı Ərənin nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Bu etnonim/tayfa adı Göyçə mahalındakı Zod toponimində öz əksini tapmışdır.		1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 125 evi, 500 nəfərə yaxın əhalisi Azərbaycanın Göygöl rayonunda məskunlaşmışdır. Kəndin 400–450 evi, 1600–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1987–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından çıxarılaraq, qaçqın düşmüşlər. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Xanlar (indiki Göygöl), Samux və başqa yerlərdə məskunlaşmışlar. Kənd əhalisi bu günə qədər məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar. Kəndin 650–700 evi, 4700 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur ⁴⁴⁰ .

Həm beynəlxalq leksikona, həm beynəlxalq gündəliyə artıq bu məsələ salınmışdır. Bundan sonra əlbəttə ki, bizim həm qeyri-hökumət təşkilatlarının, həm dövlətin fəaliyyəti ondan ibarət olacaq ki, Qərbi azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarına, orada yaşadıkları kəndlərə, şəhərlərə qayıda bilsinlər və orada yaşasınlar. Bu, bütün beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun olan bir tələbdir.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Məhəllələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏHƏLLƏLƏR									
125	Karvansara kəndində Ərgüclülər məhəlləsi	1828-ci il	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Qaranlıq rayonunun Karvansara ⁴⁴¹ kəndində	Qaranlıq rayonu Martuni , Karvansara kəndi, 1935-ci ildən İcevan adlandırılıb. 04.04.1946-cı ildə ləğv edilib, Mədinə (Lernakert) kəndinə birləşdirilib.	Memarlıq	Məhəllə	Karvansara kəndindəki Ərgüclülər məhəlləsi ancaq azərbaycanlıların yaşadığı məhəllə olub.Ümumiyyətlə, kənd ərazisində erməni yaşamayıb. Kənd və məhəllə azərbaycanlılar oradan deportasiya edilənə qədər azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini daşıyırdı.	Ermənistan hakimiyyəti azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları kənd və onun məhəllələrindən azərbaycanlıları deportasiya edib, onların evlərinə erməni sakinləri yerləşdirib.	Göyçənin qədim kəndlərindən olan Karvansara kəndindəki məhəllələrdən biri “Ərgüclülər məhəlləsi” adlanırdı. Cox boyuk ehtimalla 1828-ci ildə Ərgişçə qalası dağıdıqdan sonra qalanın sakinləri ən yaxın kənd olan Karvansarada məskunlaşaraq, məhəllələrini elə kəndlərinin adı ilə adlandırıblar. 12 aprel 1728-ci ildə Əhməd şah Mehmet xan oğlu tərəfindən təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində kənd məhz Dilənçi adı ilə təqdim olunub və onun sultan xəzinəsinə illik vergisinin 6890 ağça həcmində müəyyənləşdirildiyi barədə müvafiq qeydlər aparılıb. 1831-ci ildə isə kənd “Karvansaray” adı ilə qeydə alınıb. O zaman kəndin 168 nəfər türk əhalisi varmış. Erməni tarixçisi Z.Korkodyanın rəsmi statistikaya istinadən hazırladığı “Sovet Ermənistanının əhalisi 100 ildə: 1831–1931” kitabındakı məlumatlardan isə aydın olur ki, bu göstərici 1886-cı ildə 205, 1897-ci ildə 310, 1904-cü ildə 418,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1914-cü ildə 623 nəfər həddinə qədər yüksəlib. 1918-ci ildə isə erməni daşnak qoşunları kəndi talayaraq yandırılar. Ermənilər kəndə 1928–1930-cu illərdə köçürülüb⁴⁴² Ermənistan SSR Ali Soveti 4 aprel 1946-cı il tarixli qərarı ilə Karvansara bir inzibati vahid kimi ləğv edilib, Mədinə kəndinə birləşdirilib. Azərbaycanlı əhali 1948–1953-cü illərdə deportasiya edilib.
126	Karvansara kəndində Əyriçaylılar məhəlləsi	1828–1830-cu illər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Qaranlıq rayonunun Karvansara ⁴⁴³ kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Karvansara kəndi, 1935-ci ildən İcevan adlandırılıb. 04.04.1946-cı ildə ləğv edilib, Mədinə (Lernakert) kəndinə birləşdirilib.	Memarlıq	Məhəllə	Karvansara kəndindəki Əyriçaylılar məhəlləsi yalnız azərbaycanlıların yaşadığı məhəllə olub. Ümumiyyətlə, kənd ərazisində erməni yaşamaıyıb. Kənd və məhəllə azərbaycanlılar oradan deportasiya edilənə qədər azərbay-	Azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları kənd və onun məhəllələrindən azərbaycanlıları deportasiya edib, onların evlərinə erməni sakinləri yerləşdiribər.	Əyriçay Kəvər nahiyyəsindəki çaylardan birinin adıdır. Karvansara (Karvansaray) Qaranlıq nahiyyəsinə tabe idi. 1828–1830-cu illərdə Çar Rusiyası ilə Osmanlı dövləti arasındakı müharibədən sonra əraziyə ermənilərin köçürülməsi nəticəsində Əyriçay sahillərindən didərgin salınmış azərbaycanlılar Karvansara kəndinə gəlib orada kompakt yaşayaraq, ikinci məhəllə olan Əyriçaylılar məhəlləsi salıblar. 12 aprel 1728-ci ildə Əhməd şah Mehmet xan oğlu tərəfindən təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində kənd məhz Dilənçi adı ilə təqdim olunub və onun sultan xəzinəsinə illik vergisinin 6890 ağça həcmində

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							canlıların maddi-mədəniyyət izlərini daşıyırdı.		də müəyyənləşdirildiyi barədə müvafiq qeydlər aparılıb. 1831-ci ildə isə kənd “Karvansaray” adı ilə qeydə alınıb. O zaman kəndin 168 nəfər türk əhalisi varmış. Erməni tarixçisi Z.Korkodyanın rəsmi statistikaya istinadən hazırladığı “Sovet Ermənistanının əhalisi 100 ildə: 1831–1931” kitabındakı məlumatlardan isə aydın olur ki, bu göstərici 1886-cı ildə 205, 1897-ci ildə 310, 1904-cü ildə 418, 1914-cü ildə 623 nəfər həddinə qədər yüksəlib. 1918-ci ildə isə erməni daşnak qoşunları kəndi talayaraq yandıırıblar. Ermənilər kəndə 1928–1930-cu illərdə köçürülüb-lər.⁴⁴⁴ Ermənistan SSR Ali Soveti 4 aprel 1946-cı il tarixli qərarı ilə Karvansara bir inzibati vahid kimi ləğv edilib, Mədinə kəndinə birləşdirilib. Azərbaycanlı əhali 1948–1953-cü illərdə deportasiya edilib.

Xüsusilə nəzərə alsaq ki, indiki Ermənistan ərazisi, demək olar ki, vaxtilə onun mütləq əksəriyyətini təşkil edən hissəsi azərbaycanlıların yaşadıkları tarixi torpaqlardır. Bu gün biz deyirik ki, 300 min Qərbi azərbaycanlı o bölgələrə qayıtmalıdır. Amma bütövlükdə o bölgədən çıxmış və bu gün Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayanların və onların nəvələrinin, nəticələrinin sayı 300 mindən bir neçə dəfə çoxdur. Hələ XIX əsr rus imperiyasının xəritələrinə baxın. Orada bütün toponimlərin Azərbaycan mənşəli olması göz önündədir, ya da rus imperiyasının XX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş xəritələri. Orada da bütün şəhərlərin adları Azərbaycan mənşəlidir. Orada siz “Sevan gölü” adlı bir göl görməzsınız. Orada Göyçə gölü yazılıb.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qayaüstü təsvirlər, qədim yaşayış məskənləri

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏR, QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ									
127	Ağudi kəndində kitabə	1840-cı il	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Ağudi kəndində	Qarakilsə rayonu – Sisian , Ağudi kəndi – 19.04.1991-ci ildən Aqitu	Memarlıq	Qəbirüstü kitabə	Toponim qədim türk dilində “hөр-mətli, uca, yüksək” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə “uti//udi” türkdilili tayfanın adı əsasında formalaşmışdır ⁴⁴⁵ . Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Qəbirüstü kitabə azərbaycanlıların orada qədim dövrdən yaşadığını sübut edən abidə kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır.	Qəbirüstü kitabə ermənilər tərəfindən dağıdılmış Ağudi kənd qəbiristanlığında qismən salamat vəziyyətdə qalmış abidələrdən biridir ⁴⁴⁶ .	Qarakilsə rayonunun Ağudi kənd qəbiristanlığında azərbaycanlıların tarixin müxtəlif dövrlərində ərazidə yaşadığını təsdiq edən abidələr mövcud olub. Qaya daşından hazırlanmış baş daşının üzərində kitabə incə yazı şrifti ilə təsvir olunub. Yuxarı hissəsi oval olan kitabənin uzunluğu 0,5, eni isə 0,5 m civarındadır. Üzərində “həzə tarixi el-merhum...” = “bu mərhum ...-in tarixidir”, – deyə başlayır. 1255 hicri 1840 miladi, yazıları təsvir olunub. Kənddə 1831-ci ildə 60, 1873-cü ildə 450, 1886-cı ildə 903, 1897-ci ildə 1162, 1908-ci ildə 1345, 1914-cü ildə 1070 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi erməni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla qovulmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar doğma evlərinə qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 298, 1926-cı ildə 319, 1931-ci ildə 496, 1959-cu ildə 828, 1970-ci ildə 1222 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
128	Ağudi kəndində Səlcuqlu dövrünə aid qəbirüstü kitabə	1839-cu il	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Ağudi kəndində	Qarakilsə rayonu – Sisian , Ağudi kəndi – 19.04.1991-ci ildən Aqitu	Arxeoloji abidə	Mağara / yeraltı abidə	Toponim qədim türk dilində “hör-mətli, uca, yüksək” mənasında işlə-nən “ağ” sö-zü ilə “uti//udi” türk dil-li tayfanın adı əsasında formalaşmışdır ⁴⁴⁷ . Etno-topo-nimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Qəbirüstü kitabə azər-baycanlı-la-rın orada qə-dim dövrdən yaşadığını sübut edən abidə kimi tarixi əhə-miyyət daşı-yır.	Ağudi kənd qəbiristanlığı oradakı abi-dələrlə birlik-də, 1987–1991-ci illər-də baş verən azərbaycan-lıların kütləvi deportasiya-sından sonra ermənilər tə-rəfindən dağı-dılıb. Bəhs edilən kitabə hazırkı dövr-də orada qal-maqdadır ⁴⁴⁸ . Mərhum ta-rixdə..... Allah ona rəhmət edər..... 1255=1839-cu il...Əfsus-lar olsun ki, üzərindəki təhriflər mət-ni tam oxu-mağa imkan vermir.	Qəbirüstü kitabə Ağudi kənd qəbiristanlığında yerləşir. Erməni-lər tərəfindən dağıdılan qəbiristan-lıqda qismən salamat qalan qəbir-üstü kitabədir. Erkən Səlcuqlu döv-rinə aid qaya daşından hazırlanmış baş daşının üzərində kitabə incə yazı şrifti ilə təsvir olunub. Kita-bənin uzunluğu 0,8, eni isə 0,5 m civarındadır. Qəbiristanlıqda Bi-rinci sətirdən “Bu mərhum tarix-də.....Allah ona rəhmət edər1255=1839-cu il...əfsuslar olsun ki, üzərindəki təhriflər mətni tam oxumağa imkan vermir. Kənddə 1831-ci ildə 60, 1873-cü ildə 450, 1886-cı ildə 903, 1897-ci ildə 1162, 1908-ci ildə 1345, 1914-cü ildə 1070 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi er-məni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla qovulmuşdur. İndiki Er-mənistanda sovet hakimiyyəti qu-rulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar doğma evlərinə qayıda bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 298, 1926-cı ildə 319, 1931-ci ildə 496, 1959-cu ildə 828, 1970-ci ildə 1222 nəfər azərbaycanlı yaşamış-dır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
129	Astazur kəndində qədim evlər	XVII–XVIII əsrlər	Zəngəzur mahalının Meğri rayonundakı Astazur kəndində	Meğri rayonunun Astazur kəndi– Şvanidzor	Arxeoloji abidə	Qədim yaşayış məskənləri	Astazur kəndinin kənarında Azərbaycan və Şərqi memarlıq üslubunda inşa edilən Astazur körpüsü və kənddəki qədim evlər kəndin azərbaycanlılara aid yurd yeri olduğunu göstərir.	Astazur kəndində yerləşən azərbaycanlılara aid qədim evlərin bir çoxu azərbaycanlılar oradan deportasiya edildikdən sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Qalanlar isə mənimlənilib ⁴⁴⁹ , “qədim erməni evləri” kimi təqdim olunur.	Qədim yaşayış evləri Meğri rayonunun Astazur kəndində yerləşir ⁴⁵⁰ . Azərbaycan ərazisindəki evlərlə memari quruluş baxımından oxşarlıq təşkil edir. Qara və boz çay daşından ağ suvaq istifadə edilərək tikilib. Bəzi evlərin pəncərələrinin üstü oval, bir çoxunun isə dördkünc formadadır. Dam örtüyü kirəmit və metal materialdan istifadə etməklə hazırlanıb. Hündürlüyü əsasən 3–3,5 metr civarındadır. Divarlarının qalın olması sərt iqlim şəraiti və təbii fəlakətlərdən qorunmasında rol oynayır. Kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1918–1920-ci illərdəki soyqırımı zamanı kənddən çıxarılıb. 1929-cu ildə Moskva rəhbərliyinin qərarı ilə Aldərə, Lehvaz, Astazur və digər yaşayış məntəqələri Ermənistanı verilib və bu ərazilər üzrə Meğri rayonu yaradılıb.
130	Daşkənd kəndində istehkam divarları	Quldarlıq dövrünə aid	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində	Basarkeçər rayonu – Vardenis , Daşkənd kəndi–19.04.1991-ci ildən Hayrik	Memarlıq	İstehkam/hasar	Daşkənd kəndi qədim tarixə malikdir. “Daşkənd” sözünün mənası “sıldırım qaya” və sal daşlardan	Kənd xarabalığını əhatələyən istehkam divarları 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər mövcud	Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndinin mərkəzi hissəsinin cənub tərəfində qayalığın üstündə hündürlüyü 2,3 və 5 metr olan qədim daş hasarın qalıqları indi də qalır. Həmin bərilərin hördüyü daşlar çox böyükdür. Bu daşların ağırlığı təxminən 7–10 ton olar. Bu daşlar qədim quldarlıq dövrünün nəhəng tikililərini xatırladır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ibarət yer” deməkdir. Daşkənd XIV əsrin sonunda (1387–1388) yaranmışdır. Kəndin sakinini 130 yaş ömür sürmüş Hacı Məmməd kişinin dediyinə görə, kənd Gəncə bölgəsindən gələn Hacı Hüseyn adlı zəngin kişi və qohumları tərəfindən salınıb.	idi. Hazırda ermənilər tərəfindən mənimlənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Daş hasarın cənub tərəfində 8 metr aralı qayalığın üstündə quyu ağzına bənzər bir dəşik vardı. Həmin dəşikdən tunelə bənzər yeraltı lagıma girmək olur. Yeraltı yol iki qola ayrılır. Yolun biri kəndin cənubundan axan Məzrə çayının qolu olan “Sutökülən” çayına, yəni cənub tərəfə, o biri yol isə Daşkəndin şimal tərəfində 3 km məsafədə olan Qoşabulaq kəndindəki bulağa doğru gedir ⁴⁵¹ . Kənd əhalisi 1948–1953-cü il deportasiyasına məruz qalmışdır. 1988-ci ildə isə axırıncı azərbaycanlılar sovet ordusunun ermənilərə köməyi nəticəsində öz ata-baba yurdundan qovulmuşdur ⁴⁵² .
131	Əştərək rayonunda Daş hamam	1900-cü il	Kərbibasar mahalının Əştərək rayonunda	Əştərək rayonu– 09.09.1930-cu ildən Aştarak	Memarlıq	Hamam	Şərq memarlıq üslubunda ancaq daşla inşa olunan hamamın konstruksiyasında qapılar və santexni-	Əştərək rayonundakı tarixi Daş hamam Azərbaycan memarlıq nümunəsi kimi hazırkı dövrdə boşdur, yarıxaraba və-	Əştərək rayonunda 1900-cü ildə azərbaycanlılar tərəfindən şərq memarlıq üslubunda ilk Daş hamam inşa olunmuşdur. Hamam Abaran çayı (indiki toponim; Kasax) dərəsində, orta əsr körpüsünün yaxınlığında yerləşir. Hamamda tək və orta q şəxsi vanna otağı, hər birinin öz şkafi var idi. Ümumi hamamın üç

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							kadan başqa heç bir metal və ya taxta konstruksiyadan istifadə edilməmişdir. Buna görə də onu “Daş hamam” adlandırırlar. “Əş-tərək” toponimi türk dilində “yüksək dağ keçidi” mənasında işlənən “aşu” sözü ilə türk dilində “qırıqlı dağ yüksəkliyi”, “parçalanmış daş qırıntıları” (çınqıl), “uca, çoxdişli (daraq şəkilli) dağ” mənasında işlənən tarak sözündən⁴⁵³ yaranıb.	ziyyətdədir. Ancaq bir pəncərəsində dəmir barmaqlıq qalıb. Digərləri sökülüb yerinə taxta çərçivə qoyulub. Azərbaycan abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən təmir edilmir. Dağılmağa məhkum edilib^{454,455}.	tərəfində, divarların altında, divarların uzunluğu boyunca və mərkəzdə iki daş kürsü var idi. Duş cənub divarından asılmışdı. Bütün mərtəbə isti hava dövrənini təmin edən borularla təchiz olunmuşdu, bu da qışın ən soyuq günlərində daş plitələrdən istilik buraxmağa imkan verdi⁴⁵⁶. Bina birmərtəbəlidir, uzunluğu 15–16 metr, eni 10–11 metr, hündürlüyü 4 metr civarında olan hamamın ön tərəfdəki divarı mozaik daşların formalı massivinə malikdir. Hamamın dam bölməsində 2 günbəz və onun üzərində baca funksiyasını yerinə yetirən dəliklər mövcuddur. IV əsrlərdə Arşakilərin, VIII–X əsrlərdə Ərəblərin, IX–XI əsrlərdə Şirak hakimiyyətinin, Pəhləvilərin, XI–XVI əsrlərdə Səlcuq türklərinin, XVI–XIX əsrlərdə İrəvan xanlığının tabeliyində, Kərbibasar mahalının tərkibində olmuşdur. 1828-ci ildə rus işğalından sonra İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının, sonra Eçmiədzin qəzasının tabeliyinə keçmişdir. 1948–1953-cü illərdə rayonun Talış, Təkiyyə, Uçan, Çadqıran, İnəkli, Tülnəbi və s. kəndlərinin əhalisi zorla Azərbaycana köçürülüb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
132	Hors kəndində qədim evlər	XIII–XIV əsrlər	Dərələyəz mahalının Keşiş-kənd rayonunun Hors kəndində	Keşişkənd – 1935–1957-ci illərdə Mikoyan , 06.12.1957-ci ildən Yeğeq-nadzor adlanır ⁴⁵⁷ .	Memarlıq	Arxeoloji abidə	Toponim “xors” türk etnonimi ⁴⁵⁸ , ⁴⁵⁹ əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində q~x~h səs əvəzlənməsi qanunauyğun haldır ⁴⁶⁰ . Onu da qeyd edək ki, xors (hors) etnonimi qors, xoros, xurs formalarında da qeyd edilir ⁴⁶¹ , ⁴⁶² . Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. Albaniya və ona bitişik bölgələrdə yaşamış türk mənşəli Qorus (Gorus) tayfasının adını əks etdirir.	Ermənilər tərəfindən dağıdılan Qədim Oral Malux və Quşxana kəndlərinin binalarının bir qismi hazırkı dövrdə Hors kəndində qalmaqdadır. “Erməni abidəsi” kimi təqdim olunur ⁴⁶³ .	Qədim Oral Malux və Quşxana kəndlərinin binalarının qalıqları rayon mərkəzindən 9 km şimal-şərqdə, Hors dərəsindən axan çayın yanındakı Hors kəndində yerləşir. XIII–XIV əsrlərdə inşa olunmuş qədim azərbaycanlı evləri o dövr insanının həyat şəraiti və məişəti ilə yanaşı, sosial-mədəni inkişafı haqqında da təsəvvür yaratmaq imkanı verir. Evlər səliqəli kəsilmiş mişar daşı ilə inşa olunub. Pəncərələri kiçik və Şərq memarlığına uyğun dördbucaq və üst hissəsi üçbucaq formasında qoyulub. Tikintidə ağ suvaqdan istifadə olunub. Evlərin hündürlüyü 2,5–3 m civarında olub ⁴⁶⁴ . Kəndin adı tarixi mənbələrdə ilk dəfə X əsrdə xatırlanır ⁴⁶⁵ . 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Xors kimi ⁴⁶⁶ qeyd edilmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 26, 1873-cü ildə 649, 1886-cı ildə 904, 1897-ci ildə 1136, 1904-cü ildə 971, 1914-cü ildə 958, 1916-cı ildə 1337, 1919-cu ildə 664 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Kənd sakinləri 1919-cu ilin sonlarında ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq tamamilə qovulmuşdur. Kəndə İrandan köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. İndiki

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Azərbaycan da indiki Şabran (Dəvəçi) rayonunun ərazisi erkən orta əsrlərdə bu elin adı ilə "Xursan" adlanırdı.		Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma yurdlarına qayıda bilmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı, 1922-ci ildə 192, 1926-cı ildə 172, 1931-ci ildə 234 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ⁴⁶⁷ . 1988-ci ilin noyabr ayında azərbaycanlılar yenidən qovulmuşdur. İndi kənddə ermənilər yaşayır.
133	Qaçaq İskəndərin mağarası	1925-ci il	Şörəyel mahalının Amasıya rayonunun ərazisindən keçən Qərbi Arpaçayın Dərin dəre ərazisində	Şörəyel mahalının Amasıya rayonu	Memarlıq	Mağara	Mağara əhalinin yaşadığı əraziyə erməni hücumları zamanı qaçıb sığınmış, daldalandığı məkan olub. Qaçaq İskəndərin adı ilə tanınan mağaradan da əhali müxtəlif dövrlərdə sığınacaq kimi istifadə edib.	Qaçaq İskəndərin mağarası (zağası) indiki dövrdə də qalmaqdadır və "erməni abidəsi" kimi təqdim olunur.	Arpaçay (Qərbi Arpaçay) dərəsində çox sayda mağara və zağalar mövcud olub. Onlardan biri Qaçaq İskəndərin zağasıdır. Qaçaq İskəndərin zağası "Dərin dəre" deyilən ərazidə yerləşir. Bu zağa dərənin bir divarında, təxminən 5–6 metrliyində yerləşirdi. Ancaq bir dar cığırla oraya enmək mümkün idi. Deyilənə görə, dərənin 30–40 metr dərinliyinə baxanda adamın gözü qaralırdı. Qaçaq İskəndər çiyində dolu xurcun, saz, tufəng qaça-qaça gəlib zağaya girərmiş. Kənardan baxanda mağara görünmürdü. Qaçaq İskəndər azərbaycanlılara zülm edən, onları incidən ermənilərə qarşı mübarizə aparıb ⁴⁶⁸ . Qaçaq İskəndər və adamları 1930-cu ilə qədər orada yaşayıb. O vaxtdan sonra mağaraya enən heç kim olmayıb. Çünki çox təhlükəli çıxışı olduğundan oraya enmək çətin idi.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
134	Qaraçanta kəndində Qapılı zağa (mağara)	E.ə. II–I minilliklər	Şörəyel mahalının Amasıya rayonundakı Qaraçanta (Qaraçəntey) kəndində	Qaraçanta kəndi, 04.05.1939-cu ildən Əzizbəyov , 19.04.1991-ci ildən Areq-nadem adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Mağara / yeraltı abidə	Qaraçanta kəndindəki mağara bu ərazilərin qədim türk-oğuz tayfalarının ulu məskənləri olmasını sübut edir. Müəyyən dövrlərdəki erməni-azərbaycanlı münafişələrində azərbaycanlılar üçün müdafiə və sığınacaq rolunu oynayır. Mağara kimi qədim yaşayış məskənləri azərbaycanlıların bölgədə qədim dövrlərdən yaşadığını əks etdirir. Bu abidələr el-	Mağaraların bir çoxunun ərazisi mədən-filiz yağı kimi istismarı nəticəsində ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Qalanlarına isə erməni elementləri əlavə olunub, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Qapılı zağa, rayon mərkəzindən 5,03 km cənub-qərbdə, Gümrü-Amasıya yolunun sol tərəfində, dəniz səviyyəsindən 1856 m hündürlükdəki Qaraçanta kəndinin iki kilometrliyində köhnə dəyirmanın üst tərəfində yerləşirdi. Qədim insan yaşayış məskənlərini–mağaraları özündə birləşdirən bu tarixi bölgə e.ə. II–I minilliklərdə əski türk-oğuz tayfalarının ulu məskənləri olub. Qapılı zağa qədim mədəniyyətin formalaşdığı yeraltı yaşayış məskəni nümunəsidir. Qapılı zağanın daşdan hazırlanmış qapısı olub. Daş qapı altından və üstədən daş oyuğa keçirilmişdi. Qapı rahat açılıb örtülürdü, amma ağır olduğundan açib-bağlamaq üçün çox güc sərf etmək lazım gəlirdi. Qapının hündürlüyü 1 metrədən çox, eni metrədən azdı. Zağanın içi xeyli geniş idi. Eni 5 metr, uzunluğu isə 8–10 metr civarında olardı. Zağaya işıq yuxarıdakı bacadan düşürdü. Bölgənin ibtidai dövrdən başlayan təbii, tarixi, dini-sakral, mədəni-irfani zənginliyi qədim türk dillərinin şifahi və yazılı məxəzlərində, yer-yurd adlarında irq-irs vahidlərində, ictimai-təsərrüfat sahələrində özünü göstərir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							mi-mədəni irsin qədim nümunələridir. Toponim “qaraçanta” nəsil adı əsasında yaranmışdır. Patronim toponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.		Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir⁴⁶⁹. Xalqın “Hülley” adlandırdığı dağın ətəyində yerləşən kəndin 1,5 km cənubundan Qərbi Arpaçay keçir. Kənddən Ələyəz (Alagöz) dağını görmək mümkündür. Qarsla sərhəddə yerləşən Qaraçantanın qışı olduqca soyuq, yayı mülayimdir. “Duzdağ”, “Qapılızağa”, “Ömərdərəsi”, “Arpaçayı”, “Hülleydağ”, “Ortatəpə”, “Üçgözlər”, “Məmmədağa”, “Daşdərə”, “Göybulaq”—dağ, dərə, bulaq adlarıdır. 1988-ci ildə 600 ev, 314 ailə yaşayan kəndin məktəbinin tipi orta, şagirdlərin sayı 500 olub. Dini-ruhani dərslərin keçirildiyi kənddə dünyəvi dərslərin əsası 1927-ci ildə qoyulub. 1938-ci ildə 7 illik məktəb açılıb, 1962-ci ildən isə orta məktəbə çevrilib. 1886-cı ildə 348, 1897-ci ildə 440, 1908-ci ildə 665, 1914-cü ildə 729 azərbaycanlı yaşamışdır. 1922-ci ildə kənddə 547, 1926-cı ildə 670, 1931-ci ildə 688⁴⁷⁰, 1939-cu ildə 774, 1959-cu ildə 803, 1970-ci ildə 1442, 1980-ci ildə 1490⁴⁷¹, 1987-ci ildə 1600 nəfər⁴⁷² yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1988-ci ildə azərbaycanlılardan ibarət kənd əhalisi kəndi tərk etmişdir. 1988-ci ilin sonuna olan bəzi məlumatlara görə, kəndin əhalisi 1750 nəfər olmuşdur.
135	Quzukənd kəndində su dəyirmanları	XVIII–XIX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağba-nahiyəsinin, indki Amasiya rayonunun Quzukənd kəndində	Amasiya rayonu, Quzukənd kəndi, 1935-ci ildən Hozukənd , 08.08.1991-ci ildən Qarnarıç	Memarlıq	Dəyirman	Su dəyirmanları azərbaycanlı əhalinin ərazidə qədim dövrdən məskunlaşdığını təsdiq edən maddi-mədəni irs nümunələrindən biridir.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların son deportasiyasına qədər dəyirmanların xarabalığı ərazidə qalmaqda idi.	İndiki Ermənistanın Amasiya rayonunda, Arpa gölü sahilində, rayon mərkəzindən 25 km şimal-qərbdə azərbaycanlılar yaşamış kənd. Arpa gölünün sahilində yerləşən Quzukəndin yaxınlığında qədim su dəyirmanı mövcud olub. Uzunluğu 15, eni 10, hündürlüyü 3 metr civarında olan dəyirman çay və qaya daşları ilə inşa olunmuşdu. Dəyirman Qərib ağaya məxsus idi və onun adı ilə “Qərib ağanın dəyirmanı” adlanırdı. Qərib ağa Quzukənd kəndinin ən varlı ağası idi ⁴⁷³ . Kənd əhalisinin un ehtiyacı bu dəyirman vasitəsilə təmin edilirdi. Ətraf kəndlərdən də əhali buğda və arpa üyütmək üçün bu dəyirmanı üz tutardı. Dəyirman ermənilər tərəfindən dağıdılsa da, xarabalığı ərazidə qalırdı. Quzukəndin əhalisi 1905-ci ildə 372, 1914-cü ildə 455, 1931-ci ildə 474, 1970-ci ildə 865 nəfər yalnız azərbaycanlılar olub. 1988-ci ilin faciəli olayları zamanı azərbaycanlıların hamısı qovulmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
136	Seldağılan kəndində imarət	XIX–XX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağba-ba nahiyyəsinin, sonradan Amasiya rayonu ərazisində yerləşən Seldağılan kəndində	Amasiya -09.09.1930-cu ildə yaradılıb.	Memarlıq	Ev, şəxsi mülk	Toponim “su daşqını” mənasında işlənən “sel” sözü ilə “dağılan” feli-sifətinin birləşməsindən əmələ gəlib. Hidrotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	Azərbaycan və Şərq memarlıq elementlərinə malik olduğu üçün imarət ermənilər tərəfindən sökülüb. İmarətin daş və digər materiallarından kəndə köçən ermənilər özələrinə tikdikləri evin işasında istifadə edilə bilər.	Böyük Ağbaba və Kiçik Ağbaba dağlarından axıb gələn güclü sel suları göstərilən kəndin yanında müxtəlif tərəflərə dağılıb selovlarla axdığı üçün “seldağılan” demişlər. Kəndin digər adı Seyidoğlan olmuşdur. ⁴⁷⁴ İmarət, Amasiya mahalının füsunkar təbiəti ilə seçilən Bığelli dağının ətəyindəki Seldağılan kəndində yerləşirdi. Kəndin və bölgənin ən varlı insanlarından olan Dahar ağaya məxsus idi. Şərq memarlığı üslubunda tikilən əzəmətli binanın tikintisində göy daş və bazalt daşdan istifadə olunub. Bina iki-mərtəbəli geniş eyvanlı olub. Seldağılan çayı kəndin kənarından keçirdi. Deyilənlərə görə, Dahar ağa hər daşın yonulmasına 1 quzu verib ⁴⁷⁵ . Kənd boşaldıldıqdan sonra imarət Azərbaycan memarlığının izlərini itirmək məqsədilə sökülüb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
137	Sultanbəy kəndində Sultanbəy çeşməsi (abidə-çeşmə)	XI–XII əsrlər	Dərələyəz mahalının Paşalı (12.10.1956-cı ildən Əzizbəyov) rayonundakı Sultanbəy kəndində	Paşalı rayonu 1991-ci ildən Vayk , Sultanbəy kəndi 03.01. 1935-cı ildən Bartsiruni adlandırılıb.	Memarlıq	Abidə	Abidə və saxsı su kəməri ilə çəkilən çeşmə Qərbi Azərbaycanda elmi-mədəni tərəqqinin inkişafının səviyyəsini nümayiş etdirir. Qədim dövrə aid texniki yenilik və kənd əhalisinin su ehtiyacının qarşılanması baxımından saxsı su borularından istifadə əhəmiyyətlidir. Kənd Sultan adlı bəy tərəfindən salındığı üçün “Sultanbəy kəndi” adlanmışdır. Toponim şəxs adı əsa-	Hazırkı dövrdə də istifadə olunan Sultanbəy kəndindəki abidə-çeşmə ermənilər tərəfindən mənimşənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur ⁴⁷⁶ .	Abidə-çeşmə Paşalı rayonunun mərkəzindən 20 km cənub-şərqdəki Sultanbəy kəndində yerləşir. Üstündə abidə ucaldılan çeşmə 4 düyməlik boru ölçüsündə saxsı su kəməri ilə çəkilmişdi. Abidə kəndin təməlini qoyan Sultanbəy tərəfindən təmir olunduğu üçün “Sultanbəy çeşməsi” adlanırdı. Abidə-çeşmənin hündürlüyü 2–2,5, eni 1,2–1,5 metr civarındadır. Abidə Alban dövrünə aiddir. Tikintisində dördkünc daşlardan və ağ suvaq məhlulundan istifadə olunub. Üst hissəsi üçbucaq quruluşdadır. Orta hissəyə üstü oval qapı dekor kimi verilib, qapı kimi görünən dekorun sağ və sol tərəflərində iki dirək sütun dekor kimi yerləşdirilib. Önünə çeşmə suyunun töküldüyü daşdan oyulmuş kiçik oval hovuz birəşdirilib. Abidənin yan tərəflərində 0,5 m uzunluğunda çıxıntılar var. Önünə iki pilləli 1,5–2 metr uzunluğunda daş pilləkən quraşdırılıb. Yan tərəflərinə iki böyük dördkünc daş qoyulub ⁴⁷⁷ . Abidə-çeşmə alban məbədlərinin ön hissələrində çox rast gəlinən memarlıq üslubu ilə inşa edilib. 1920-ci ildə Azərbaycanda bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							sında əmələ gələn antro-po-toponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.		1921-ci ildə təsis edilmiş inzibati ərazi bölgüsünə görə Naxçıvan qəzasının Cəhri rayonunun tərkibində olan 20 kənddən biri də Sultanbəy kəndi olmuşdur. ZSFSR MİK-in qərarı ilə 1929-cu il fevralın 18-də Naxçıvana məxsus bir sıra torpaqlar – Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçık, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyyəsinin Oğbin, Ağxəç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qarçevan kəndi və Kilit kəndinin torpaqlarının bir hissəsi, həmçinin həmin vaxt Zəngilan rayonunun Nüvədi, Ernəzir, Tuqut kəndləri, sovet hökumətinin məqsədyönlü siyasəti sayəsində Ermənistan SSR-ə verildi⁴⁷⁸. 1828-ci ilə kimi azərbaycanlılar yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra (1828-ci il) azərbaycanlılar sıxışdırılaraq çıxarılmış və 1829-cu ildə İranın Salmas vilayətindən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmişdir⁴⁷⁹.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
138	Topqaya siklop abidələri	E.ə. II minillik	Şörəyel mahalının Ağ-baba nahiyyəsi, sonradan Amasiya rayonunun Göllü kəndində	Amasiya rayonunun Göllü kəndi—03.04.1991-ci ildən Ardenis adlandırılıb.	Memarlıq	Siklop (tikili) abidə	Topqaya siklop tikilisi azərbaycanlılara məxsus tarixi torpaqlardakı ən qədim tikililərdən hesab olunur. Düşmənin hücumlarından müdafiə olunmaq məqsədilə inşa edilib. Toponim “göl” sözünə “-lü” şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir. Siklop tikililəri son tunc və ilk dəmir dövrünə aid edirlər. Ehtimal edilir ki, bu siklop tikililər düşmənin hücumlarından müdafiə məqsədi ilə inşa edilmişdir.	Qərbi azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə kütləvi deportasiyasından sonra Topqaya siklop tikilisi ermənilər tərəfindən mənimlənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Siklopik tikililər yonulmamış iri qaya və daş parçalarından qurulub və onların qurulmasında hər hansı bir bərkidici məhluldan istifadə edilməyib⁴⁸⁰. Bu tikilidə istifadə olunan daşların hündürlüyü 3 metrə yaxın, hər birinin çəkisi isə iki tondan çox olduğu təxmin edilir. Bu tikili xarakterik xüsusiyyətlərinə görə siklop tikilidir. Siklop tikililər bir, iki, üç cərgədən ibarət divarlardan qurulub. Bu tikililər “qalaça”, “hөрükdaş”, “düzüldaş” adlandırılıb⁴⁸¹. Kənddə 1886-cı ildə 204, 1897-ci ildə 284, 1908-ci ildə 313, 1914-cü ildə 403 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1916-cı ildə azərbaycanlılar kənddən qovulmuşdur. 1920-ci ildə indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar doğma kəndlərinə qayıda bilmişdir. 1922-ci ildə kənddə 242, 1926-cı ildə 306, 1931-ci ildə 334⁴⁸², 1959-cu ildə 470, 1970-ci ildə 698, 1979-cu ildə 757⁴⁸³, 1987-ci ildə 760 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1989-cu ilin yanvar-fevral aylarında azərbaycanlılar qovulmuşdur. Hazırda kənddə Gürcüstanın Axırkələk rayonundan köçüb gələn ermənilər yaşayırlar.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
139	Yuxarı Qarabağlar kəndində qəbirüstü (Mustafa qızı Möhtərəm adına) kitabə	1897-ci il	Vedibasər mahalının Vedi rayonunun Yuxarı Qarabağlar kəndində	Vedi rayonu-15.05.1968-ci ildən Ararat adlandırılıb. Yuxarı Qarabağlar kəndi 1950-ci ildə ləğv edilib.	Memarlıq	Qəbirüstü kitabə	Yuxarı Qarabağlar kənd qəbiristanlığında ərəb əlifbası ilə üzəri yazılan bu kitabənin varlığı ərazidə qədim dövrdən azərbaycanlıların yaşadığını təsdiq edir. Toponim fərqləndirici əlamət bildirən “yuxarı” kəlməsi ilə kəngərli tayfasına aid “qarabağlar” etnonimi əsasında yaranıb ^{484, 485} .	1950-ci ildə azərbaycanlıların kənddən deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılmış qəbiristanlığın xarabalığında bu qəbirüstü kitabə mövcudiyyətini qoruyur. Kənd və qəbiristanlıq hazırda xarabalıqdır.	Yuxarı Qarabağlar kənd qəbiristanlığında yerləşən qəbirüstü kitabə 1897-ci il tarixli bir məzar aiddir. Məzar kitabəsində “Tanrı bağışlasın! bu məzar Mustafa qızı Möhtərəm adına 1897” yazılıb. 1 metr hündürlüyü və 0,50 metr enində kitabə qaya daşından hazırlanıb. Baş hissəsi ovaldır. Kitabənin kənarına çərçivə forması verilib və kəsici və yonucu alətlərdən istifadə olunaraq yazılar yazılıb. Yuxarı Qarabağlar kəndinin qədim qəbiristanlığında ancaq bir neçə kitabə qismən salamat qala bilib. Ermənilər tərəfindən mühüm tarixi dövrün salnaməsi olan tarixi-mədəni miras məhv edilib. Yuxarı Qarabağlar kəndi Vedi çayının sağ kənarında Dəhnəz kəndinə yaxın ərazidə yerləşirdi. Kənd 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə “Yuxarı Qarabağ” ⁴⁸⁶ , 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə “Böyük Qarabağlar” ⁴⁸⁷ , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində “Yuxarı Qarabağlar” ⁴⁸⁸ kimi qeyd edilib. Kənddə 1873-cü ildə 135, 1886-cı ildə 175, 1897-ci ildə 233, 1904-cü ildə 420, 1914-cü ildə 462, 1916-cı ildə 243 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ⁴⁸⁹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1919-cu ildə kənd erməni silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qalıb və soyqırımına uğrayan əhali kəndi tərk edib. İndiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra 1922-ci ildə kənd sakinlərinin sağ qalanları yenidən doğma yurda qayıdılar. Kənddə 1922-ci ildə 78, 1926-cı ildə 80, 1931-ci ildə 84 azərbaycanlı yaşayıb⁴⁹⁰. 1950-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə azərbaycanlılar Yuxarı Qarabağlar kəndindən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına deportasiya ediliblər. Kənd azərbaycanlıların bir daha qayıdıb orada yaşamasının qarşısının alınması məqsədilə Ermənistan hökuməti tərəfindən ləğv olunub.
140	Yuxarı Qarabağlar kəndində qəbirüstü (Tağı qızı Müşərrəf adına) kitabə	1898-ci il	Vedibasar mahalının Vedi rayonunun Yuxarı Qarabağlar kəndində	Vedi rayonu–15.05.1968-ci ildən Ararat adlandırılıb, Yuxarı Qarabağlar kəndi 1950-ci ildə ləğv edilib.	Memarlıq	Qəbirüstü kitabə	Yuxarı Qarabağlar kənd qəbiristanlığındakı ərəb əlifbası ilə üzəri yazılan bu kitabənin var-	1950-ci ildə azərbaycanlıların kənddən deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılmış qəbiristanlığın xa-	Yuxarı Qarabağlar kənd qəbiristanlığında yerləşən qəbirüstü kitabə 1898-ci il tarixli bir məzara aiddir. Məzar kitabəsində “Tanrı bağışlasın! bu məzar Tağı qızı Müşərrəf adına 1898” yazılıb. 1 metr hündürlüyü və 0,50 metr enində kitabə qaya daşından hazırlanıb. Baş hissəsi ovaldır. Kitabənin

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							lığı ərazidə qədim dövrdən azərbaycanlıların yaşadığını təsdiq edir. Toponim fərqləndirici əlamət bildirən “yuxarı” kəlməsi ilə kəngərli tayfasına aid “qarabağlar” etnonimi əsasında yaranıb ^{491, 492} .	rabalığında hal-hazırda bu qəbirüstü kitabə mövcudiyyətini qoruyur. Kənd və qəbiristanlıq hazırda xarabalıqdır.	kənarına çərçivə forması verilib, kəsici və yonucu alətlərdən istifadə olunaraq yazılar yazılıb. Yuxarı Qarabağlar kəndinin qədim qəbiristanlığında ancaq bir neçə kitabə qismən salamat qala bilib. Ermənilər tərəfindən mühüm bir tarixi dövrün salnaməsi olan tarixi və tarixi-mədəni miras məhv edilib. Yuxarı Qarabağlar kəndi Vedi çayının sağ kənarında Dəhnəz kəndinə yaxın ərazidə yerləşirdi. Kənd 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə “Yuxarı Qarabağ”⁴⁹³, 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə “Böyük Qarabağlar”⁴⁹⁴, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində “Yuxarı Qarabağlar”⁴⁹⁵ kimi qeyd edilib. Kənddə 1873-cü ildə 135, 1886-cı ildə 175, 1897-ci ildə 233, 1904-cü ildə 420, 1914-cü ildə 462, 1916-cı ildə 243 nəfər azərbaycanlı yaşayıb⁴⁹⁶. 1919-cu ildə kənd erməni silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qalıb və soyqırımına uğrayan əhali kəndi tərk edib. İndiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra 1922-ci ildə kənd sakinlərinin sağ qalanları yenidən doğma yurda qayıdılar.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Kənddə 1922-ci ildə 78, 1926-cı ildə 80, 1931-ci ildə 84 azərbaycanlı yaşayıb⁴⁹⁷. 1950-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə azərbaycanlılar Yuxarı Qarabağlar kəndindən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına deportasiya ediliblər. Kənd azərbaycanlıların bir daha qayıdıb orada yaşamasının qarşısının alınması məqsədilə ləğv olunub.

Əlbəttə ki, biz bu məsələdə Ermənistan rəhbərliyindən çox dəqiq və beynəlxalq hüquqa uyğun mövqe gözləyirik. Onlar hələ ki, susmağa üstünlük verirlər. Halbuki biz bu məsələni dəfələrlə dilə gətirmişik və onlardan konkret cavab gözləyirik. Nə vaxt, hansı şərtlərlə azərbaycanlılar o bölgələrə qayıda bilərlər? Xüsusilə nəzərə alsaq ki, azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərin böyük əksəriyyəti indi tamamilə boş qalıb, orada heç kim yaşamır, ora qayıtmaq o qədər də böyük problem olmaz, yəni ki, kimisə oradan köçürtmək lazım olmayacaq. Sadəcə olaraq, təhlükəsizlik zəmanəti verilməlidir. Onların orada yaşama hüququ tanınmalıdır və əlbəttə ki, onların fəaliyyəti üçün şərait yaradılmalıdır. Yəni, bizim tələbimiz bundan ibarətdir və mən ümid edirəm, gün gələcək ki, Qərbi azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarına qayıdacaqlar.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Bazilikalar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
BAZİLİKALAR									
141	İlxıyabı kəndində alban bazilikası	IX–X əsrlər	Şörəyel mahalının Düz-kənd rayo-nundakı İlxı-yabı kəndin-də	Düzkənd ra-yonu 07.12.1945-ci ildən Axur-yan , İlxıyabı kəndi 26.04.1946-cı ildən Haykabats adlandırılıb.	Memarlıq	Bazilika	Toponim “İlxı” sözü ilə Azərbay-can dilində “at” mənə-sində işlə-nən “yabı” sözünün bir-ləşməsindən əmələ gəl-mişdir. “At ilxısı olan yer, at ilxısı yer yanında salınan kənd” mənə-sini bildirir. Zootopo-nimdir. Qu-ruluşca mü-rəkkəb topo-nimdir.	Alban dövrü-nə aid bazili-kanın memar-lıq quruluşu ermənilər tə-rəfindən res-tavrasiya pro-sesində pozu-lub. Uçan ki-rəmit dam ör-tüyünü qır-mızı rəngli də-mir dam örtü-yü ilə əvəzlə-yiblər. Bu isə abidənin me-marlıq qurulu-şunun pozul-masına səbəb olub ⁴⁹⁸ . Hazır-kı dövrdə üzə-rinə xaç ele-menti əlavə edilib, “ermə-ni abidəsi” ki-mi təqdim olunur.	Alban dövrünə aid bazilika Şö-rəyel mahalının Düzkənd rayon mərkəzindən 9 km cənub-şərqdəki İlxıyabı kəndində yerləşir ⁴⁹⁹ . Alban dövrünə aid bazilika ağ suvaq məhlulu, çay və qaya daşla-rından istifadə edilərək tikilib. Üs-tü boz rəngli dördkünc qranit daşla örtülüb. Uzunluğu 15–16, eni 7–8, hündürlüyü isə 6–7 metr civarın-dadır. Memarlıq baxımından Azərbaycan memarlığında çox istifadə olunan kompozisiyalardan ibarət-dir. 1937-ci ilə kimi Leninakan (Gümrü) rayonunun tərkibində ol-muşdur. Qafqazın 5 verstlik xəri-təsində ⁵⁰⁰ , erməni mənbələrin-də ^{501,502} İlxıyabı formasında qeyd edilmişdir. XIX əsrə aid ədəbiyyatda kən-din adı ⁵⁰³ “İlxı Abı” kimidir. “İlxı Abı”, yəni Abı adlı şəxsə məxsus at ilxısının saxlandığı yerin adını əks etdirir. ⁵⁰⁴ Kəndin köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuş, 1828-ci ildən sonra azərbaycanlıların tarixi-etnik

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									torpaqlarından qovulmağa başlanılmışdır. 1830-cu ildə Türkiyənin Basın vilayətindən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmişdir. İndi ermənilər yaşayır. 1878-ci ildə Azərbaycan türklərindən ibarət əhali qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir ^{505,506} .
142	Qapılı kəndində alban bazilikası	VIII–IX əsrlər	Şörəyel mahalının Ağın rayonundakı Qapılı kəndində	Ağın rayonu – 12.10.1961-ci ildən Ani , Qapılı kəndi 03.02.1947-ci ildən Qusan-agyuğ (Aşıq kəndi) adlandırılıb.	Təsviri sənət	Qayaüstü təsvir	Dini funksiyası olmamasına baxmayaraq, azərbaycanlıların əcdadları olan albanlar tərəfindən üzərinə binanın rəng və kompozisiyasına uyğun olmayan sarı daşdan hazırlanmış xaç hövhənin yerləşdirilmə	Təmirə ehtiyacı olan abidə ermənilər tərəfindən təmir olunmur. Qapının üstündən iki metr yuxarıya sarı daşdan hazırlanmış erməni xaç elementi lövhəsi yerləşdirilərək bazilika mənimlənilib ⁵⁰⁸ . Hazırkı dövrdə “erməni mə-	Alban dövrünə aid bazilika rayon mərkəzindən 15 km cənub-qərbdə, Qərbi Arpaçayın yaxınlığında, İrəvan-Gümrü yolunun üstündəki Qapılı kəndində yerləşir ⁵⁰⁹ . Kompozisiya baxımından abidə alban memarlığı üslubunda VIII–IX əsrlərdə inşa edilib. Bu tarixi tikili digər bazilikalardan böyük olması ilə fərqlənir. Dini xarakterli məkan olmaqdan daha çox ümumi yığıncaqların keçirildiyi məkan funksiyasında olub. Məbədin uzunluğu 30–35, eni 13–14, divar hündürlüyü 9–10, dam hündürlüyü isə 3–4 metr civarındadır. Tikintisində ağ suvaq məhlulundan, çay və qaya daşlarından isti-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							əsi başqa millətə aid tarixi mirası təhrif xarakteri daşıyır. Toponim türk dilində “dar dərənin yarıqlara bölünmüş yuxarı hissəsi”, “dağ yamacında dərə” mənasında işlə-nən qapı sö-zünə ⁵⁰⁷ “-lı” şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Orotopo-nimdir. Qu-ruluşca dü-zəltmə topo-nimdir.	dəni nümunə-ləri” kimi təq-dim olunur.	fadə olunub, üzəri tünd boz rəngli dördkünc qranit daşla örtülüb. Qapısı binanın şimal hissəsinin orta yerində qoyulub, ətrafında solda iki sağ tərəfdə pəncərələr var. Pəncərələrin uzunluğu 1,5, eni isə 0,7 metr civarındadır. Qapı və pəncərələrin üst hissəsi ovaldır. İslamı qəbul etdikdən sonra albanlar məscid memarlığında da bu dekorativ ornamentlərdən istifadə ediblər. Kəndin adı “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə ⁵¹⁰ Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ⁵¹¹ qeyd edilmişdir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
143	Qızıldəmir kəndində bazilika	VI–VII əsrlər	Kərbibasar mahalının Əştərək rayonundakı Qızıldəmir kəndində	Əştərək rayonu – Aştarak , Qızıldəmir kəndi– 03.01.1935-ci ildən Voskevaz (Qızıldəmirin erməni dilinə kalka edilmiş formasıdır) adlandırılıb.	Memarlıq	Bazilika	Toponim “qırmızı” mənasında işlənən qızıl (torpağın süxurunun rəngini ifadə edir) sözü ilə qədim türk dilində “arx” mənasında işlənən təmir (dəmir) sözünün ⁵¹² birləşməsindən yaranmışdır. Hidro-toponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. IX əsrin sonlarına aid ədəbiyyatda Qızıl Teymur kimi göstərilmişdir. “Dəmir (Teymur) adlı şəxsə mən-	Arxitektura və memarlıq baxımından qədim dövr Azərbaycan abidəsi olan bazilika hazırkı dövrdə qismən yararlı vəziyyətdədir. Ermənilər tərəfindən mənimsənilib. “Erməni abidəsi” kimi tədqim olunur.	Alban dövrünə aid bazilika Əştərək rayon mərkəzindən 3 km cənub-şərqdəki Qızıldəmir kəndində yerləşir. Bazilika dini ayinlərin keçirildiyi yerdən daha çox, əhalinin ümumi yığınaqlar keçirdiyi məkan olub. Müharibə dövründə, həmçinin sərkərdələrin qərargahı kimi də istifadə olunub. Kompozisiya baxımından abidə alban memarlığı üslubunda inşa edilib. Bina içəri 30–40 sm enində və 1,5 metr hündürlüyündə pəncərələrlə işıqlandırılır ⁵¹⁴ . Bina yonulmamış pud daşlar və əhəng məhlulu ilə tikilib. Üzəri dördkünc formada kəsilmiş açıq və tünd qəhvəyi rəngli mərmər daşlarla örtülüb. Uzunluğu 18–20, eni 6, hündürlüyü isə 5–6 metr civarındadır. Daş hissəsinin hər dörd tərəfində Şərq memarlığında istifadə olunan üçbucaq fiqur bazilikaya ayrı bir estetik görüntü verir. Dam hissəsi kiremit daşlarla örtülüb. Bazilikanın qərb tərəfində böyük ikitağlı giriş qapısı, cənub tərəfində isə iki ədəd ayrı-ayrı üstü oval 2,5–3 metr hündürlüyü və 1 metr eni olan qapılar mövcuddur. Kəndin adı erməni mənbələrində Qızıltamur kimi qeyd edilir ⁵¹⁵ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							sub qırmızı rəngli yer” mənasındadır ⁵¹³ .		azərbaycandilli mənbələrdə səhv olaraq Qızıl Teymur kimi göstərilir⁵¹⁶. 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə və 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə⁵¹⁷ “Qızıldəmir kəndi” formasında qeyd edilmişdir. Burada 1828-ci ilə kimi yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır⁵¹⁸. 1828–1830-cu illərdə ermənilər İrandan köçürülüb kəndə yerləşdirilmişdir⁵¹⁹. Sonralar azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Kənddə ermənilərlə yanaşı, 1831-ci ildə 120 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır⁵²⁰. 1870-ci illərin əvvəllərində azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. 1897-ci ildə burada 3 nəfər azərbaycanlı qalmışdır⁵²¹. Onlar XX əsrin əvvəllərində deportasiya olunmuşdur. İndi kənddə ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
144	Şıxovuz kəndində alban bazilikası	1215-ci il	Zəngəzur mahalının Qafan rayonundakı Şıxovuz kəndində	Qafan rayonu– Kapan , Şıxovuz kəndinin adı erməni dilinə uyğunlaşdırılaraq Şikaxox adlandırılıb.	Memarlıq	Bazilika	Toponim “şeyx” sözünün xalq danışığı dilində işlənən “şix” sözü ilə oğuz- türk tayfasının adını əks etdirən “ovuz” etnonimi (“oğuz” etnoniminin dialekt formasıdır) əsasında əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir ⁵²² .	Şıxovuz kəndinin mərkəzində ermənilərin 1988-ci ildə dağıtdıqları bazilika-nın qalıqları indiyədək qalıb. Relyef maili olduğundan şimal divarı yarıya qədər torpaqla örtülüb ⁵²³ . Ermənilər tərəfindən mə-nimsənilib, “qədim erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qədim alban dövrünə aid bazilika–Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Qafan rayonundakı Şıxovuz kəndinin mərkəzində yerləşir. Bazilika 1215-ci ildə tikilib və dini xarakterli olmayıb. Kompozisiya baxımından abidə alban memarlığı üslubunda inşa edilib. Giriş qapısı cənub divarında yerləşir. Binanın içərisi pəncərələrlə işıqlandırılır. Qərb və cənub divarlarının hərə-sində bir, şərq divarında isə üç pəncərə var. Bina yonulmamış pud daşlar və əhəng məhlulu ilə tiki-lib ⁵²⁴ . Hündürlüyü 3–3,5, eni 6, uzunluğu isə 11–12 metr civarındadır. Binanın ətrafında qədim qəbiristanlığın izləri müşahidə olunur. Şıxovuz kəndi rayon mərkəzin-dən 23 km məsafədə yerləşir. Qaf-qazın 5 verstlik xəritəsində Şi-xauz ⁵²⁵ , erməni mənbələrində Şi-kahoğ, Şxavuz formalarında qeyd edilmişdir. Burada 1926-cı ildə 3 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ⁵²⁶ Kənd “Şıxauz” adı ilə Rusiya imperiyasının Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibində olub.

Fotoqalereya

Vedibasər mahalının Vədi rayonunun Yuxarı Qarabağlar kəndində qəbirüstü kitabə (1898-ci il – Müşərrəf Tağı qızı adına)

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (Sisian) rayonunun Ağudi kəndində sərdabə (1173-cü il)

Vedibasər mahalının Vədi rayonunun Yuxarı Qarabağlar kəndində qəbirüstü kitabə (1897-ci il – Möhtərəm Mustafa qızı adına)

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Ağudi kəndində qəbirüstü kitabə (1840-cı il)

**Zəngəzur
mahalının
Qarakilsə
rayonunun
Ağudi kəndində
Səlcuqlu
dövrünə aid
qəbirüstü
kitabə
(1839-cu il)**

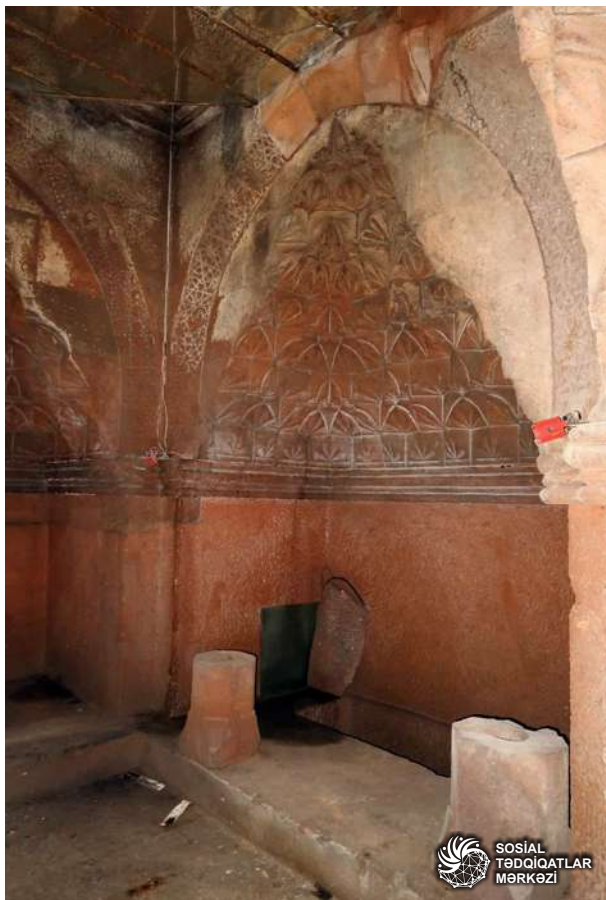
**Dərəçiçək mahalının Aşağı Axta rayonunun Babakişi
kəndindəki qəbiristanlıqda qoç heykəli (V–VI əsrlər)**

**Şörəyel mahalının Amasiya rayonunun
Qaraçanta kəndində türbə (XX əsr)**

**Dərəçiçək mahalının Aşağı Axta rayonunun Babakişi
kəndindəki qəbiristanlıqda at heykəli (V–VI əsrlər)**

**İrəvan
şəhərində
qədim
müsəlman
türbəsi
(1319-cu il)**

**İrəvan şəhərində qədim müsəlman
türbəsi (1319-cu il)**

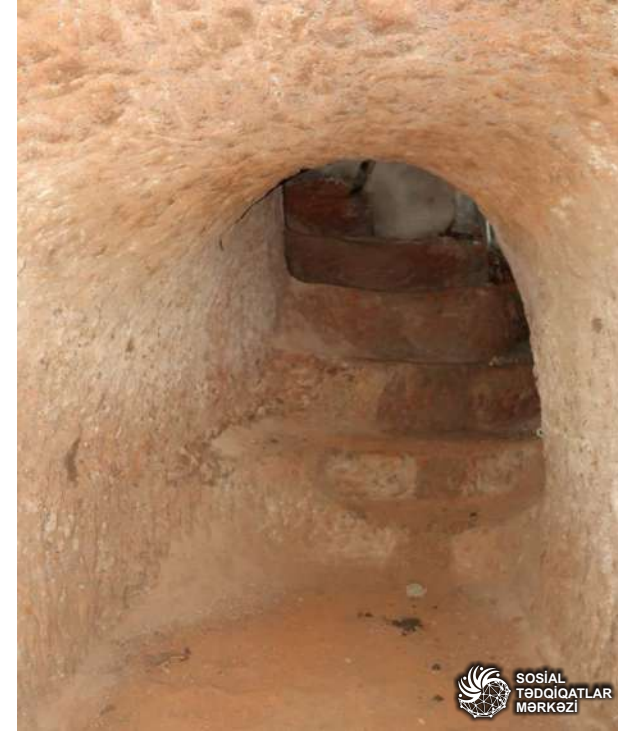
**İrəvan
şəhərində
qədim
müsəlman
türbəsi
(1319-cu il)**

**İrəvan şəhərində qədim müsəlman
türbəsi (1319-cu il)**

İrəvan şəhərində qədim müsəlman türbəsi (1319-cu il)

İrəvan
şəhərində
qədim
müsəlman
türbəsi
(1319-cu il)

İrəvan
şəhərində
qədim
müsəlman
türbəsi
(1319-cu il)

İrəvan şəhərində qədim müsəlman türbəsi (1319-cu il)

**Göyçə mahalının
Kəvər rayonunun
Nəredüz kəndində
qəbirüstü
sənduqə
(1305-ci il)**

**Göyçə mahalının Kəvər rayonunun
Nəredüz kəndində məbəəd (IX əsr)**

**Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Nəredüz kəndində
qəbirüstü alban abidələri (XV-XVI əsrlər)**

**Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Vəliağa kəndindəki
alban məbədi (VIII–IX əsrlər)**

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zod kəndində alban qəbirüstü abidələri (III–V əsrlər)

Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolağac (Zolaxaç) kəndində qəbirüstü sənduqələr (XI–XII əsrlər)

Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolağac (Zolaxaç) kəndində qəbirüstü alban abidələri (IV–V əsrlər)

Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun Diğ kəndində qəbirüstü abidə (XIII–XIV əsrlər)

**Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolağac (Zolaxaç)
kəndində qəbirüstü qoç heykəli (IV–V əsrlər)**

**Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Zolağac (Zolaxaç)
kəndində qəbirüstü qoç abidəsi (IV–V əsrlər)**

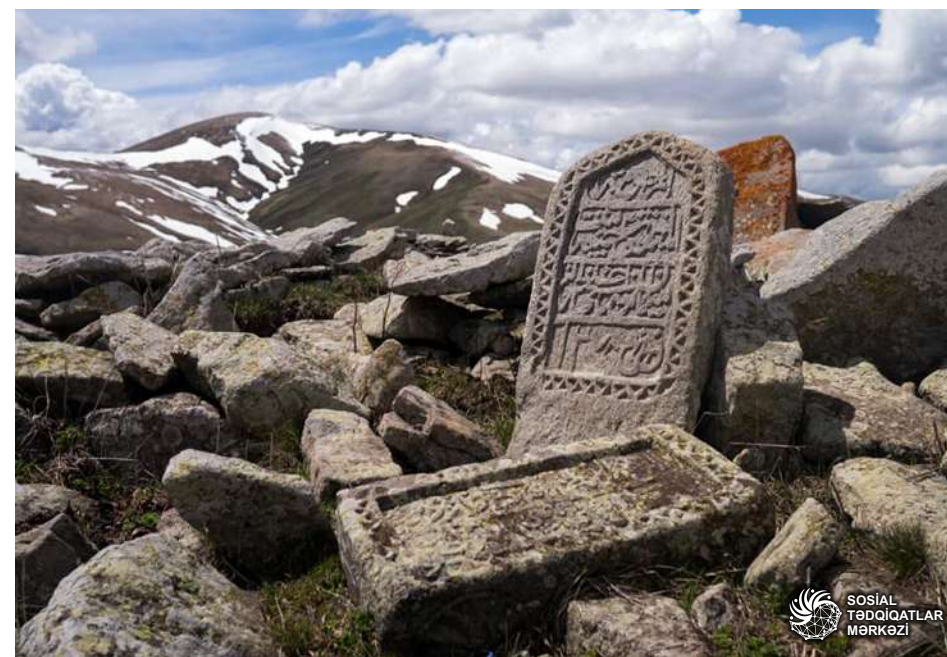
**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qabaxlı
kəndində qəbirüstü sənduqə (X–XI əsrlər)**

**Dərələyəz mahalının Paşalı rayonunun
Herher kəndində alban məbədi (1291-ci il)**

Zəngəzur mahalının Goris rayonunun Verişen kəndində alban məbədi (VIII–IX əsrlər)

Göyçə mahalının Kəvər rayonundakı Yuxarı Altuntaxt kəndində qəbirüstü kitabə (XIX əsr)

Loru mahalının Barana rayonunun Qalaça kəndində qəbirüstü sənduqələr (XII–XIII əsrlər)

Göyçə mahalının Kəvər rayonundakı Yuxarı Altuntaxt kəndində qəbirüstü kitabə (XIX əsr)

İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasının – Üçkilse rayonunun Ağcaqala kəndində məbəd (VII əsr)

İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasının – Üçkilse rayonunun Ağcaqala kəndində məbəd (VII əsr)

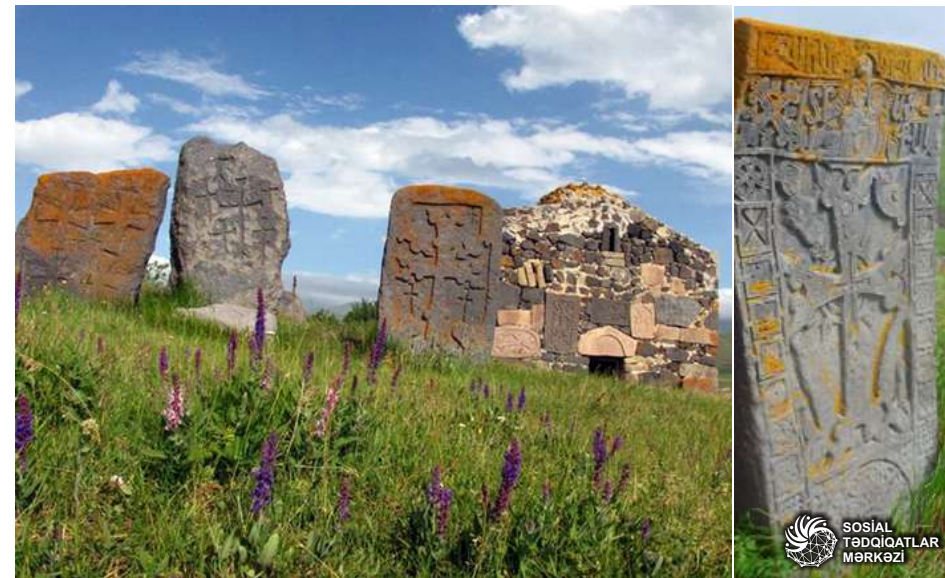
Zəngəzur mahalının Meğri rayonunun Aldərə kəndində Bayram Quliyevin abidəsi (Bayram türbəsi). Kənd sakinlərinin ziyarətگاهی və kənddə onun adına yeganə küçə var idi (XX əsr)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində alban qəbirüstü abidələri (VII-VIII əsrlər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində alban məbədi və qəbirüstü abidələri (VII-VIII əsrlər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində alban məbədi və qəbirüstü abidələri (VII-VIII əsrlər)

Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunun Ağbulaq kəndində alban məbədi (V-VI əsrlər)

Üçkilsə rayonunun Kiçik Zeyvə kəndində dərviş və ruhani heykəlləri (XIV-XV əsrlər)

**Üçkilse rayonunun Kiçik Zeyvə kəndində
strel abidə (V–VI əsrlər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun
Hors kəndində qədim Oral Malux və Quşxana kəndlərinin
binalarının qalıqları (XIII–XIV əsrlər)**

**Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Dortnu kəndində
məscid (XVIII–XIX əsrlər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Ağyar kəndində
Elxanilər dövrünə aid Ayar körpüsü (XIII əsr)**

**Zəngəzur mahalının Qafan rayonundakı Oxçuçay
üzərində körpü (XV–XVI əsrlər)**

**Üçkilə rayonunun Muğancıq kəndində
qədim karvansara (XVIII–XIX əsrlər)**

**Dərələyəz mahalı Paşalı rayonunun Sultanbəy
kəndində XI–XII əsrlərə aid abidə (çəşmə)**

**Gərnibasar mahalının Qəmərlı rayonundakı Ağcaqışlaq
kəndində Səlcuqlu dövrünə aid türbə (XII–XIV əsrlər)**

Gərnibasar mahalının Qəmərli rayonundakı Ağcaqışlaq kəndində Səlcuqlu dövrünə aid türbə (XII–XIV əsrlər)

Gərnibasar mahalının Qəmərli rayonundakı Ağcaqışlaq kəndində Səlcuqlu dövrünə aid türbə (XII–XIV əsrlər)

Gərnibasar mahalının Qəmərli rayonundakı Ağcaqışlaq kəndində Səlcuqlu dövrünə aid türbə (XII–XIV əsrlər)

Kərbibasar mahalının Alagöz rayonunun Carcarçı (Carcaris) kəndində Səlcuqlu dövrünə aid məbəd (X–XI əsrlər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Böyük Qaraqoyunlu kəndində qəbirüstü qoç heykəli (VII–VIII əsrlər)

Şörəyel mahalının Ağın rayonundakı Qapılı kəndində alban bazilikası (VIII–IX əsrlər)

Şörəyel mahalının Düzkənd rayonundakı İlxyabı kəndində alban dövrünə aid bazilika (IX–X əsrlər)

Loru mahalının Loru şəhərində Loru qala-məscidi (XI–XII əsrlər)

Loru mahalının Loru şəhərində Loru qalası (XI–XII əsrlər)

**Loru mahalının Allahverdi rayonunda
Axtala (Ağtala) qalası (X əsr)**

**Loru mahalının Loru şəhərində
Loru qala-məscidi (XI–XII əsrlər)**

**Loru mahalının Loru şəhərində
Loru qala-məscidi (XI–XII əsrlər)**

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonundakı Bazarçay sahilində Bazarçay qalası (1104-cü il)

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Alagöz və Artabyuk kəndləri arasında Bazarçayın sahilində, Darvaztəpə dağının zirvəsindəki Şeki qalası (III-V əsrlər)

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Alagöz və Artabyuk kəndləri arasında Bazarçayın sahilində, Darvaztəpə dağının zirvəsindəki Şeki qalası (III-V əsrlər)

Zəngəzur mahalının Meğri rayonunun Astazur kəndində qədim yaşayış evləri (XVII–XVIII əsrlər)

Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Şıxovuz kəndində alban bazilikası (1215-ci il)

Göyçə mahalının Kəvər (Yeni Bəyazid) rayonunun Ördəkli kəndində qala (E.ə. II minilliyin ortaları)

Şörəyel mahalının Düzkənd rayonunun Ortakilsə kəndində qəbirüstü sənduqələr (XI–XII əsrlər)

Şörəyel mahalının Düzkənd rayonunun Ortakilsə kəndində alban məbədi (V–VI əsr)

**Kərbibasər mahalının Əştərək rayonunun Talış kəndində
karvansara (XIII əsr)**

**Kərbibasər mahalının Əştərək rayonunda Alagöz karvansarası
(XII–XIII əsrlər)**

**Kərbibasər mahalının Əştərək rayonunda Alagöz karvansarası
(XII–XIII əsrlər)**

**Kərbibasər mahalının Abaran rayonunun Bazarcıq kəndində
karvansara (1213-cü il)**

Talin mahalında Talin karvansarası (XII–XIII əsrlər)

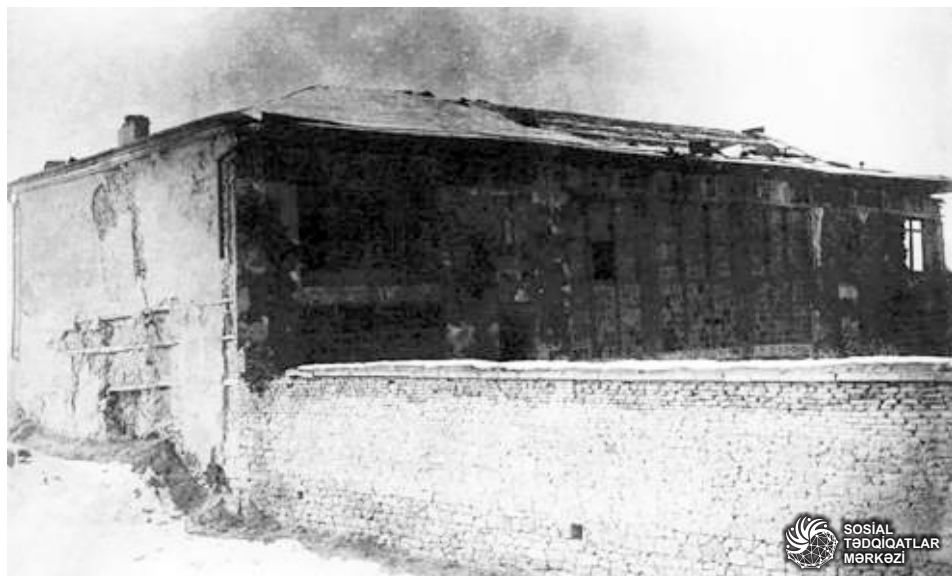
İrəvan şəhərində azərbaycanlıların təhsil aldığı İrəvan qız məktəbi (1902-ci il)

Talin mahalında Talin karvansarası (XII–XIII əsrlər)

Gərnibasar mahalının Qəmərli rayonunda azərbaycanlılara məxsus qədim hamamlar (XIX–XX əsrlər)

**İrəvan xan sarayı kompleksinin qərb tərəfdən fasadı
(Şəkil 1882-ci ildə Dmitri Yermakov tərəfindən çəkilmişdir)**

**Alagöz rayonunun Qundaqsaz kəndində
qəbirüstü at heykəli (XII–XIII əsrlər)**

İrəvan şəhərində qədim azərbaycanlı məhəlləsi (1920-ci il)

**İrəvan şəhərində Sərdar qala məscidinin həyətidə
ruhanilərin yaşaması üçün tikilən hücrələr və mədrəsə
(Şəkil 1882-ci ildə Dmitri Yermakov tərəfindən çəkilmişdir)**

**Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun Dığ kəndində
azərbaycanlılara məxsus qədim yaşayış məskənləri
(XVII–XVIII əsrlər)**

**İrəvan şəhərindəki Göy məscidin ilk fotosəkillərindən
biri (Şəkil Qafqaz hərbi-topoqrafik
şöbəsi tərəfindən 1873-cü ildə çəkilmişdir)**

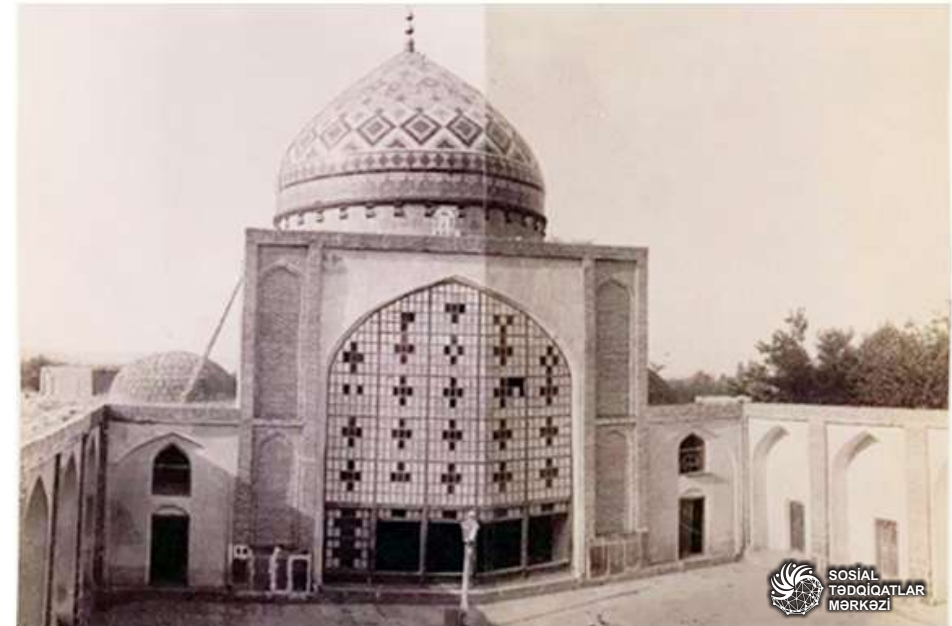
**Basarkeçər rayonunun Zod kəndində alban məbədi
(III–V əsrlər)**

**İrəvan şəhərindəki
Göy məscidin əsas
girişi (Şəkil 1914-cü
ildə G.Tarverdiyan
tərəfindən
çəkilmişdir)**

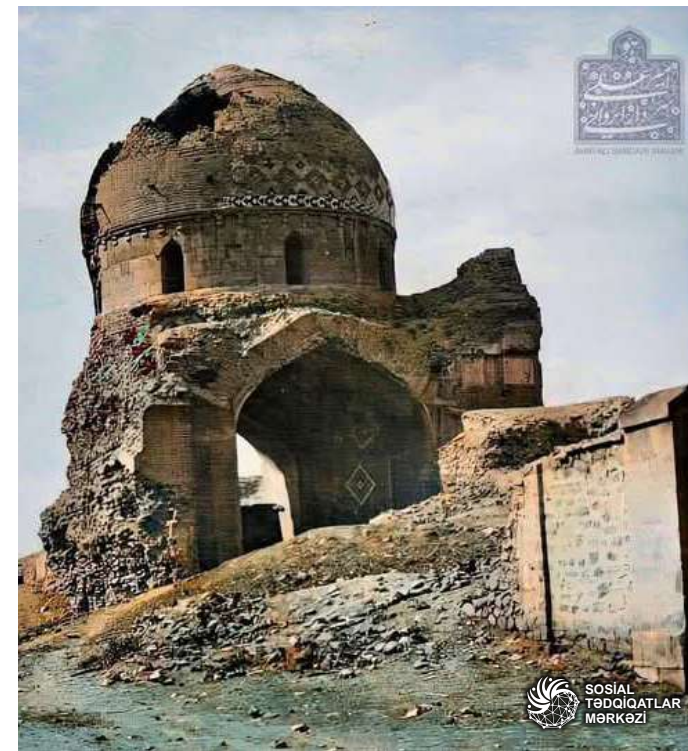
İrəvan şəhərindəki Göy məscidin qərb fasadı. Şəkil 1897-ci ildə F.Sarre tərəfindən çəkilmişdir (Markus Ritter)

1687-ci ildə İrəvan şəhərində inşa edilən Zal xan məscidi (Şəkil 1880-ci illərdə D.Yermakov tərəfindən çəkilmişdir)

İrəvan şəhərində yerləşən Sərdar sarayı (1685-ci il). Şəkil 1925-ci ildə Fritzyof Nansen tərəfindən çəkilmişdir

Qərbi Azərbaycanın baş şəhəri İrəvanda Sərdar məscidi (1920-ci il)

**İrəvan Müəllimlər Seminariyası.
Qala (Astafyev) küçəsi (1905-ci ildə inşa edilmişdir)**

**İrəvanda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində
nəşr edilən "Zəngi" qəzeti redaksiyasının
yerləşdiyi bina (1929-cu ilin yanvar ayının 1-dən
etibarən qəzet "Qızıl şəfəq" adı ilə nəşr olunurdu)**

**İrəvan şəhərindən keçən Zəngi çayının kənarında yerləşən
azərbaycanlılara məxsus su dəyirmanları (XVI–XVII əsrlər).
Şəkil 1872-ci ildə çəkilmişdir**

İrəvan qalasının qalıqları (1924-cü il)

Dərəçiçək mahalının Axta rayonunun Bijni kəndindəki Zəngi Xatun məbədinin cənub divarında çəkilmiş qədim türklərə məxsus simvolika (Qaynaq: Füzuli Sabiroğlu)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Ağkilsə kəndində el sənətkarı Aşiq Ələsgərin köhnə qəbir daşı

İrəvan qalasının qalıqları. 1924-cü il
(Qaynaq: Füzuli Sabiroğlu)

İrəvan şəhərinin Çölməkçi ərazisində məzar daşı (XVI əsr)

Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Nərədüz kəndində Əmir Səəd-əd-din Seyfəddin oğlunun baş daşı (1305-ci il)

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kənd qəbiristanlığındakı qəbir daşında xalçaçılıq səhnəsinin təsviri (XV–XVII əsrlər)

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kənd qəbiristanlığındakı daş sənduqə üstündə təsvirlər (XV–XVII əsrlər)

I Süleyman Şah Səfəvi (1666–1694) dövründə İrəvanda zərb olunmuş abbası

İrəvan xalçası
(XX əsrin əvvəlləri)

I Süleyman Şah
Səfəvi
(1666–1694)
dövründə
İrəvanda zərb
olunmuş
1 abbasi (hicri
1104-cü il)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- ¹ https://az.wikipedia.org/wiki/Ağbaba_mahalı
- ² Ağbaba dağı // Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb. 2007. 304. ISBN 978-9952-34-155-3.
- ³ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.17
- ⁴ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.17
- ⁵ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.17
- ⁶ Əroğlul Əlisahib . Erməni-daşnak faşizmi və Azərbaycan (bədi publisistika). Bakı: Təhsil, 2007-ci il.
- ⁷ Qocamanov Qocaman. Göyçə mahalında, Daşkənd elində. Bakı, Nurlan, 2007, səh.14
- ⁸ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.19
- ⁹ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.20
- ¹⁰ Будагов, Б. Ә.; Гејбуллајев, Г. Ә. Күмрү // Ермәнистанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с
- ¹¹ Basbakanlık Arsivi. Qapu tahrir defterleri. № 808. 1728-ye tarihi. Revan eyaleti Defteri. İstanbul-Türkiyə
- ¹² <https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCmr%C3%BC>
- ¹³ Тифлис, Канцелярии Наместника Кавказского. 1851. "Кавказский календарь на 1852 год", стр. 275
- ¹⁴ Əlisahib Əroğlul. "Erməni-daşnaq faşizmi və Azərbaycan" (bədi publisistika). Bakı, "Təhsil", 2007-ci il.
- ¹⁵ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.22
- ¹⁶ Qorqodyan Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, İrəvan, «Melkonyan fond», 1932, s.18-19, 104-105
- ¹⁷ Hakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, I c., AD, İrəvan, «İrəvan Universiteti», 1986, s.978
- ¹⁸ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ¹⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ²⁰ Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər), Bakı: Elm, 1966. s.70
- ²¹ Бушужева Е.Н. Словарь русской транскрипции географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР, М., 1971. s.68
- ²² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c., Bakı, "Elm", 1980. s.168
- ²³ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., "Мысль", 1984. s.195
- ²⁴ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, ч.2, СПб, 1899. s. 1079–1080
- ²⁵ Древнетюркский словарь, Л., "Наука", 1969. s.290
- ²⁶ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., "Мысль", 1984. s.270–271
- ²⁷ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.21
- ²⁸ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.21
- ²⁹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyatov və H. Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.132
- ³⁰ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s.90
- ³¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.20
- ³² Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.20
- ³³ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.20–21, 104–10
- ³⁴ Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin — Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri), Sumqayıt, 1996. s.168
- ³⁵ Орбели И.А. Избранные труды. т. I, М., 1963.
- ³⁶ С.В.Киселов. Древний историй Восточной Сибири, s.184, 442, 580
- ³⁷ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.22
- ³⁸ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.18
- ³⁹ Zeynalov Xasay. Göyçəsiz günlərim. Bakı, Nurlan, 2006. səh.100
- ⁴⁰ Səməmi Tacir. Ağbaba ziyarətgahları (ocaqlar, pirlər). Bakı, 2008, səh.21
- ⁴¹ Древнетюркский словарь, Л., «Наука», 1969. s.382
- ⁴² Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., «Мысль», 1984. s.405
- ⁴³ Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая, Саратов, Издство Саратовского Университета, 1982. s.237
- ⁴⁴ <https://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/686378.htm>
- ⁴⁵ Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.20-21, 104-105

- ⁴⁶ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, «Gənclik», 1995. s.381-382
- ⁴⁷ Səməmi Tacir, Azərbaycan Folklor İnstitutunun əməkdaşı, tədqiqatçı alim
- ⁴⁸ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ⁴⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ⁵⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/Dortnu>
- ⁵¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Dortnu>
- ⁵² Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Müəllifi: İ. M. Bayramov; Redaktorları: B. Ə. Budaqov, H. İ. Mirzəyev, S. A. Məmmədov. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 696 səh
- ⁵³ Ջ.Կորկոտյանի. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությանը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Երևան, 1932, էջ: 62-63, 136-137.
- ⁵⁴ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, 1998, s.240.
- ⁵⁵ Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966. s.683
- ⁵⁶ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913, s.259 (rus.)
- ⁵⁷ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.86
- ⁵⁸ Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966. s.683
- ⁵⁹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913, s.259 (rus.)
- ⁶⁰ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.86
- ⁶¹ Vilayətəoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.301-302
- ⁶² Пагирев Д.Д., Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. . Тифлис. 1913.
- ⁶³ Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.20–21, 104–105
- ⁶⁴ Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Муслуглу // Ермәнистанда Азәрбајҹан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ⁶⁵ Mənbə; Səməmi Tacir, AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
- ⁶⁶ Гəдим Огуз еллəринин — Ағбаба, Шөрəжел вə Пəмбəк бəлкəларинин јер-јурд адлары (топонимлəри). Мүəллифи: Аслан Бəјрамов; Елми редактору: Тофиг Əһмədov. Сумгајыт: “Göytürk” мəтбəəsi, 1996. s.180
- ⁶⁷ Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.20
- ⁶⁸ Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.20–21, 104–105
- ⁶⁹ Vilayətəoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.232-233
- ⁷⁰ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., "Мысль", 1984. s.177
- ⁷¹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=471493159593486&set=a.105289376213868>
- ⁷² <https://www.facebook.com/photo/?fbid=471493159593486&set=a.105289376213868>
- ⁷³ Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределе России, Баку, «Элм», 1990. s.77-82
- ⁷⁴ Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı, ADPU, 1997. s.183-187
- ⁷⁵ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990. s.20
- ⁷⁶ https://az.wikipedia.org/wiki/Herher#/media/Fayl:%D5%8D%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A2_%D5%8D%D5%AB%D5%B8%D5%B611.JPG
- ⁷⁷ https://az.wikipedia.org/wiki/Herher#/media/Fayl:%D5%8D%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A2_%D5%8D%D5%AB%D5%B8%D5%B611.JPG
- ⁷⁸ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s.59
- ⁷⁹ Д. Д. Пагирев. Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.61
- ⁸⁰ Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. c.90
- ⁸¹ Yeğiazaryan O. Əzizbəyov rayonunun mədəniyyət abidələri, (erməni dilində). İrəvan, «Haypetrat», 1955. c.104
- ⁸² Сборник сведений о Кавказе, т.V, Тифлис, 1879, № 745
- ⁸³ Yeğiazaryan O. Əzizbəyov rayonunun mədəniyyət abidələri, (erməni dilində). İrəvan, «Haypetrat», 1955. s.104
- ⁸⁴ Армянская география VII века по Р.Х. Спб., 1877.
- ⁸⁵ Basbakanlik Arsivi. Qapu tahrir defterleri. № 808. 1728-ye tarihi. Revan ey-aleti Defteri.
- ⁸⁶ Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.90-91, 158-159
- ⁸⁷ Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.90-91, 158-159
- ⁸⁸ Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Müəllifi: İ. M. Bayramov; Redaktorları: B. Ə. Budaqov, H. İ. Mirzəyev, S. A. Məmmədov. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2002, 696 səh
- ⁸⁹ Hakobyan, Julia. "Life in the Monuments of Death: A visit to the cemetery village, Noraduz". ArmeniaNow.com. 2003-09-12. İstifadə tarixi: 2007-10-10.
- ⁹⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/N%C9%99r%C9%99d%C3%BCz>

- ⁹¹ Ələkbərli Ə. – Qədim türk-oğuz yurdu – "Ermənistan", Bakı, 1994, səh 138–140
- ⁹² Шопен И.– Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С.-п., 1852, ст 317
- ⁹³ Hakobyan, Julia. "Life in the Monuments of Death: A visit to the cemetery village, Noraduz". ArmeniaNow.com. 2003-09-12. İstifadə tarixi: 2007-10-10.[[]
- ⁹⁴ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İlk mənbələr, Osmanlı dövlətinin İrəvan dəftəri, Bakı, 2009
- ⁹⁵ Ney, Richard L. "Who Made Khachkars?". The Gift of Stone. TourArmenia. 2005. 2012-07-17 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2007-10-11.
- ⁹⁶ Bayramov İ., Mustafa N. Həqiqətin onomastikası, İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması 2021, s.79
- ⁹⁷ https://img1.advisor.travel/fs1600x1200px-Noraduz_cemetery_10.jpg
- ⁹⁸ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.26–27, 112–113
- ⁹⁹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. ss.28,87,419
- ¹⁰⁰ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d2/Shoghagavank_Monastery_%286%29.jpg
- ¹⁰¹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s.48
- ¹⁰² https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d2/Shoghagavank_Monastery_%286%29.jpg
- ¹⁰³ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, Типография императорский Академии Наук, 1852. s.595-598
- ¹⁰⁴ https://az.wikipedia.org/wiki/Yuxar%C4%B1_Za%C4%9Fal%C4%B1
- ¹⁰⁵ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.26
- ¹⁰⁶ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931).: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.26–27, 110–111
- ¹⁰⁷ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, "Элм", 1990. s.249
- ¹⁰⁸ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.26–27
- ¹⁰⁹ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931).: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.26–27,110–111
- ¹¹⁰ https://az.wikipedia.org/wiki/Yuxar%C4%B1_Za%C4%9Fal%C4%B1
- ¹¹¹ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.26
- ¹¹² Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931).: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.26–27, 110–111
- ¹¹³ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, "Элм", 1990. s.249
- ¹¹⁴ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.26–27
- ¹¹⁵ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931).: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.26–27,110–111
- ¹¹⁶ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ¹¹⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ¹¹⁸ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9b/Zolaqar.JPG>
- ¹¹⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zolaxa%C3%A7#/media/Fayl:Zolaqar.JPG>
- ¹²⁰ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9b/Zolaqar.JPG>
- ¹²¹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис. 1913.
- ¹²² Ерицов А.Д. Экономической быт гос. крестьян Борчалинского уезда Тифлисской губернии. "Материалы для изучения экономического быт. гос. крестьян Закавказского края". том. III. Тифлис. 1887.
- ¹²³ Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Золахач // Ермәнистанда Азәрбајҹан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бақы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ¹²⁴ Информационно-Статистический отдел при секретариате президиума верховного совета Армянской ССР. "Армянская ССР: Административно-территориальная деление на 1-ое января 1948 года", Издание первое. Армгосиздаты, Ереван, 1948, стр. 76
- ¹²⁵ Necdet Sevinç. Gaziantep'te yer adları ve türk boylan, aşiretleri, türk oymakları. - Türk dünyası araştırmaları, 1983, № 26, s.1-38. s.94-95
- ¹²⁶ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycanmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, «Natta Press», Bakı, 1998, s.171
- ¹²⁷ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=105289456213860&set=a.105289376213868>
- ¹²⁸ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=105289456213860&set=a.105289376213868>
- ¹²⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год. Отдел третий. стр. 72
- ¹³⁰ Кавказский календарь на 1915 год". Оглавление: Отдел второй, стр. 13, 17, 58
- ¹³¹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=105289456213860&set=a.105289376213868>
- ¹³² [https://az.wikipedia.org/wiki/Qalaça_\(Loru\)#/media/Fayl:Բերդավան_զյուղի_ամրոց.jpg](https://az.wikipedia.org/wiki/Qalaça_(Loru)#/media/Fayl:Բերդավան_զյուղի_ամրոց.jpg)
- ¹³³ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/>
- ¹³⁴ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s. 10-11

- ¹³⁵ Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.H. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin toponimiyası, Bakı, «Elm», 1993. s.79
- ¹³⁶ <https://az.wikipedia.org/wiki/N%C9%99r%C9%99d%C3%BCz>
- ¹³⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Norad%C3%BCz>
- ¹³⁸ Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т 3, Баку, 2001, ст. 78–86
- ¹³⁹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s.55
- ¹⁴⁰ Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu – “Ermənistan”, Bakı, 1994, səh 138–140
- ¹⁴¹ https://az.wikipedia.org/wiki/N%C9%99r%C9%99d%C3%BCz#/media/Fayl:Noraduz_Tombstone1.JPG
- ¹⁴² Hakobyan, Julia. "Life in the Monuments of Death: A visit to the cemetery village, Noraduz". ArmeniaNow.com. 2003-09-12. İstifadə tarixi: 2007-10-10.
- ¹⁴³ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ortakils%C9%99>
- ¹⁴⁴ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ortakils%C9%99>
- ¹⁴⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s.135
- ¹⁴⁶ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно-Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.195
- ¹⁴⁷ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, “Melkonyan fond”, 1932. ss.28,87,419
- ¹⁴⁸ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zolaxa%C3%A7#/media/Fayl:Zolaqar.JPG>
- ¹⁴⁹ [tps://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9b/Zolaqar.JPG](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9b/Zolaqar.JPG)
- ¹⁵⁰ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис. 1913.
- ¹⁵¹ Ерицов А.Д. Экономической быт гос. крестьян Борчалинского уезда Тифлисской губернии. “Материалы для изучения экономического быт. гос. крестьян Закавказского края”. том. III. Тифлис. 1887.
- ¹⁵² Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Золахач // Ермәнистанда Азәрбајҹан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бақы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ¹⁵³ https://www.facebook.com/photo/?fbid=1246175308758739&set=a.142562125786735&locale=az_AZ
- ¹⁵⁴ https://www.facebook.com/photo/?fbid=1246175308758739&set=a.142562125786735&locale=az_AZ
- ¹⁵⁵ https://azertag.az/xeber/qerbi_azerbaycan_kendleri_agbulaq-2892202
- ¹⁵⁶ [https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fcaqala_\(%C3%9C%C3%A7kils%C9%99\)#/media/Fayl:Tsaghkalanj-S_Gevorg_Church_7th_c._rest._1870's.JPG](https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fcaqala_(%C3%9C%C3%A7kils%C9%99)#/media/Fayl:Tsaghkalanj-S_Gevorg_Church_7th_c._rest._1870's.JPG)
- ¹⁵⁷ [tps://az.wikipedia.org/wiki/Ağcaqala_\(Üçkilsə\)#/media/Fayl:Tsaghkalanj-S_Gevorg_Church_7th_c._rest._1870's.JPG](https://az.wikipedia.org/wiki/Ağcaqala_(Üçkilsə)#/media/Fayl:Tsaghkalanj-S_Gevorg_Church_7th_c._rest._1870's.JPG)
- ¹⁵⁸ Budaqov B. Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan Mənşəli Toponimlərin İzahlı Lüğəti Bakı,1998
- ¹⁵⁹ Mənbə; İmanov Tofiq Allahverdi oğlu, Yuxarı Axtala kənd sakini
- ¹⁶⁰ Mənbə; İmanov Tofiq Allahverdi oğlu, Yuxarı Axtala kənd sakini
- ¹⁶¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, İrəvan, "Melkonyan fond", 1932, s.16–17; 100–101
- ¹⁶² Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, "Gənclik", 1995, s.329
- ¹⁶³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, bircildlik, Bakı, «Azərbay SSR Elmlər Akademiyası», 1964. s.455
- ¹⁶⁴ Джавадов Г.Дж. Об орудиях молотыбы "джарджар" в Азербайджана, Доклады АН Азерб.ССР, т. XXXII, № 1976, с. 101-106
- ¹⁶⁵ https://az.wikipedia.org/wiki/Carcaris#/media/Fayl:Dzhardzharis_church.jpg
- ¹⁶⁶ https://az.wikipedia.org/wiki/Carcaris#/media/Fayl:Dzhardzharis_church.jpg
- ¹⁶⁷ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s.175
- ¹⁶⁸ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., «Мысль», 1984. s.23,61,115
- ¹⁶⁹ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., «Мысль», 1984. S,23,116,543
- ¹⁷⁰ Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая, Саратов, Издство Саратовского Университета, 1982. s.239
- ¹⁷¹ https://www.instagram.com/p/CZoMyWwsCIIm/?img_index=1
- ¹⁷² https://www.instagram.com/p/CZoMyWwsCIIm/?img_index=1
- ¹⁷³ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., «Мысль», 1984. s.23,61,115
- ¹⁷⁴ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., «Мысль», 1984. S,23,116,543
- ¹⁷⁵ Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая, Саратов, Издство Саратовского Университета, 1982. s.239
- ¹⁷⁶ https://www.instagram.com/p/CTC2Otdo843/?img_index=3
- ¹⁷⁷ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s.162
- ¹⁷⁸ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.239-240
- ¹⁷⁹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.1 10

- ¹⁸⁰ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., Bakı, "Elm", 1983. s.194
- ¹⁸¹ Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Көлкəнд // Ермəнистанда Азəрбајҗан мəншəли топонимлəрин изаһлы лүғəти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с
- ¹⁸² Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.240–241
- ¹⁸³ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyatov və H. Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.57
- ¹⁸⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s.59
- ¹⁸⁵ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.66
- ¹⁸⁶ Ermənistan SSR. İnzibatiərazi bölgüsü, İrəvan, "Ayastan", 1976. s.113
- ¹⁸⁷ Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределе России, Баку, «Элм», 1990. s.77-82
- ¹⁸⁸ Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı, ADPU, 1997. s.183-187
- ¹⁸⁹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990. s.20
- ¹⁹⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/Herher>
- ¹⁹¹ Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Herher // Ермəнистанда Азəрбајҗан мəншəли топонимлəрин изаһлы лүғəти. Бакы: Оғуз ели. 1998. с. 256.
- ¹⁹² İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s.59
- ¹⁹³ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, издания Кавказского Военно–Топографического Отдѣла. Записки Кавказского отдѣла Императорского Русского Географического общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловского, 1913. s.61
- ¹⁹⁴ Korkotyan Zaven. İrəvan: «Melkonyan fond» nəşriyyatı, 1932. c.90
- ¹⁹⁵ Yeğiazaryan O. Əzizbəyov rayonunun mədəniyyət abidələri, (erməni dilində). İrəvan, «Haypetrat», 1955. c.104
- ¹⁹⁶ Сборник сведений о Кавказе, т.V, Тифлис, 1879, № 745
- ¹⁹⁷ Yeğiazaryan O. Əzizbəyov rayonunun mədəniyyət abidələri, (erməni dilində). İrəvan, «Haypetrat», 1955. s.104
- ¹⁹⁸ Армянская география VII века по Р.Х. Спб., 1877.
- ¹⁹⁹ Basbakanlik Arsivi. Qapu tahrir defterleri. № 808. 1728-ye tarihi. Revan ey-aleti Defteri.
- ²⁰⁰ Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.90-91, 158-159
- ²⁰¹ Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.90-91, 158-159
- ²⁰² Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı, "Elm", 1990. s.103
- ²⁰³ Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı, ADPU, 1997. s.189
- ²⁰⁴ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990. s.20, 117
- ²⁰⁵ Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı, "Elm", 1990. s.10–11, 104
- ²⁰⁶ Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределе России, Баку, "Элм", 1990. s.129–132
- ²⁰⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Hors>
- ²⁰⁸ Yeğiazaryan O. Əzizbəyov rayonunun mədəniyyət abidələri, (erməni dilində). İrəvan, "Haypetrat", 1955. s.71
- ²⁰⁹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.59
- ²¹⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.92–93, 160–161
- ²¹¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qanl%C4%B1>
- ²¹² Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.289
- ²¹³ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qanl%C4%B1>
- ²¹⁴ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qanl%C4%B1>
- ²¹⁵ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.301-302
- ²¹⁶ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyatov və H. Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.116
- ²¹⁷ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s.131
- ²¹⁸ Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Гызылвəнк // Ермəнистанда Азəрбајҗан мəншəли топонимлəрин изаһлы лүғəти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ²¹⁹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.26–27, 112–113
- ²²⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.27, 113.
- ²²¹ Sümər Faruq. Oğuzlar: tarixləri, boy təşkilat dastanları. Türk dilindən tərcümə edən: Ramiz Əsgər. Bakı: Yazıcı, 1992. ISBN 5560005118. s.324
- ²²² Quliyev Ə. Ayrımlar haqqında. - Azərbaycan filologiyası məsələləri, III bur., Bakı, “Elm”, 1991. s.204
- ²²³ Vəlili (Baharlı) M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etrioqrafik və iqtisadi mülahizat), Bakı, Azərnəşr, 1993. s.43
- ²²⁴ Mənbə; İmanov Tofiq Allahverdi oğlu, Yuxarı Axtala kənd sakini
- ²²⁵ Korkotyan Zaven. Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. 67, 98-99

- ²²⁶ Hakopyan T.X., Məlik*Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, «İrəvan Universiteti», 1986. s.244
- ²²⁷ Korkotyan Zaven. Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.67, 98-99
- ²²⁸ Hakopyan T.X., MəlikBaxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, “İrəvan Universiteti”, 1986. s.244
- ²²⁹ Bayramov İ., Mustafa N. Həqiqətin onomastikası, İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması 2021, s.79
- ²³⁰ Шопен И.– Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, ст 317
- ²³¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ortakils%C9%99>
- ²³² [https://az.wikipedia.org/wiki/Bazarc%C4%B1q_\(Erm%C9%99nistan\)#/media/Fayl:20130819_1_02_cf575.jpg](https://az.wikipedia.org/wiki/Bazarc%C4%B1q_(Erm%C9%99nistan)#/media/Fayl:20130819_1_02_cf575.jpg)
- ²³³ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s.135
- ²³⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.195
- ²³⁵ [https://az.wikipedia.org/wiki/P%C9%99mb%C9%99k_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/P%C9%99mb%C9%99k_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ²³⁶ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.26–27, 112–113
- ²³⁷ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. ss.28,87,419
- ²³⁸ [https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ²³⁹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.339
- ²⁴⁰ Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Müəllifi: İ. M. Bayramov; Redaktorları: B. Ə. Budaqov, H. İ. Mirzəyev, S. A. Məmmədov. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2002, 696 səh
- ²⁴¹ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/93/Saint_Noraknunq_Church-11.JPG
- ²⁴² https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/93/Saint_Noraknunq_Church-11.JPG
- ²⁴³ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/93/Saint_Noraknunq_Church-11.JPG
- ²⁴⁴ [https://az.wikipedia.org/wiki/V%C9%99lia%C4%9Fal%C4%B1#/media/Fayl:Shoghagavank_Monastery_\(6\).jpg](https://az.wikipedia.org/wiki/V%C9%99lia%C4%9Fal%C4%B1#/media/Fayl:Shoghagavank_Monastery_(6).jpg)
- ²⁴⁵ [https://az.wikipedia.org/wiki/V%C9%99lia%C4%9Fal%C4%B1#/media/Fayl:Shoghagavank_Monastery_\(6\).jpg](https://az.wikipedia.org/wiki/V%C9%99lia%C4%9Fal%C4%B1#/media/Fayl:Shoghagavank_Monastery_(6).jpg)
- ²⁴⁶ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s.48
- ²⁴⁷ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб, Типография императорский Академии Наук, 1852. s.595-598
- ²⁴⁸ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ²⁴⁹ <https://www.google.com/search?q=zod+k%C9%99ndi&oq=zod+k%C9%99ndi>
- ²⁵⁰ <https://www.google.com/search?q=zod+k%C9%99ndi>
- ²⁵¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ²⁵² Əhmədov T.M. El-obamızın adları, Bakı, "Gənclik", 1984. s.22-23
- ²⁵³ https://az.wikipedia.org/wiki/Yuxar%C4%B1_%C4%9Fcaqala
- ²⁵⁴ Budaqov B. Q.Qeybullayev Ermənistanda Azərbaycan Mənşəli Toponimlərin İzahlı Lüğəti Bakı,1998
- ²⁵⁵ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.34-35, 116-117
- ²⁵⁶ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, «Элм», 1990. s.220
- ²⁵⁷ Hakopyan T.X., Məlik Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, «İrəvan Universiteti», 1986. s.545
- ²⁵⁸ <https://fact-info.az/18622-qerbi-zengezur-abideleri-bazarcay-qalasi.html>
- ²⁵⁹ <https://fact-info.az/18622-qerbi-zengezur-abideleri-bazarcay-qalasi.html>
- ²⁶⁰ Бидлиси Шарафхан. Шараф-наме. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е.И.Васильевой, т. II. V., 1976..
- ²⁶¹ Баскаков Н.А. Введения и изучения тюркских языков, Изд.2е, М., «Высш.школа», 1969. s.235
- ²⁶² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s.147
- ²⁶³ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.312-313
- ²⁶⁴ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.239-240
- ²⁶⁵ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.1 10
- ²⁶⁶ <https://wikimapia.org/39093057/az/Qaladibi>
- ²⁶⁷ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., "Мысль", 1984. s.253
- ²⁶⁸ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyatov və H. Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.131
- ²⁶⁹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s. 114
- ²⁷⁰ Mehdiyev Ələsgər, Əhmədov Amil, Nəbiyev Fuad. “Oğuz yurdu Haqqıxılı”. Bakı, “Adiloğlu”, 2016. səh.53

- ²⁷¹ Qızılbaşlar tarixi (tərcümə və şərhlər M. Ə. Məhəmmədir), Bakı, "Azərbaycan", 1993. s.6
- ²⁷² Başbakanlık Arsivi. Qapı tahrir defterleri. № 808. 1728-ye tarixi. Revan ey-aleti Defteri. .
- ²⁷³ Vəlixanlı N., IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. . Bakı. 1974.
- ²⁷⁴ Будагов, Б. Ə.; Гейбуллаев, Г. Ə. Өрдэкли // Ермәнистанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ²⁷⁵ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, Типография императорский Академии Наук, 1852. s.595–598
- ²⁷⁶ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s. 18–19
- ²⁷⁷ Mənbə; İmanov Tofiq Allahverdi oğlu, Yuxarı Axtala kənd sakini
- ²⁷⁸ Будагов, Б. Ə.; Гейбуллаев, Г. Ə. Јарпызлы // Ермәнистанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. с. 233.
- ²⁷⁹ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно-Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913, стр. 306
- ²⁸⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.26–27, 112–113
- ²⁸¹ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, "Элм", 1990. s.249
- ²⁸² Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.26–27, 112–113
- ²⁸³ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.26
- ²⁸⁴ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931).: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.26–27, 110–111
- ²⁸⁵ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, "Элм", 1990. s.249
- ²⁸⁶ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.26–27
- ²⁸⁷ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931).: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.26–27,110–111
- ²⁸⁸ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.364
- ²⁸⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zeynala%C4%9Fal%C4%B1>
- ²⁹⁰ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис. 1913.
- ²⁹¹ Ерицов А.Д. Экономической быт гос. крестьян Борчалинского уезда Тифлисской губернии. “Материалы для изучения экономического быт. гос. крестьян Закавказского края”. том. III. Тифлис. 1887.
- ²⁹² Будагов, Б. Ə.; Гейбуллаев, Г. Ə. Золахач // Ермәнистанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ²⁹³ Məmmədov Əflatun. Qərbi Azərbaycanın Pəmbək mahalı: Eminlər tayfasının şəcərəsi. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2015, səh.70
- ²⁹⁴ <http://monuments.az/2024/01/29/erm%99nil%99r-araqatson-%99yal%99tinin-karvansaralarini-kutl%99vi-s%99kild%99-m%99hv-edibl%99r/>
- ²⁹⁵ <http://monuments.az/2024/01/29/erm%99nil%99r-araqatson-%99yal%99tinin-karvansaralarini-kutl%99vi-s%99kild%99-m%99hv-edibl%99r/>
- ²⁹⁶ Əfəndiyev, O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / Oqtay Əfəndiyev; tərc ed. K.Muxtarov; elmi red. X.Qasımov. – Bakı: Azərnəşr, 1993. – S. 195.
- ²⁹⁷ <http://monuments.az/2024/01/29/erm%99nil%99r-araqatson-%99yal%99tinin-karvansaralarini-kutl%99vi-s%99kild%99-m%99hv-edibl%99r/>
- ²⁹⁸ <http://monuments.az/2024/01/29/erm%99nil%99r-araqatson-%99yal%99tinin-karvansaralarini-kutl%99vi-s%99kild%99-m%99hv-edibl%99r/>
- ²⁹⁹ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Буниатов, Н.Г. Архитектура Армении / Н.Г.Буниатов, Ю.С. Яралов. – Москва, 1950. – С. 46-47.
- ³⁰⁰ Арутюнян, В.М. Памятники армянского зодчества / В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. – М., 1951. – С. 45.
- ³⁰¹ Токарский, Н.М. Архитектура Армении IV-XIV вв. / Н.М.Токарский. – Ереван, 1961. – С. 61-63, 107-108.
- ³⁰² Архитектурные памятники Армении. – М., 1974. – С. 7.
- ³⁰³ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 265.
- ³⁰⁴ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историкоэтнографическое исследование), Баку, "Элм", 1986. s.61
- ³⁰⁵ Будагов, Б. Ə.; Гейбуллаев, Г. Ə. Базарчыг // Ермәнистанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ³⁰⁶ <http://monuments.az/2024/01/29/erm%99nil%99r-araqatson-%99yal%99tinin-karvansaralarini-kutl%99vi-s%99kild%99-m%99hv-edibl%99r/>
- ³⁰⁷ <http://monuments.az/2024/01/29/erm%99nil%99r-araqatson-%99yal%99tinin-karvansaralarini-kutl%99vi-s%99kild%99-m%99hv-edibl%99r/>
- ³⁰⁸ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyatov və H. Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.113
- ³⁰⁹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s.28
- ³¹⁰ İravan eyaletinin mufessel defteri. İstanbul. Başbakanlık Arsivi, № 633. .
- ³¹¹ Hakopyan T. X., Məlikbəxşyan St. T., Barsegʻyan O. X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində) I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986. s.389
- ³¹²

- ³¹³ Hüseynzadə Ə. Şəki coğrafi adının mənşəyi. S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri", № 8. 1974.
- ³¹⁴ Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Карвансара // Ермәнистанда Азәрбајҹан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бақы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ³¹⁵ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.267-268
- ³¹⁶ Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.66
- ³¹⁷ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.66
- ³¹⁸ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи Arxivləşdirilib 2016-03-06 at the Wayback Machine, СПб, Типография императорский Академии Наук, 1852. s.535-537
- ³¹⁹ ASE, VII c., B., 1983, s.85
- ³²⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=399158710160265&set=a.103690796373726>
- ³²¹ Армянская ССР. Административно-территориальное деление, Ереван, «Айастан», 1976. s.228
- ³²² İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s. 47, 169
- ³²³ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлиς: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.178
- ³²⁴ Əhmədov T.M. El-obamızın adları, Bakı, "Gənclik", 1984. s.23
- ³²⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=9199230403424544&set=pcb.9199231733424411>
- ³²⁶ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=6759966827350926&set=pcb.6759805257367083>
- ³²⁷ Mənbə: Səbuhi Hüseynov, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=9199230403424544&set=pcb.9199231733424411>
- ³²⁸ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, «Elm», 1996. s.49
- ³²⁹ Qorqodyan Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, «Melkonyan fond», 1932. s.46-47, 126-127
- ³³⁰ Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Ереван, 1976.
- ³³¹ Бартольд В.В. Сочинения. том. V.
- ³³² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлиς: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.12
- ³³³ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995
- ³³⁴ Ahmet Zeki Velidi Togan. Umumtürk tarihine giriş. G.I.Istanbul, 1981
- ³³⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=8263434613670799&set=a.1330026073678389>
- ³³⁶ Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.20–21, 104–105
- ³³⁷ Hakopyan T. X., MəlikBaxşyan St. T., Barseğyan O. X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986. s.45
- ³³⁸ Гəдим Огуз еллəринин — Ағбаба, Шəрəјел вə Пəмбəк бəлкəларинин јер-јурд адлары (топонимлəри). Мүəллифи: Аслан Бəјрамoв; Елми редактору: Тофиг Əһмədoв. Сумгајыт: "Göytürk" мəтбəəси, 1996. s.164
- ³³⁹ Qeybullayev Q. Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı, "Elm", 1990. s.119
- ³⁴⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7150726271608311&set=pcb.7150726464941625> (Mənbə Sabuhi Huseynov)
- ³⁴¹ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлиς: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.6
- ³⁴² Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.76–77, 146–147
- ³⁴³ Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.77, 147
- ³⁴⁴ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7849209631759968&set=pcb.7849209908426607>
- ³⁴⁵ Səmimi Tacir, Azərbaycan Folklor İnstitutunun əməkdaşı, tədqiqatçı, alim
- ³⁴⁶ Kırzioğlu F. Kars tarihi, I cilt, İstanbul, İşil matbası, 1953. s.66-80
- ³⁴⁷ Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I c., Bakı, 1994. s.102-104
- ³⁴⁸ Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı, «Elm», 1990. s.69-70
- ³⁴⁹ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.76-77, 146-147
- ³⁵⁰ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, «Элм», 1990. s.205
- ³⁵¹ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.76-77, 146-147
- ³⁵² Səmimi Tacir, AMEA folklor İnstitutunun əməkdaşı
- ³⁵³ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлиς: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.121

- ³⁵⁴ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.20–21, 104–105
- ³⁵⁵ Hakopyan T. X., MəlikBaxşyan St. T., Barseğyan O. X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986. s.45
- ³⁵⁶ Гадим Огуз елларинин — Ағбаба, Шөрәжел вә Пәмбәк бөлкәларинин јер-јурд адлары (топонимләри). Мүәллифи: Аслан Байрамов; Елми редактору: Тофиг Әһмәдов. Сумгајыт: “Göytürk” мәтбәәси, 1996. s.164
- ³⁵⁷ Tadevosyan, Aghasi. Historical Monuments of Armenia: Akhtala. Yerevan, Armenia: "Var" Center for Cultural Initiatives. 2007. ISBN 978-99941-2-070-3.
- ³⁵⁸ "Киммерийцы и скифы". 2008-12-14 tarixində arxivləşdirilib istifadə tarixi 12.6.2024
- ³⁵⁹ ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წგნ. 1 — საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950
- ³⁶⁰ Kurkjian, Vahan. A History of Armenia. New York: Armenian General Benevolent Fund. 1958. 8. ISBN B000BQMKSI
- ³⁶¹ Tadevosyan, Aghasi. Historical Monuments of Armenia: Akhtala. Yerevan, Armenia: "Var" Center for Cultural Initiatives. 2007. ISBN 978-99941-2-070-3.
- ³⁶² Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995, səh 309
- ³⁶³ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ³⁶⁴ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ³⁶⁵ Будагов, Б. Ә.; Гејбуллајев, Г. Ә. Бабакиши // Ермәнистанда Азәрбајҗан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ³⁶⁶ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=8273512882662972&set=pcb.8273513039329623>
- ³⁶⁷ Hakopyan T. X., MəlikBaxşyan St. T., Barseğyan O. X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti,(erməni dilində) I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986. s.159
- ³⁶⁸ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.16–17
- ³⁶⁹ Будагов, Б. Ә.; Гејбуллајев, Г. Ә. Бабакиши // Ермәнистанда Азәрбајҗан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ³⁷⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=8273512882662972&set=pcb.8273513039329623>
- ³⁷¹ Hakopyan T. X., MəlikBaxşyan St. T., Barseğyan O. X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti,(erməni dilində) I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986. s.159
- ³⁷² Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.16–17
- ³⁷³ Abidənin fotosu Böyük Qaraqoyunlu kənd sakini tanınmış sirk ustası Bəxtiyar Hüseynova aiddir
- ³⁷⁴ https://az.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6y%C3%BCk_Qaraqoyunlu
- ³⁷⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., Bakı, "Elm", 1983. s.194
- ³⁷⁶ Будагов, Б. Ә.; Гејбуллајев, Г. Ә. Көлкәнд // Ермәнистанда Азәрбајҗан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с
- ³⁷⁷ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.240-241
- ³⁷⁸ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s.59
- ³⁷⁹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.66
- ³⁸⁰ Ermənistan SSR. İnzibatiərazi bölgüsü, İrəvan, "Ayastan", 1976. s.113
- ³⁸¹ Bayramov İbrahim. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002
- ³⁸² Будагов, Б. Ә.; Гејбуллајев, Г. Ә. Кичик Зејвә // Ермәнистанда Азәрбајҗан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ³⁸³ Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966. s.207
- ³⁸⁴ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ed/%D5%8E%D5%AB%D5%B7%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%84%D5%A1%D6%80.JPG>
- ³⁸⁵ Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.82
- ³⁸⁶ Татарская Зейва. Сборник Сведений о Кавказе, т.V, Тифлис, 1892, №393
- ³⁸⁷ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.97
- ³⁸⁸ Əhmədov T.M. El-obamızın adları, Bakı, "Gənclik", 1984. s.54
- ³⁸⁹ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ed/%D5%8E%D5%AB%D5%B7%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%84%D5%A1%D6%80.JPG>
- ³⁹⁰ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.82-83, 150-151
- ³⁹¹ Bayramov İbrahim. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002
- ³⁹² Будагов, Б. Ә.; Гејбуллајев, Г. Ә. Кичик Зејвә // Ермәнистанда Азәрбајҗан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ³⁹³ Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966. s.207
- ³⁹⁴ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ed/%D5%8E%D5%AB%D5%B7%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%84%D5%A1%D6%80.JPG>
- ³⁹⁵ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ed/%D5%8E%D5%AB%D5%B7%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%84%D5%A1%D6%80.JPG>
- ³⁹⁶ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.82-83, 150-151
- ³⁹⁷ İmanov Tofiq Allahverdi oğlu, Yuxarı Axtala kənd sakini

- ³⁹⁸ <http://geocities.com/kfzhouy/Chron/Chron5e.html>
- ³⁹⁹ Anne Elizabeth. The Armenians (First). Massachusetts: Blackwell Publishers Inc. 2000. 225–26, 258, 261. ISBN 0-631-22037-2.
- ⁴⁰⁰ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995, səh 309
- ⁴⁰¹ <https://www.facebook.com/photo?fbid=155180384558100&set=a.105289376213868>
- ⁴⁰² <https://www.facebook.com/photo?fbid=1956365434439577&set=a.105289376213868>
- ⁴⁰³ <https://www.facebook.com/photo?fbid=155180384558100&set=a.105289376213868>
- ⁴⁰⁴ Будагов, Б. Ə.; Гейбуллајев, Г. Ə. Золахач // Ермәнистанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ⁴⁰⁵ <https://www.facebook.com/photo?fbid=155180367891435&set=a.105289376213868>
- ⁴⁰⁶ Будагов, Б. Ə.; Гейбуллајев, Г. Ə. Золахач // Ермәнистанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ⁴⁰⁷ Bayramov İ., Mustafa N. Həqiqətin onomastikası, İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması 2021, s.79
- ⁴⁰⁸ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.322
- ⁴⁰⁹ Qızılbaşlar tarixi (tərcümə və şərhlər M. Ə. Məhəmmədir), Bakı, "Azərbaycan", 1993. s.6
- ⁴¹⁰ Пиотровский Б. "Ванское царство". М.,-1959. стр.24
- ⁴¹¹ Bayramov İbrahim, Mustafa Nazim. Həqiqətin onomastikası. Bakı: 2021, s.305
- ⁴¹² Mənbə: İmanov Tofiq Allahverdi oğlu, Yuxarı Axtala kənd sakini
- ⁴¹³ <http://geocities.com/kfzhouy/Chron/Chron5e.html>
- ⁴¹⁴ Anne Elizabeth. The Armenians (First). Massachusetts: Blackwell Publishers Inc. 2000. 225–26, 258, 261. ISBN 0-631-22037-2.
- ⁴¹⁵ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995, səh 309
- ⁴¹⁶ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.364
- ⁴¹⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zeynala%C4%9Fal%C4%B1>
- ⁴¹⁸ Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Müəllifi: İ. M. Bayramov; Redaktorları: B. Ə. Budaqov, H. İ. Mirzəyev, S. A. Məmmədov. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2002, s.574
- ⁴¹⁹ https://www.facebook.com/photo?fbid=4292400567502707&set=a.105289376213868&locale=az_AZ
- ⁴²⁰ Hakopyan T.X., MəlikBaxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, «İrəvan Universiteti», 1986. s.20
- ⁴²¹ Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. 90-91, 160-161
- ⁴²² https://www.facebook.com/photo?fbid=3251350718274369&set=a.105289376213868&locale=az_AZ
- ⁴²³ https://www.facebook.com/photo?fbid=3251350718274369&set=a.105289376213868&locale=az_AZ
- ⁴²⁴ Bayramov İbrahim // Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2002, s.5
- ⁴²⁵ <https://www.facebook.com/photo?fbid=6864507063563568&set=pcb.6864508206896787>
- ⁴²⁶ Mənbə: Səbuhi Hüseynov <https://www.facebook.com/photo?fbid=6864507063563568&set=pcb.6864508206896787>
- ⁴²⁷ İbrahim Bayramov // Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2002, s.5
- ⁴²⁸ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.261-262
- ⁴²⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qanl%C4%B1>
- ⁴³⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qanl%C4%B1>
- ⁴³¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qanl%C4%B1>
- ⁴³² Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.307-308.
- ⁴³³ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.364
- ⁴³⁴ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zeynala%C4%9Fal%C4%B1>
- ⁴³⁵ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.252
- ⁴³⁶ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., "Мысль", 1984. s.415
- ⁴³⁷ <https://525.az/news/164492-qerbi-azerbaycanda-ve-zengezur-qezasinda-azerbaycan-mektebleri>
- ⁴³⁸ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ⁴³⁹ https://azertag.az/xeber/qerbi_azerbaycan_kendleri___agbulaq-2892202
- ⁴⁴⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ⁴⁴¹ Hüseynzadə Ə. Şəki coğrafi adının mənşəyi. S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”, № 8. 1974,.
- ⁴⁴² Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.66
- ⁴⁴³ Hüseynzadə Ə. Şəki coğrafi adının mənşəyi. S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”, № 8. 1974,.

- 444 Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.66
- 445 Qeybullayev Q. Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı, "Elm", 1990. s.119
- 446 <https://www.facebook.com/photo?fbid=8015327305148199&set=a.1330026073678389>
- 447 Qeybullayev Q. Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı, "Elm", 1990. s.119
- 448 <https://www.facebook.com/photo?fbid=7150725984941673&set=pcb.7150726464941625>
- 449 <https://www.facebook.com/photo?fbid=3693359030740200&set=a.103690796373726>
- 450 <https://www.facebook.com/photo?fbid=3693359030740200&set=a.103690796373726>
- 451 Zeynalov Xasay. Göyçəsiz günlərim. Bakı, Nurlan, 2006. səh.93-94
- 452 [https://az.wikipedia.org/wiki/Da%C5%9Fk%C9%99nd_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Da%C5%9Fk%C9%99nd_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- 453 Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., “Мысль”, 1984. s.61,115, 543
- 454 <https://www.instagram.com/p/CTsCJQ5svez/>
- 455 <https://www.instagram.com/p/Cgb9f4zgzuS/>
- 456 <https://www.instagram.com/p/Cgb9f4zgzuS/>
- 457 Информационно-Статистический отдел при секретариате президиума верховного совета Армянской ССР. "Армянская ССР: Административно-территориальная деление на 1-ое января 1948 года", Издание первое. Армгосиздатель, Ереван, 1948, стр. 76
- 458 Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı, "Elm", 1990. s.103
- 459 Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı, ADPU, 1997. s.189
- 460 Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990. s.20, 117
- 461 Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı, "Elm", 1990. s.10–11, 104
- 462 Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределе России, Баку, "Элм", 1990. s.129–132
- 463 <https://az.wikipedia.org/wiki/Hors>
- 464 <https://az.wikipedia.org/wiki/Hors>
- 465 Yeğiazaryan O. Əzizbəyov rayonunun mədəniyyət abidələri, (erməni dilində). İrəvan, "Haypetrat", 1955. s.71
- 466 İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.59
- 467 Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.92–93, 160–161
- 468 Mənbə: Səmimi Tacir, AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı
- 469 Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.121
- 470 Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.20–21, 104–105
- 471 Hakopyan T. X., MəlikBaxşyan St. T., Barseğyan O. X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986. s.45
- 472 Гəдим Огуз еллəринин — Ағбаба, Шəрəжел вə Пəмбəк бəлкəларинин јер-јурд адлары (топонимлəри). Мүəллифи: Аслан Бəјрамoв; Елми редактору: Тофиг Əһмədoв. Сумгајыт: “Göytürk” мəтбəəsi, 1996. s.164
- 473 Mənbə, Səmimi Tacir, AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı
- 474 Гəдим Огуз еллəринин — Ағбаба, Шəрəжел вə Пəмбəк бəлкəларинин јер-јурд адлары (топонимлəри). Мүəллифи: Аслан Бəјрамoв; Елми редактору: Тофиг Əһмədoв. Сумгајыт: “Göytürk” мəтбəəsi, 1996. s.180
- 475 Mənbə, Səmimi Tacir, AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı
- 476 [https://az.wikipedia.org/wiki/Sultanb%C9%99y_\(D%C9%99r%C9%99l%C9%99y%C9%99z\)#/media/Fayl:Memorial_spring_to_fallen_in_WWII,_1957_-_panoramio.jpg](https://az.wikipedia.org/wiki/Sultanb%C9%99y_(D%C9%99r%C9%99l%C9%99y%C9%99z)#/media/Fayl:Memorial_spring_to_fallen_in_WWII,_1957_-_panoramio.jpg)
- 477 [https://az.wikipedia.org/wiki/Sultanb%C9%99y_\(D%C9%99r%C9%99l%C9%99y%C9%99z\)#/media/Fayl:Memorial_spring_to_fallen_in_WWII,_1957_-_panoramio.jpg](https://az.wikipedia.org/wiki/Sultanb%C9%99y_(D%C9%99r%C9%99l%C9%99y%C9%99z)#/media/Fayl:Memorial_spring_to_fallen_in_WWII,_1957_-_panoramio.jpg)
- 478 Əliyev V.H. Zəngəzurdə qalan izimiz. Bakı: Nurlan, 2004, s. 251; Əliyev İ.N. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s. 187
- 479 Hakopyan T.X., MəlikBaxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, «İrəvan Universiteti», 1986. s.932
- 480 Göyüşov R., Martinov A., SSRİ arxeologiyası, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1990. S.44
- 481 Məmmədova A. Azərbaycan tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsi tarixi və onun problemləri, Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2001, s.80
- 482 Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: “Melkonyan fond” nəşriyyatı, 1932. s.18-19, 104-105
- 483 Hakopyan T.X., MəlikBaxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, «İrəvan Universiteti», 1986. s.891
- 484 Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 537
- 485 Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, “Elm”, 1990, s.99

- ⁴⁸⁶ İrəvan əyalətiniun icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyadov və H. Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, "Elm", 1996, s.172
- ⁴⁸⁷ İrəvan əyalətiniun icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyadov və H. Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, "Elm", 1996, s.104
- ⁴⁸⁸ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, с.14
- ⁴⁸⁹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: "Melkonyan fond", 1932, səh. 86-87, 156-157
- ⁴⁹⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: "Melkonyan fond", 1932, səh. 86-87, 156-157
- ⁴⁹¹ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 537
- ⁴⁹² Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, "Elm", 1990, s.99
- ⁴⁹³ İrəvan əyalətiniun icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyadov və H. Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, "Elm", 1996, s.172
- ⁴⁹⁴ İrəvan əyalətiniun icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyadov və H. Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, "Elm", 1996, s.104
- ⁴⁹⁵ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, с.14
- ⁴⁹⁶ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: "Melkonyan fond", 1932, səh. 86-87, 156-157
- ⁴⁹⁷ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: "Melkonyan fond", 1932, səh. 86-87, 156-157
- ⁴⁹⁸ <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0lx%C4%B1yab%C4%B1#/media/Fayl:Aygabac1.jpg>
- ⁴⁹⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0lx%C4%B1yab%C4%B1#/media/Fayl:Aygabac1.jpg>
- ⁵⁰⁰ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, издания Кавказского Военно–Топографического Отдѣла. Записки Кавказского отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.102
- ⁵⁰¹ Son yüz ildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831–1931). Müəllif: Korkotyan Zaven. İrəvan: "Melkonyan fond" nəşriyyatı, 1932. s.122
- ⁵⁰² Накорьян Т. Х., Мəлик-Бахшьян Ст. Т., Барсегьян О. Х. Ермəнистан və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində). I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986. s.226
- ⁵⁰³ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис, 1913.
- ⁵⁰⁴ Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Илхыјабы // Ермəнистанда Азəрбајҗан мəншəли топонимлəрин изаһлы лүғəти. Бақы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ⁵⁰⁵ Bayramov A.Ə. Qədim Oğuz ellərinin-Ağbaba, Şərayəl və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları Bakı, 1996
- ⁵⁰⁶ Defteri mufessele eyaleti Gence. Istanbul Basbakanlik Arsivi. Taku-tahrir defterleri. № 103. .
- ⁵⁰⁷ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., "Мысль", 1984. s.253
- ⁵⁰⁸ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/>
- ⁵⁰⁹ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/>
- ⁵¹⁰ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyatov və H. Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.131
- ⁵¹¹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. s. 114
- ⁵¹² Древнетюркский словарь, Л., "Наука", 1969. s.330
- ⁵¹³ Будагов, Б. Ə.; Гејбуллајев, Г. Ə. Гызылдамир // Ермəнистанда Азəрбајҗан мəншəли топонимлəрин изаһлы лүғəти. Бақы: Оғуз ели. 1998. 452 с.
- ⁵¹⁴ https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1z%C4%B1ld%C9%99mir#/media/Fayl:Voskevaz_Church1.JPG
- ⁵¹⁵ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.22, 106
- ⁵¹⁶ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, "Gənclik", 1995. s.104
- ⁵¹⁷ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyatov və H. Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996. s.88, 162
- ⁵¹⁸ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб, Типография императорский Академии Наук, 1852. s.583–584
- ⁵¹⁹ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб, Типография императорский Академии Наук, 1852. s.583–586
- ⁵²⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.106
- ⁵²¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan, "Melkonyan fond", 1932. s.22–23
- ⁵²² <https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C4%B1xovuz>
- ⁵²³ https://azertag.az/xeber/qerbi_zengezurdaki_qedim_yurd_yerlerimiz__sixovuz_kendi-2724592
- ⁵²⁴ https://azertag.az/xeber/qerbi_zengezurdaki_qedim_yurd_yerlerimiz__sixovuz_kendi-2724592
- ⁵²⁵ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, издания Кавказского Военно–Топографического Отдѣла. Записки Кавказского отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.296
- ⁵²⁶ Коркотян З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Ереван: Издательство «Мелконян фонд», 1932, с. 60-61

“Qayıdış: Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimiz” kitabının ərsəyə gəlməsinə xüsusi töhfə verən – materialların toplanması prosesinə köməklik göstərmiş Qərbi Azərbaycandan olan şəxslər – xüsusilə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı Musa Quliyev (Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndi), geologiya-mineralogiya elmləri doktoru Hümbət Vəliyev (Allahverdi rayon icmasının sədri), filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Tacir Qurbanov (Səmimi), tədqiqatçı-jurnalist Araz Yaquboğlu, yazıçı, şair, ssenari müəllifi və rejissor Füzuli Sabiroğlu, iqtisadçı-mühəndis, müstəqil araşdırmaçı Bilal İsmayilov (Vedibasar mahalının Vedi rayonunun Xalisa kəndi) və Tofiq İmanova (Loru mahalının Allahverdi rayonunun Yuxarı Axtala kəndi) təşəkkürümüzü bildiririk!

QAYIDIŞ: QƏRBİ AZƏRBAYCANDAKI MADDİ-MƏDƏNİ İRSİMİZ
İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri – III cild

Müəllif:
Əfqan Musa oğlu Vəliyev,
*sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Qərbi Azərbaycan Ziyalılar Şurasının üzvü,
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri*

Redaktor:
Qaşqay Ziyəddin oğlu Ramazanov,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Kompüter dizayneri: **Nizami Bəhram oğlu Əliyev**

Müəssisənin direktoru: **Famil Qiyas oğlu Kərimov**

Çapa imzalanmışdır: 15.10.2023
Fiziki çap vərəqi: 23.75
Sifariş: 61
Tiraj: 500

